

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез Хатип Госман

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Казанның 1000 еллыгын каршылап

Жыеннардан хәбәрләр

Китап киштәсе

Мәшһүр галимнәребез

Хатип Госман
1908-1992

ФӘН һәм ТӘЛ**(НАУКА и ЯЗЫК)****Фәнни-хәбәри журнал****№3(22) # 2004**1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)**Журналны гамәлгә
куючылар:**

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессы-
ның Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш академиясе.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакирҗанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Тәлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Хәйдәр Әхмәтҗанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202Б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТӘЛ",
тел./факс 10-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп
бастырганда "ФӘН һәм ТӘЛ"
журналына сылтама бирү
мәҗбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ООО "Мастер Лайн"
типографиясендә басылды.
Басарга 19.07.04 кул куелды
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60х84/8. Офсет кәгазе
Күләме 11,6 басма табак
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак
Заказ 18. Тираж 500 данә

420015, Казан ш., Толстой ур., 41 й.
Тел. 64-24-18

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТӘЛ" журналы

БУ САНДА**ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ һәм ТАРИХ**

- ТӨҮЗИХ ИБРАҺИМОВ. Татарстандагы тел халәте, татар теленең бүгенге хәле
һәм тел сәясәте мәсьәләләре 3
- РИФГАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Этимология 13
- БУЛАТ ХӘКИМОВ. Галимҗан Ибраһимовның «Татар сарыфы» һәм
«Татар нәхүе» хезмәтләре тирәсендә лингвистик бәхәсләр 20
- ЭЛЬВИРА САФИНА. Туры номинацияләү нигезендә барлыкка килгән
кош атамалары 24
- ИЛДАР ҖИҺАНШИН. XIV гасыр татар шигъриятендә автобиографизмнар ... 28
- СӘҮИЯ ХӘКИМОВА. Фәнис Яруллинның «Кыйгак, кыйгак каз кычкыра»
повестендә хатын-кызлар язмышы 30
- ФАТЫЙМА МИҢНУЛЛИНА. Время и герой в драматургии Юнуса Сафиуллина .. 33
- МАРСЕЛЬ ӘСКӘРОВ. XX йөз башы татар публистикасының образлар
потенциалы («Казан мөхбире» газеты мисалында) 36
- МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар теленең дәүләти статусы тарихына сәхифә ... 39

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

- ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Остазым һәм адашым 40
- АРКАДИЙ ФОКИН. Синең юлыңдагы кеше 46
- ХӘЛИЛ СӘЛИМОВ. Физиктан лирик ясады 48
- ХАТИП ГОСМАН. Татар әдәбиятында Таһир-Зөһрә сюжеты 49

МИЛЛИ МӘГАРИФ

- РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Милли мәгариф системасы һәм укуы ысулын
сайлау турында 53

ФӘН һәм ГАМӘЛ

- НУРИХАН ФӘТТАХ эзләнүләреннән 60
- НАИЛ ГАЙСИН, ШӨҮКӘТ ХӨСӘЕНОВ. Сызыкча булмаган оптика һәм аның
үзенчәлекләре 62
- ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ. Киселү торыгы зур булган бөгелүче тимербетон
элементларда хәтәр авыш ярлык үсеше турындагы гипотеза һәм
кысылган өлкәдәге бетонның авыш кисеме арудан җимерелү критерие ... 67

ФӘНГӘ КЕРЕШ

- ГАЛИМ ХИСАМИЕВ, АЛЬБЕРТ НАРБЕКОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ.
Химиядә тарихи вакыйгалар һәм ачышлар 70

КАЗАННЫҢ 1000 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

- БОРИС ЕРУНОВ. Элек шулай булган 73

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

- Казан дәүләт медицина университетында 74
- Бөтендөнья татар конгрессында 64
- КИТАП КИШТӘСЕ 59, 69

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№3(22)#2004

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә татар, рус телендә язылган, һәрберсе 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирү мәгъкуль.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлеген билгелә стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булганда, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- ИБРАГИМОВ Т. И. Языковая ситуация в Татарстане, сегодняшнее состояние татарского языка и вопросы языковой политики 3
- АХМЕТЬЯНОВ Р. Г. Этимология 13
- ХАКИМОВ Б. Э. Лингвистическая полемика вокруг трудов Галимзяна Ибрагимова «Татарская морфология» и «Татарский синтаксис» 20
- САФИНА Э. И. Названия птиц, возникшие на основе прямого номинирования .. 24
- ЗИГАНШИН И. И. Автобиографизмы в татарской поэзии XIV века 28
- ХАКИМОВА С. Г. Женские судьбы в повести Фаниса Яруллина «Гогочут гуси: га-га-га» 30
- МИННУЛЛИНА Ф. Х. Время и герой в драматургии Юнуса Сафиуллина 33
- АСКАРОВ М. А. Образный потенциал татарской публицистики начала XX века (на примере газеты «Казан мухбири» – «Казанский вестник») 36
- АХМЕТЗЯНОВ М. И. Эскурс в историю государственного статуса татарского языка 39

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- МИННЕГУЛОВ Х. Ю. Наставник мой и тезка 40
- ФОКИН А. В. Человек на твоём пути 46
- САЛИМОВ Х. Х. Физика превратил в лирика 48
- УСМАНОВ Х. У. Сюжет «Тахир-Зухра» в татарской литературе 49

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ШАКИРЗЯНОВ Р. А. О национальной системе образования и проблеме выбора метода обучения 53

НАУКА И ПРАКТИКА

- Из изысканий НУРИХАНА ФАТТАХА 60
- ГАЙСИН Н. К., ХУСАИНОВ Ш. Г. Нелинейная оптика и ее особенности 62
- МИРСАЯПОВ Ил. Т. Гипотеза о развитии критической наклонной трещины в железобетонных элементах с большим пролетом среза и критерий усталостного разрушения по бетону сжатой зоны наклонного сечения 67

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ХИСАМЕЕВ Г. Г., НАРБЕКОВ А. И., ШАКИРЗЯНОВ Р. А. Исторические события и открытия в химии 70

К 1000 ЛЕТИЮ КАЗАНИ

- ЕРУНОВ Б. Г. Прежде было так 73

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В Казанском государственном медицинском университете 74
- Во Всемирном конгрессе татар 76

- КНИЖНАЯ ПОЛКА 59, 69

ТАТАРСТАНДАГЫ ТЕЛ ХАЛӘТЕ, ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ БҮГЕНГЕ ХӘЛЕ ҺӘМ ТЕЛ СӘЯСӘТЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Тәүзих Ибраһимов

ТӘҮЗИХ ИБРАҢИМ улы ИБРАҢИМОВ — филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының милли мәктәпләрдә рус телен укыту кафедрасында өлкән мөгаллим булып эшли. Татар теле филологиясе һәм фонетикасы, социолингвистика, компьютерны татарча сөйләштерү буенча эзләнүләр алып бара.

Ибраһимов Т. И. Языковая ситуация в Татарстане, сегодняшнее состояние татарского языка и вопросы языковой политики.

В аспекте сохранения этносов, различия культур и представлений о мире рассматривается языковая ситуация в Татарстане, а также проблемы языковой политики и языкового планирования..

Татарстан жирлегендә ике – рус һәм татар телләре биш гасыр чамасы янәшә рәвештә кулланылып, яшәп килә. Танылган галим Уриэль Вайнрайх фикеренчә, телләр орынышында (контактында) түбәндәге өч очрак күзәтелергә мөмкин:

1. Ике тел кушылып яңа тел барлыкка килү (креол тел төзелү).
2. Жирле билингвизм яратылу.
3. Кайсыдыр бер телнең икенче бер телгә күчеше – тел кузгалу (языковой сдвиг) күренеше [1].

Яулап алынган төбәкләрдә беренче һәм икенче очракларның күзәтелү ихтималлыгы бик төчәмәли. Кагыйдә буларак, жиңүче халык бу төбәкләрдә үз тел ияләреннән идәрә итү, тәртип саклау оешмалары төзи, жирле халык ул оешмаларга мөрәҗғәгать итәргә, басып алучыларның телен үзләштерергә мәҗбүр була. Нәтиҗәдә, жирле тел акырынлап үзенә универсал* аралашу коралы булу сыйфатын югалта һәм үсү дәртен (перспективасын) жуйган системага әверелә.

Жиңелгән халыкның өстенлек итүче телгә күчү тизлеге, Л.Блумфильд күзәтүләренә караганда, түбәндәге өч факторга бәйләнгән:

1. Аның үзе белән бер телдә сөйләшә торган мөстәкыйль халык белән чиктәш булу/булмавына;
2. Жиңүче халыкның сан ягыннан никадәр өстен булуына;
3. Жиңелгән халык мәдәниятенә басып алучылар мәдәниятеннән югары булу/булмавына.

* Татар язун тел системасына берникадәр якынайту нияте белән рус теленә нечкә л-сы тәҗрибә формасында татарчалаштырып бирелде.

Татарстан – руслар тарафыннан яуланып алынган илләрнең берсе. Димәк, андагы тел халәтен (языковая ситуация), татар теленә бүгенге хәлен (языковое состояние) өйрәнгәндә югарыда телгә алынган факторларны истә тотарга тиеш булабыз.

Аерым төбәкләрдә барлыкка килгән тел халәте өч яктан – сыйфат, күләм һәм халыкның ул халәتكә булган мөнәсәбәтеннән чыгып тасвирланырга мөмкин. Татарстан жирлегендә күзәтелүче тел халәте сыйфат ягыннан милли билингвизм булып тора. Ягъни, биредә бары татарлар гына ике телдә – рус һәм татар телләрендә сөйләшәргә сәләтлеләр.

Милли билингвизм, үз чиратында, координатив һәм катнаш дигән төрләргә аерыла. Әгәр билингвизм тудыручы ике тел (әйтик, А һәм В телләренә хас төшенчәләр) билингватлар аңында аерым-аерым саклансалар, андый билингвизм координатив, ә инде, бер-берсенә керешкән хәлдә, уртақ төшенчәләр буларак саклансалар, бу очракта билингвизм катнаш дип атала.

Билингвизмның координатив яки катнаш булуы бик үк әһәмиятле дә түгел сыман. Әмма бу беренче карашта гына шулай күренә. Психоллингвистик планда координатив билингвизм – чит телнең ана тел аша үзләштерелгән булуын (чит һәм ана телләр шәхесләренә тел аңында аерым-аерым саклануын), ә катнаш билингвизм – чит телнең тормыш кирәк-яракларыннан чыгып, хакимлек итүче тел ияләре белән аңлашырга тырышу шартларында, телләренә бутап сөйләүләрдә үзләштерелгән булуын белдерә. Аңлашыла ки, бу төр билингвалар психологиясендә, буталган тел системасы белән бергә,

коллык сыйфатлары да тамырланмый калмый.

Татарларга хас билингвизмның катнаш булуы шик тудырмый кебек. Шулай да, аны түбәндә күргәзмә буларак китерелгән тәжрибәләр ярдәмендә өйрәнү урынлы булыр иде.

Мәгълүм ки, тел-төшенчәләр шөхес аңында теге яки бу халыкның дөньяга карашы, дөньяны кисәкләргә бүлү үзенчәлекләре нигезендә формалашалар. Мисал өчен, әйтик, “тишек” төшенчәсе татар баласы аңында киём-салым тузудан барлыкка килгән ертыкны; тычкан, йомран тишекләрен; тишекч, өтерге һәм бораулар белән ясалган уймакларны күрү, сиземләү, ясап карау, күзәтүләр нәтижәсендә туарга мөмкин. Рус теле мохитендә тәрбияләнүчеләр аңында исә “дыра” төшенчәсе тычкан, йомран, бурсык тишекләрен төсмерләми. Алар «мышинная нора», «нора суслика, барсука» дип сөйләләр, ә менә “черная дыра” сүзтөзмәсенен рус шөхесенен тел-төшенчәләр системасын формалаштыруга мөнәсәбәте булуы бик тә ихтимал. Кыскасы, “тишек” һәм “дыра” төшенчәләре бер-берсенә тәңгәл түгелләр. Бу тәңгәлсезлек, билгеле, сүзләрнең ассоциатив бәйләнешендә, шул исәптән ассоциатив тәжрибәләрдә дә чагылырга тиеш була. “Тишек” сүзенә карата татар телле жәмәгатьчелек биргән җавапларда *оекбаш, бишимәт, тун, тишекч, өтерге, тишү, йомран, тычкан, бурсык* сүзләренен очравын; “дыра” сүзенә карата бирелгән җавапларда *мышь, суслик, барсук, дыравитъ* сүзләренен күзәтелмәвен, ә инде *черная дыра* сүзтөзмәсенен очравын көтөргә тулы хақыбыз бар.

Шушы төгъләтмә таянып, Татарстан жирлегенә хас милли билингвизмның координатив яки катнаш булуын берникадәр ачыклау нияте белән, *аяк, кул, ат, сыер* төшенчәләренен ассоциацияләре тикшерелде.

Тел ачылу, тел үзләштерү процессында татар телле шөхесләр аңында «аяк» төшенчәсе – «сыйрак селкетү, бот күтәрәп яту, тәпигә басу, исереккә – диңгез тубыктан, бармак, тез, табан» кебек сүз һәм сүзтөзмәләр; «сыер» төшенчәсе – «бозау, үгез, башмак, сөт, май» кебек сүзләр; «кул» төшенчәсе – «кулбаш, терсәк, бармак, беләк, уч, колач, көч беләктә түгел – йөрәктә» кебек сүзләр һәм мәкаль-әйтемләр; «ат» төшенчәсе – «бия, колын, айгыр, тай» кебек сүзләр нигезендә формалаша дип әйтә алабыз. Рус тел ияләре аңында исә «нога» төшенчәсе – «трясти ногой, лежать, поднимать ноги сверху, ступня, палец, колено, бедро» кебек сүз һәм сүзтөзмәләр нигезендә; «корова» төшенчәсе – «бык, теленок, молоко, масло»; «рука» төшенчәсе – «палец, ладонь, кисть, плечо»; «лошадь» төшенчәсе – «кобыла, жеребец, жеребенок» кебек сүзләр нигезендә яратылырга тиеш була.

Күренгәнчә, татар һәм рус телләрендә китерелгән тел төшенчәләренен формалашуында аермалыклар юк түгел. Әдәби татар теле мохитендә тәрбияләнүчеләр аңында «аяк» төшенчәсен формалаштыруда «сыйрак», «бот» сүзләре, «сыер», «ат» төшенчәләрен формалаштыруда «башмак», «тай» сүзләре, ә «кул» төшенчәсен формалаштыруда «беләк» һәм «колач» сүзләре һ.б. урын таба. Әгәр шушындый аермалыклар билингвизм шартларында яшәүче тел ияләре аңында да күзәтелсәләр, Татарстандагы билингвизмны «координатив» дип, күзәтелмәсәләр – «катнаш» дип тамгалый алабыз.

Тәжрибә вакытында югарыда китерелгән дүрт сүз КДУда укучы татфак студентларына (16 кеше, нигездә авыллардан килгән яшьләр) һәм шулай ук РЯНШ (русский язык для национальных школ) бүлгә студентларына (9 кеше, рус телендә тәрбияләнгән татар яшьләре) тәкъдим ителделәр. Тәжрибә шартлары буенча, студентлар һәр сүзгә ишетү белән башларына килгән беренче сүзгә язып куярга тиеш булдылар. Бирелгән җавапларны анализлау түбәндөгеләрне күрсәтте.

Татфак студентлары биргән җавапларда төшенчәләр аермалыгы берникадәр чагыла. Димәк, Татарстан авылларындагы билингвизмны өлгә «координатив» дип тамгаларга урын бар.

РЯНШ студентлары биргән җавапларда төшенчәләр аермалыгы күзәтелми. «Аяк» сүзенә карата «сыйрак» яки «бот» дип, «кул» сүзенә карата «беләк» дип, «сыер» сүзенә карата «башмак», «ат» сүзенә карата «тай» дип җавап бирүчеләр табылмады. Димәк, бу төр студентларга хас икетеллекне «катнаш» билингвизм дип тамгаларга тиеш булабыз.

Билингвизмны күләм ягыннан тасвирлауда, беренче чиратта, аның «коммуникатив егәрлеге» һәм «демографик егәрлеге» үлчәнә.

Билингвизм төзүдә катнашкан теге яки бу телнең коммуникатив егәрлеге – аны куллану даирәләре санын тел кулланылу даирәләренен гомуми санына бүлөп табыла.

Әдәбиятта телләрне куллану даирәләре (сфералары) буларак, гадәттә, түбәндәге хезмәт төрләре күрсәтелә:

- 1) махсус урта һәм югары белем бирү;
- 2) фәнни-тикшеренү эшләрен башкару;
- 3) сөүдә итү;
- 4) мәдәният-агарту эшләрен планлаштыру;
- 5) бизнес эше;
- 6) завод-фабрикалар эшчәнлеге;
- 7) авыл хужалыгы эшләрен башкару.

Татар теле күрсәтелгән төрләрнен икесендә – мәдәният-агарту һәм авыл хужалыгы эшләрен башкаруда берникадәр тулы дәрәжәдә файдала-

ныла дисәк, ялгышмабыз. Димәк татар теленә коммуникатив егәрлеге $2/7=0,29$ (29%) була.

Телнең демографик егәрлеге сан ягыннан шактый ук күләмле. 1989 елда үткәрелгән халык санын алу мәгълүматларына караганда, Татарстанда 53% татарлар, 47% руслар яши. Шулардан чыгып, татар теленә демографик егәрлеге 53% чамасында дип әйтә алабыз. Татарстандагы билингвизмның икенче компоненты – рус теленә карата бу саннар 100% һәм 47% булалар.

Илгә яки аерым төбәкләргә хас тел халәтен бәяләүдә бу жирлектә яшәүче ике халык – билингвалар булмаган халык фикере һәм билингвалар тәшкил иткән халык фикере исәпкә алына.

Русларның Татарстандагы билингвизмга карашы ныклап өйрәнелмәгән. Үз тәҗрибәмнән чыгып шуны гына әйтә алам. 1990 елларда миңа төрле оешмаларда идарә хезмәткәрләрен, соңгы елларда студентларны татарча сөйләшәргә өйрәтүдә катнашырга туры килде. Шушы эшемдә мин «татарча белү безгә нигә кирәк» дигән сүзгә ишетмәдем.

Татарның үзенә килгәндә, аларның билингвизмга мөнәсәбәтен «чиктән тыш лояльлек» дип бәяләргә мөмкин. 17% татарның (чынбарлыкта бу процент официаль саннан күпкә артык) үз телен туган тел дип танымавы; пуризм күренешенә бик зәгыйфь булуы (чит тел сүзләрен кабул итмәү түгел, ә, бәлки, аларны графикасын һәм әйтелешен үзгәртми кабул итү күзәтелә); татарларның үзара сөйләшүендә русча сүзләр кыстырырга тырышуы һәм, ниһаять, үз милләттәшенең татарча дәрәс сөйләмәвеннән түгел, ә русча дәрәс сөйләмәвеннән гаеп табуы һ.б. шуның дәлиле булып тора (мәсәлән, 1990 еллар азагында танылган бер академигыбыз үз милләтеннән булган икенче бер академикның русча язуын гәзит битләрендә зурдан тәнкыйтьләп чыккан иде).

Татар теленә бүгенге хәле

Югарыда телләр орынышында өч очракның күзәтелү мөмкинлеге хакында сүз әйтелде. Яулап алынган төбәкләрендә, асылда, өченче очракның – жирле телнең басып алучылар теленә күчүе – бүгенге татар теле жирлегендә ачык чагылыш таба. Әйтергә кирәк, дүрт гасыр дәвамында татар теле рус теле басымына бирешмичә, аның белән көрәшеп килгән. Бу көрәш эзләрен һәм аның уңышлы баруын татар теленә «стол»ны «өстәл»гә, «бочка»ны «мичкә»гә, «комедия»не «кәмит»кә һ.б. бик күп яраклашу мисалларында күрергә мөмкин. Кызганычка каршы, татар теле бүген көрәшкә сәләтле түгел. Ул нигезеннән күчкән, ягъни кузгалган тел тәшкил итә.

Рус теленә күчү татар теленә төрле тармак-

ларында (фонетика, лексика, морфология, синтаксис, семантика) һәм төрле формаларда күзәтелергә мөмкин. Әйтелгәннәргә дәлилләүче мисаллар алда китереләчәк. Бу урында телгә хас үзгәрешләр, шул исәптән татар теленә руслашуы нигезендә яткан сәбәпләргә тукталып үтәбез.

Жәмгыятьтәге үзгәрешләр телдә, тел үзгәрешләре жәмгыятьтә чагылыш тапмый калмый. Әмма бу мөнәсәбәтләрдә төп рольне ижтимагый шартларның үзгәреше уйный. Танылган рус галиме Е.Д.Поливанов үз хезмәтләрендә тел үзгәрешләре нигезендә социаль сәбәпләр ятуын, телчеләренә бу хакыйкәткә игътибары житеп бетмәвен мисаллар белән дәлилли. Аның фикеренчә, 1910-20 елларда рус әдәби телендә барлыкка килгән үзгәрешләр әдәби тел йөртүче ижтимагый катламның (иске интеллигенциянен) эшче-крестияннар («кызыл интеллигенция») хисабына киңәюе белән аңлатыла. Затлы бер катламга хезмәт итеп килгән әдәби тел төрле ижтимагый катламнар өчен урта булган телформага әверелә.

Революцияләр һәм шуңа охшаган катаклизмнар чорында тудырылучы телформаның сыйфаты ике факторга бәйләнгән: 1) кайсы ижтимагый төркемнең бу тарихи чорда дәрәжәле катлам тәшкил итүенә һәм 2) әдәби телнең үскән, ныгып өлгәргән (өлгәргән) булуына. Әгәр ике интеллигенция бу тарихи чорның дәрәжәле ижтимагый катламын тәшкил итсә, бу очракта телформа, традицион әдәби телгә якын була. Шулай ук, әдәби тел никадәр үскән булса, ул башка ижтимагый катламнар йогынтысына бирешми, үз закончалыклары нигезендә үсүен дәвам итә.

Революция елларында рус теле, рус жәмгыяте кичергән хәлләр татар дөньясында да охшап формаларда кабатланалар. Нигездә дин әһелләреннән – прогрессив муллалардан торган татар интеллигенциясе (беренче чиратта, мулла исемнән йөрткән) бу чорда дәрәжәле ижтимагый катлам тәшкил итә алмый. Аз сандагы дөньяви интеллигенция эшче һәм эшсезләр белән киңәйтеп, алар телендә аралашуға күчә. Бу, яна туган интеллигенцияне, билгеле, милли тел, милли традицияләргә саклау мәсьәләләргә борчымый. 20-нче елларда милли кадрлар хәзерләүче коммунистик университетларның берсендә укыткан Е.Д.Поливанов студентларның милли мәдәнияткә карата битарафлыгына, аларның «рус телен белгәч, тагын бер тел белү нигә кирәк», – дип сөйләүләренә гажәпләнә һәм үкенечен белдерә [2].

Революция тудырган татар телчеләре әдәби телнең сүзлек составында «архаизмнар», «китап сүзләре», «искергән сүзләр» төркемнәрен таба-лар. Кушаматлар тагу нәтижәсендә, шул чор

сөйләмә өчен гадәти булган “хәмер эчү, хәрам ризык, фатиха алу, жәннәт, жәһәннәм, зина кылу, хәләл мал, хәрам ризык” кебек сүз-төшенчәләр, шул рәттән Габдулла Тукайның «И туган тел, синдә булган иң элек кылган догам, ярлыкагыл дип үзем һәм өткәм-әнкәмне ходам» дигән шигъри юллары да тиз арада китап битләреннән, халыкның тел-төшенчәләр системасыннан жуелалар.

Тел – тере организм, ул һәрвакыт үзгәрәп тора. Әмма тел бары тик шөхесләр, ижтимагый төркемнәр аңында яшәве аркасында гына терек. Сүзлекләр һәм грамматикаларда яшәгән тел искерми дә, яңармый да. Шушы күзлектән караганда, телнең сүзлек составындагы үзгәрешләрне ижтимагый шартларга битараф рәвештә өйрәнү – аларны архаизмнар, неологизмнарга бүлү – булганны бар дип әйтү генә. Сүзлек составында күзәтелгән үзгәрешләр – халыкның тел аңына хас үзгәрешләрне, безнең очракта исә ул татарның руслашуын чагылдыра. Әйтелгәнне ачыклау йөзеннән, татар теленең тойгылы (эмоционал*) сүзләр катламына күз салып үтик.

Тойгы-хис сүзләр катламның бер өлеше – тиргәш сүзләрдән гыйбарәт. Тиргәш сүзләренең бер система тәшкил итүе, беренче чиратта, үзара «ачы – азрак ачы» мөнәсәбәтендә торулары шик тудырмый.

Бу системадагы үзгәрешләрне күзәтү нияте белән студент яшьләргә: «Сез татарлар тиргәш-шәндә түбәндәге сүзләргә ишетәсезме, ишеткән очракта – еш ишетәсезме, сирәкме, бик сирәкме?», – дигән сораулар куелды. Сораштыру нәтижәләре 1 таблицада бирелә.

Сорауларга бирелгән җаваплардан: 1) *тәүфыйксыз, вәҗдансыз, миһербансыз, инсафсыз* сүзләренә бик сирәк күзәтелүе, 2) *имансыз, динсез, игелексез* сүзләренә сирәк, 3) *хайван, жүләр, акылсыз* сүзләренә һәм «рус алынмалары» дип аталган төркемнең бик еш кулланылуы ачыкланды.

1) һәм 2) төркемнәренә кергән сүзләр егерменче-утызынчы елларда еш ишәтелделәр. Бүгенге көндә аларның мәгънәсе күпләр өчен таныш түгел. Күренә ки, татарның яхшылык/яманлыкны бәяләү системасы да үзгәргән. Рус алынмаларының еш кулланылуы – кешенең яманлыгын үлчәүдә рус шкаласына күчеп баруыбызны дәлилли.

Телләр орынышын социалингвистик планда өйрәнүче танылган галим У.Вайнрайх кузгалган телләргә хас күренешләрнең берсе буларак, ул телләрнең функциональ яктан тараюын, аларда табыла торган социолектлар – гади сөйләм (просторечие), койне формаларының, төрле ижтимагый диалектлар – һөнәр ияләре, студент яшьләр, карак жаргоннарының күзәтелмәвен күрсәтә.

1 таблица

Сүзләр	Җаваплар			
	Ишетмим	Ишетәм		
		еш	сирәк	бик сирәк
әдәпсез	3	4	2	
жүләр		8		1
имансыз	1	3	4	1
тәүфыйксыз	3	1	1	4
хайван		6	3	
чучка		5	2	2
кабахәт	3	4		2
намуссыз	4	1	2	2
вәҗдансыз	7			2
миһербансыз	4	1	2	2
динсез	1	2	4	2
акылсыз		9		
юньсез	3	5	1	
каһәр суккан	3	3	1	2
инсафсыз	8			1
игелексез	2	2	2	3
кансыз	3	4	1	1
Сүзләр – рус алынмалары		8	1	

Бүгенге татар телендә әлеге формалар юк. Гади сөйләм һәм кайбер «модный» жаргоннарның булмавы гажәп түгел. Ә менә төрле һөнәр ияләренә хас сөйләмнәрнең юклыгы гыйбрәтле һәм игътибарга лаек.

Ни сәбәпледер, умартачылыкка караган сөйләмнәрдә, нигездә, «матка, трутень, медогон» сүзләре кулланыла? Бу һөнәр белән гомер-гомергә шөгыйльләнеп килгән татарларда андый сүзләр (балта, чүкеч кебек үк) «тел очында» торырга тиеш иде, ләбаса. Тире эшкәртү, күн эшләү – ата-бабаларыбызның төп һөнәре булган, ә бу өлкәгә караган терминнар бүгенге телебездә кулланылмыйлар (һәрхәлдә, күчерелмә мәгънәләрдә булса да алар сакланырга тиешләр иде).

Татар теленең хәлсезләнүен халыкның сөйләм эшчәнлегендә (речевая деятельность) күрергә мөмкин. Татарча сөйләшү шома агыламы?

Л. С. Выготский туган фикерне баш өстендә, шушы мизгелдә сүзләр булып яварга торган болыт итеп күрә. Татарлар сөйләшкәндә сүзләр яварга торамы?

Моны без университет студенты Мөхетдинов Рузил төзегән башваткычлар (кроссвордлар) ярдәмендә чамалап карадык. Чамалау эксперименты компьютер хәтеренә төрле өлкә сүзлекләре тәшкил иткән һәм жыенысы 2000 сүздән торган сүзлек нигезендә башкарылды. Сыналучы шәхесләргә (16 татфак студенты) “астрономия”, “математика”, “физика” һәм башка өлкәләргә караган башваткычлар тәкъдим ителделәр. Тәҗрибәдә катнашучылар башваткычның горизонталь һәм вертикаль юлларына аста китерелгән рус сүзенң тәрҗемәсен (алар татар телендә шактый киң кулланылалар) язарга тиеш булдылар. Сына тәмамлангандан соң, компьютер сыналучылар тел аңында яшәүче төшенчәләренң тиз генә табылу (сүз булып яварга тору/тормау) чамасын үлчәде.

Нәтиҗәдә, 25% төшенчәнең татарча атама-сы сыналучылар аңында тиз генә табылмавы ачыкланды. Аңлашыла ки, әгәр татфак студентларының тел аңында сүзләрнең активлыгы чама белән 75% тәшкил итә икән, башка иҗтимагый катлам вәкилләре телендә ул тагын да түбәнрәк. Атамаларның искә төшмәве ул – сүзләрнең файдаланылмавын, шәхесләрнең менталь лексиконында күмелеп калуын, онытылуын белдерә. Сүзләрнең «күмелеп калу» һәм югалуын тарихи, социаль шартлар белән генә аңлату, мөгаен, дөрес булмас иде.

Сер түгел, сөйләшү уртак тема табылудан башлана. Сөйләшүләр дөвәмлы, киң катлам жәмәгәтчелекнең тел аңын жанландыра алсын өчен, тема кызыклы һәм бөхәсле булырга тиеш. Кызыклы темалар күтөрү, алар буенча киң

жәмәгәтчелек катнашында фикер алышулар оештыру, беренче чиратта, гуманитар интеллигенциянең хәзерлекле булуына, активлыгына бөйләнгән. Кызганычка каршы, татар гуманитар интеллигенциясе нәселле иҗтимагый катлам булып үсеп житә алмады. Сан ягыннан ул бүген шактый зур төркем тәшкил итә. Филолог докторларыбыз гына да йөзләп бардыр. Әмма киң катлам жәмәгәтчелекнең игътибарын жәлеп итә торган проблемалар күтөрү – татар гуманитар интеллигенциясенң хәленнән килми. Әдәбият һәм тел белгечләре тикшергән темалар һәм өйрәнү методларында замана чагылыш тапмый сыман. Аларда татар телен когнитив-, социо-, психоллингвистика тәгълиматларынан чыгып, матур әдәбиятны башка мәдәниятләргә мөнәсәбәттә, этник аң һәм этник үзәннарны үстерү максатыннан чыгып анализлау да күзәтелми. Татар гуманитар интеллигенциясе хәзерге торышында йомык төркем тәшкил итә, ул үз “казынында кайный”. Ялгышмасам, дөньяга чыгу – танылу түгел, ул бүген татар техник фән белгечләре белән дә уртак тел таба алмый, һәм бу гажәп тө түгел. Күзаллавымча, бу төркемнәр «ике чорда» яшиләр. Техник фән белгечләре көн тәртибенә куелган проблемаларны чишү белән мәшгуль булса, гуманитар фән белгечләре татар теле һәм әдәбиятын моннан 50-60 ел элек ничек өйрәнсәләр, шулай дөвәм итәләр. Гуманитар интеллигенциябез тәртибендә, киресенчә, замана куйган проблемаларны күрмәскә, өйрәнмәскә тырышу күзәтелә. Соңгы сүзләрне дәлилләп ике мисал китереп үтәм.

Берничә тапкыр Себер татарлары алфавит, әдәби тел төзү мәсьәләләрен күтәрделәр. Татар гуманитар интеллигенциясе, күтәрелгән мәсьәләләр буенча фикер алышулар оештыру урынына, аларны кузгатуга каршы чыкты. Сөйләшүләр, киңөсләшүләр дөвәмында, мөгаен, әдәби тел төзү өчен бу телдә иҗат итә торган әдипләрнең, галимнәрнең, “Наука и жизнь”, “Вокруг света”, “Техника молодежи” кебек журналлар, “Московские новости”, “Литературная газета”, “Аргументы и факты” кебек гәзитләр чыгара ала торган нәшриятләрнең кирәклеге ачыкланыр һәм мәсьәлә үзәннән-үзә актуәллеген югалткан булыр иде. Әңгәмәләр кору урынына, кардәш халыкның «авызын томаларга» тырышу күзәтелде. Нәтиҗәдә, бүгенге көндә бу төбәктә яшәүче халык үзенең Себер татары булуын гына түгел, татар булуын да тизләп оныта.

Алфавит алыштыру мәсьәләсенә караган фикер алышуларга да уңай бәя биреп булмый.

Өйтергә кирәк, алфавит алыштыру проблемасы киң аудитория өчен мөһим һәм шул ук вакытта бөхәсле дә иде. Без бит инде үзиркебез

белән дә (1929 ел), түрәләр ирке белән дә (1939 ел) алфавит алыштырып карадык. Кыскасы, бу өлкәдә тәҗрибәбез шактый ук зур һәм күпләрнең әйтер сүзе бар иде.

Әмма сөйләшүләр оештырылмады. Ул гына да түгел, аз-маз чыгып килгән мөкаләләргә дә чик куелды. М.З.Зәкиев 1997 елларда чыккан бер мөкаләсендә: «Алфавит алыштыру проблемасы буенча дискуссия 1993-1994 елларда барды, бүгенге көндә латинга күчү хәл ителгән, инде бу тема буенча бәхәсләшүнең мәгънәсе юк», – дип белдерде. Латинга күчүнең зарурийлыгын берникадәр шик астына алган мөкаләләр, шул исәптән авторның мөкаләсә дә укучыларга барып җитмәде.

1997 елда уздырылган Бөтендөнья татар конгрессында да латинга күчү проблемасы буенча фикер алышу секциясә эшләргә тиеш иде. Секция җыелды. Тел, әдәбият һәм тарих институтының актлар залы фәнни җәмәгатьчелек белән тулган иде. Әмма сөйләшү булмады. Секция үзенең эшен бер 30-40 минут дәвам итте. Шушы вакыт арасында Р. Миңнуллин доклад ясады, Х. Курбатов 1-2 сорау бирде, шулардан соң, рәислек итүче М.З.Зәкиев: «Латинга күчү-күчмәү инде хәл ителгән, бары тик кайсы латин алфавитын – яңалифнеме, төрек вариантынмы, әллә башканымы сайлау алдыбызда тора. Бу мәсьәлә специалистлар тарафыннан өйрәнеләчәк», – дип, секцияне җабып, кунакларны ниндидер очрашуга алып китте.

Латинга күчүнең нәтиҗәсә һәм мөбәзгә билгеле: киң җәмәгатьчелекне сөйләшүләргә тартып, телебезне җанландыруга да ирешмәдек, күчүнең ни өчен кирәклеген күрше халыкларга аңлату да хәлебездән килмәде, «мәсьәлә фәнни яктан җитәрлек дәрәҗәдә тикшерелмәгән», – дип әйтүчеләргә дә җавап табылмады.

Телләр орынышында даими рәвештә күзәтелүче күренешләрнең берсе – интерференция. Интерференция – телләрнең бер-берсенә керешүе, үзара йогынтысыннан гыйбарәт. Икетеллек шартларында интерференция ике төрдә – ике яклы һәм берьяклы күчешләр формасында күзәтелә. Әгәр орынучы телләр тигез дәрәҗәле мәдәнияткә ия булган мөстәкыйль дөүләт телләре булсалар, бу очракта алар бер-берсен тулыландыралар һәм интерференция икеяклы процессны тәшкил итә. Басып алынган төбәкләрдә хакимлек итүче һәм хакимлек итмәүче телләр орынышында, кагыйдә буларак, интерференция берьяклы, ягъни ике телнең берсенә генә хас булган күренешкә әверелә.

Рус, татар телләре орынышында күзәтелгән интерференция берьяклы – ул бары тик татар телендә генә чагылыш таба. Мәгълүм булганча, интерференция телнең барлык тармакларында да (фонетика, лексика, морфология, синтаксис), теге

яки бу аерым тармагында гына да күзәтелергә мөмкин. Телнең интерференциягә иң җиңел бирелүчән тармагы лексика булса, иң авыр бирелә торган тармагы – морфология.

Татар теленең лексика тармагында интерференция 25% чамасында күзәтелә. Төзелеп ятуучы электрон сүзлектә ул хәтта 46% җитә (26 мең сүзнең 12 меңе рус алынмалары).

Әйтергә кирәк, телләрнең бер-берсенә кереше – ул гадәти күренеш. Телләрнең сүзлек составы, нигездә, чит тел сүзләре хисабына үсә, байый. Аңлашыла ки, тел – чит сүзләргә үзләштереп барган очракта гына баерга мөмкин. Әгәр алынма сүзләргә үзләштерү телнең хәленнән килми икән, бу очракта интерференция телнең баюын түгел, ә бәлки икенче бер телгә күчешен гәүдәләндерә.

Татар теленең рус теленә күчеше морфология тармагына хас булган интерференция күлөмдә һәм сыйфатында да ачык чагылыш таба. Телчеләр күрсәтүенчә, бүгенге татар телендә исем җагыч кушымчалар хөкемдә -ое, -ев, -ова, -ева, -ин, -ина, -ович, -евич, -овна, -евна, -ский, -ская; сыйфат җагычлар буларак -аль, -ль, -ив, -он, -ар, -ый, -й; фигыл җагыч моделе буларак «рус теленең инфинитив формасы + итү» моделе («танцевать итү», «тормозить итү» һ.б.) актив кулланыла. Бу формаларның консерватив тел тармагы саналган морфологиягә үтеп керүе, бер яктан, татар теленең үз җирлегендә үсү сәләтен югалткан булуын, икенче яктан, аның кайсы якка авышкан булуын ачык күрсәтә.

Фонетика өлкәсенә караган интерференциянең ни дәрәҗәдә булуы – тел авазлар системасына /о/, /ы/, /е(э)/, /к/, /г/, /ц/, /ш/ фонемаларының индерелүендә, «рус алынмаларын русча язарга һәм русча әйтергә» дигән орфографик һәм орфоэпик кагыйдәләрдә ачык чагыла. Бу, телчеләребез яклаган кагыйдәләрнең никадәр зыянлы булуын түбәндәге уйдырмадан күрергә мөмкин.

Бер генә мизгелгә рус телендәге алынмаларның (алар егерме меңнән артык) немец, француз, инглиз, голланд, төрки һ.б. телләр орфографиясендә язылуын күз алдына китереп карыйк. Сүз дә юк, аны рус теле дип тану кыен булыр иде. Татар теле бүген шушы хәлдә. Ул үзенчәлекле системасын да, универсаль аралашу чарасы булу сыйфаты белән бергә үз җирлегендә үсү потенциалын да югалткан. Татар теле үз тегермәнендә элеккечә *столны өстәлгә, бочканы мичкәгә, фитильны филтәгә, шарфны шарыфка* тарта алмый. Әмма моңа татар теле гаепле түгел.

Тел сәясәте мәсьәләләре

Социоллингвистикада еш күзәтелүче билгеләмәдә «Тел сәясәте – ул хөкүмәт, теге яки бу

фирка, сыйныфлар һәм дә аерым ижтимагый төркемнәр тарафыннан бу жирлектәге тел халәтен саклауга, я булмаса үзгәртүгә юнәлтелгән чаралар жыелмасы» – дип белдерелә.

Аңлашыла ки, аерым телгә карата хөкүмәт, сыйныфлар, ижтимагый төркемнәр үткәргән тел сәясәте бер-берсенә туры килмәскә дә мөмкин. Хөкүмәт үткәргән тел сәясәте дәүләтнең төзелү рәвешенә бәйләнгән. Әгәр күп милләтле дәүләт яулап алулар нәтижәсендә барлыкка килгән булса, хөкүмәтнең тел сәясәте, кагыйдә буларак, халыклар, төбәкләр белән идарә итүне җиңеләйтү нияте белән империалистик сәясәттән чыгып үткөрелә, һәрхәлдә бу төр сәясәттә жирле телне, гореф-гадәтләрне саклау күздә тотылмый.

Тел ияләре тарафыннан үткөрелгән тел сәясәте – телне саклау, үстерүгә юнәлтелгән көрәш ул. Телне саклау өчен көрәш, үзенә гадел булуына карамастан, җәмгыятьнең теге яки бу икътисади-политик шартларда яшәвенә, халыкның үзәк дәрәжәсенә битараф рәвештә уздырылырга, кирәкмәгән экспериментлар ясауга да китерергә мөмкин. Кыскасы, аның фәннилек белән сугарылмаган булуы да ихтимал. Көрәш тискәре нәтижеләргә китермәсен өчен, тел сәясәте прогрессив җәмәгәтьчелек фикеренә таянып, жир йөзәндә табылган этнос һәм мәдәниятләрне саклауга юнәлтелгән сәясәт нигезендә үткөрелергә тиеш була.

Прогрессив җәмәгәтьчелек фикеренә килгәндә, ул бүген тулысынча телләрне саклау агында. Әдәбиятта китерелгән мәгълүматларга караганда, дөньяда 6000 чамасы тел яши. Галимнәр әйтүе буенча, бүгенге көндә шуларның 600енә генә үлем куркынычы янамый. Әгәр тиешле чаралар күрелмәсә, калган 5400 телнең илле проценты XXI йөзгә икенче яртысында бары тик тарих чүплегенә ташланырга мөмкин.

Аңлашыла ки, телләр үлүе – үзенчәлекле грамматикалар, сүзформалар югалу белән генә чикләнми. Ул – дөньяны берникадәр башкачарак танып, үзенчәлекле туклана, җырлый, бәйрәм итә, тормыш көтә торган этносның югалуын белдерә, һәрбер тел дөньяны үзенчә кисәкләргә бүлү, үзенчәлекле мәгънәләрдә тел ияләре аңында гәүдәләндерә. Димәк, тел югалту – ул дөньяның бер төрән югалту дигән сүз. Прогрессив җәмәгәтьчелек, бер генә халыкның да, бер генә мәдәниятнең дә жир йөзәндә артык булмавына, этносларның бер-берсен тулыландыруына, кешелекнең эндоген потенциалын тәшкил итүенә инанган хәлдә, вак телләрне саклап калу чараларын эзли.

Галимнәр фикеренчә, телләрне, этносларны саклап калу чаралары күп түгел. Бүгенге глобализм чорында “дөньякүләм пәрәвез” исемле галәмне чорнап алган чөлтәрнең 5-6 телдә мәгълүмат

туплау һәм алмашуны тәмин итүен исәпкә алганда, вак телләрне саклап калу чарасы ул – ике һәм өч теллеккә ирешү – ана телдән тыш яшәеш өчен зарурый булган бер-ике чит тел белү. Россия шартларында вак халыклар милләтара аралашуны тәмин иткән рус телен һәм дөньякүләм аралашуны тәмин иткән инглиз телен билгеле бер дәрәжәдә өйрәнергә тиеш булалар. Шушы планда караганда, татар теленә карата үткөрелгән тел сәясәтендә халыкта ана телгә лояльлек тәрбияләү, яшә буынны, ана телдән тыш, рус һәм инглиз телләрендә сөйләшергә өйрәтү – үзәк проблемага әверелә.

Мәгълүм ки, тел аралашу ихтыяҗы нигезендә яратылган. Аралашу, нигездә, сөйләм телендә башкарыла. Димәк, чит телләр, беренче чиратта, сөйләм теле сыйфатында, аралашуларда тулылана ала торган системага таянып (ул системаның телгә өйрәтү курсларында тудырылуы күздә тотыла) буларак үзләштерелергә тиеш була. Чит телне аралашу максатыннан чыгып өйрәнүдә дәрәҗә язарга өйрәтү дә, грамматиканы тулы рәвештә үзләштерү дә каралмый. Искәртмә ясап шуны да өйтергә кирәк, язылган документларны нәшер итү бүгенге көндә компьютерлар ярдәмендә бик тиз һәм сыйфатлы рәвештә башкарыла.

Күзәтүләр буенча, татарлар башка халыклар белән якынаюга, алар телендә сөйләшүгә ихлас карыйлар. Шуны исәпкә алганда, татарларның рус һәм инглиз телләрен үзләштерә алуына ышаныч зур. Бу шартларда халыкта ана телгә карата ихтирам тәрбияләү – тел сәясәтендә беренче планга күчә.

Өйтергә кирәк, телгә хөрмәт тәрбияләү – тел проблемасы гына түгел. Ул, беренче чиратта, халыкта этник аң һәм этник үзәк тәрбияләнүгә кайтып кала. Этник аң төшенчәсе этнолингвистикада адәм затын аерым этнослар, мәдәниятләр буларак тануны, үзләре белән башка халыклар арасындагы аермалыкларны күрә белүне белдерә. Этник үзәк исә – үзәккә теге яки бу халык вәкиле итеп танудан гыйбарәт. Телгә ихтирам тәрбияләү, беренче чиратта, милләтләрнең гореф-гадәтләрендәге, тормыш-көн күрешендәге, рухи мәдәниятендәге үзенчәлекләрне күрә һәм ихтирам итә белүен күздә тотта. Шәхесләр үзләрен кайсы милләттән булуларын, кагыйдә буларак, түбәндәге факторлардан чыгып билгелиләр:

1. Әнисенә кайсы милләт вәкиле булуына мөнәсәбәттә.
2. Әтисенә кайсы милләт вәкиле булуына мөнәсәбәттә.
3. Туган-тумачасының кайсы милләт вәкиле булуын истә тотып.
4. Туган теленә кайсы тел булуыннан чыгып.
5. Яшәгән төбәк, туган жиргә мөнәсәбәттә.

6. Милли гореф-гадәт һәм йолалардан чыгып.

7. Милли җыр-бию, күнел ачу үзенчәлекләренә бәйләп.

8. Милли азык-төлек һәм йорт җиһазларына мөнәсәбәттә.

9. Милли әдәбият һәм сәнгатьтән чыгып.

Бу факторлар әдәбиятта этноаергычлар (этноопределители) дип исемләнеләр.

Әйтергә кирәк, күрсәтелгән этноаергычларның милли аң тудыру егәрлеге һәрвакыт бер зурлыкта сакланмый. Алай гына да түгел, аларның этник үзәк тудыру егәрлеге төрле шартларда төрлечәрәк зурлыкта күзәтелергә мөмкин. Кыскасы, җәмгыятьнең этник үзәк дәрәжәсен чамалаганда, иҗтимагый төркемнәрнең үзенчәлеген, яшәү-көнкүреш шартларын, социаль халәтне исәпкә алып эш итү таләп ителә.

Югарыда китерелгән этноаергычларның кайсысы шәхескә үзен теге яки бу халык вәкиле итеп таныту өчен әһәмиятләрәк?

Куелган сорауга ачыклык кертү нияте белән этноаергычлар җыелмасы («Кайсы этноаергыч сезне ни дәрәжәдә татар халкы белән туганлаштыра?» дигән сорау). КДУда укучы бер төркем татар студентларын тәкъдим ителде. Студентлар үзләрен татар дип танытуда кайсы факторның беренче, кайсы факторның икенче, өченче, дүртенче, ..., тугызынчы урында торуын 1, 2, 3, ..., 9 саннары белән тамгаларга тиеш булдылар. Тәҗрибә нәтиҗәләре 2 таблицада балларда китерелгән. Балл күләме тәҗрибәдә җыйналуы мөмкин булган иң зур санга мөнәсәбәттә, ягъни (25.9) – N формуласы ярдәмендә табылды (N – тәҗрибәдә катнашучыларның аерым этноаергычны 1 -, 2 -, 3 -, ..., 9- урыннарга куюлары нигезендә табылган сумма). Таблицаның өченче баганысында җаваплар төрлеләгән (төрлелек колачы –

размах вариации) тасвирлаучы зурлыктар күрсәтелгән. Әйтик, әтиңең татар булуын кемдер беренче урынга, ягъни иң әһәмиятле аергыч итеп санаса, кемдер аны сигезенче урынга куя, ягъни берәүләр аны үзләрен татар дип тануда әһәмиятле фактор итеп, икенчеләр – әһәмиятсез фактор итеп санылар.

Тәҗрибәдә катнашучылар саны репрезентатив сайланма (выборка) төшкел итмәгәнлектән (25 кеше), без нәтиҗәләренә статистик планда эшкәртеп тормадык. Шулай да, аларга таянып кайбер фикерләр әйтәргә мөмкин.

1. Таблицаның өченче баганында китерелгән зурлыктардан, «әтиңең татар булуы» сынауда катнашкан студентларга үзләрен татар дип танытуда беренче урында торуын күрәбез. Әмма аны беренче урынга кую даими түгел. Дүртенче баганада китерелгән зурлыктардан күрәнгәнчә, аны жиденче урынга кую да күзәтелә.

2. Беренче, өченче һәм дүртенче урыннарда әтиңең, әтиңең, туган-тумачаның торуы – ул, минемчә, татарларда гаилә мөнәсәбәтләренә ныклы булуын күрсәтә. Кызганычка каршы, Татарстан шәһәрләрендә корылучы гаиләләренә өчтән бер катнаш гаиләләр төшкел итә. Димәк, күп кенә яшьләрәбез катлаулы этник аң белән сугарылганнар. Бу күренеш катнаш гаиләләр корылу мәсьәләсен психологик планда өйрәнүне көн тәртибенә куя.

3. Милләтне берләштерүдә, балага үзен «татар» дип танытуда әдәбият һәм сәнгатьнең роле түбән дәрәжәдә икән. Йөзләгән язучылар, рәссамнарыбызның әсәрләре яшьләрне кызыктырмыйлармы, әллә аларга барып житмиләрме? Бу мәсьәлә буенча киң аудитория катнашында фикер алышу, мөгаен, урынлы булыр иде.

Әйтергә кирәк, югарыда китерелгән сораунамә ярдәмендә башка халыктарда уздырылган

2 таблица

Сораунамә (анкета)

№	Этноаергычлар	Баллар	Төрлелек колачы
1.	Әни татар	179	1 - 7
2.	Әти татар	154	1 - 8
3.	Туган-тумача татар	134	1 - 6
4.	Туган тел татар теле	156	1 - 6
5.	Татарстанда яшәү	100	2 - 9
6.	Милли гореф-гадәт һәм йолалар	109	2 - 8
7.	Милли җыр һәм биюләр	68	3 - 8
8.	Азык-төлек һәм йорт җиһазлары	48	5 - 8
9.	Милли әдәбият һәм сәнгать	67	3 - 9

тәҗрибәләренң башкачарак нәтиҗәләр биргәнә дә мәҗлүм. Мәсәлән, кареллар, милләтне берләштерүче төп фактор буларак, Карелиядә яшәүне күрсәтәләр. Тел белмәгән яһүдләрнең “яһүд” булып калуларын исәпкә алсак, яшә буында этник аң һәм этник үзәк тәрбияләү – этносның, шул исәптән телнең дә яшәү шарты дип әйтә алабыз.

Татарстандагы тел сәясәтендә, минемчә, яшә буында этник аң тәрбияләүгә житәрлек дәрәҗәдә әһәмият бирелми. Бүген Казанда кытай, япон, грузин, әрмән аш-су йортлары, макдонльдслар эшләп килә. Этник аң тәрбияләү ясылыгында бу, һичшиксез, уңай күренеш. Шулар рәтендә татар аш-су йортының булмавы, билгеле, милли үзәк тәрбияләүгә дә, башкаларга үзбездә танытуга да уңай тәәсир ясамый.

Махсус татар аш-су йортларының булмавы, мөгаен, әниләр пешергән ашларның төмен онытуга да өлеш кертә торгандыр. 1970 елларда «Дом татарской кулинарии» йортында пешерелгән аш-суларда чучка ите дә еш файдаланыла иде. Керүләрнең берсендә Мостафа Ногманның: «Чучка ите ашатып, үзбездә дә чучка итеп бетерәләр инде», – дип кухня хезмәткәрләренә үпкә белдерүе өлө дә хәтеремдә. Бүген сатылучы өчпочмакларны кемнәр генә, ничек кенә пешермиләр. Аларны ашап, туган якларыбызны искә төшереп тә, башка халыклардан ризыкларыбызны яраттырып та булмый. Татар музыкасы уйнап торган чөйханәләрнең булмавы, билгеле, татарча сөйләшүләрне җанландыруга китерми.

Тирә-як дөньяны күрәп, танып шөхес үзенә кем икәнлеген чамалый башлый. Шушы формада без адәм затын теге яки бу этнос – үзәнчөләккә мәдәният, тел, дин, әхлак, көнкүреш вәкиле – буларак танып кына үзбездә кайсы милләттән булуыбызны таний – үзәкларыбызны үстерә алабыз. Этник үзәк үстерү күзлегеннән Россиядә яшәүче вак халыкларга рус теленнән тыш тагы бер тел, әйтик, инглиз телен белү гаять дәрәҗәдә әһәмиятле. Сүз дә юк, инглиз телен белү яшьләребезгә киң мәҗлүматлы, төпле фикерлә шөхесләр булып үсү, әңгәмәләрдә үзләрен иреккә һәм иркен тоту мөмкинлекләре тудырачак (алфавит алыштырып дөньякүләм мәҗлүмат киңлегенә керү – ул телне хәрәфләр тезмәсе итеп күрүчеләр уе иде).

Тел сәясәте турыдан-туры тел планлаштыру (тел төзү) мәсьәләсенә килеп тоташа. Аңлашыла ки, тел төзү – планлаштыруларда ниндидер бер идеаль аралашу системасы булдыру күздә тотыла. Әмма идеаль тел юк һәм аны табигый телләр нигезендә төзү, мөгаен, мөмкин дә һәм кирәк тә түгелдер.

Телне планлаштыру ике аспектта – телнең кулланышын киңәйтү һәм тел системасын камил-

ләштерү юнәлешләрендә башкарылырга мөмкин. Телнең кулланышын киңәйтү, нигездә, аны эшкә жигү – мәҗлүмат алмашуда мөмкин кадәр күбрәк файдалануга кайтып кала. Бу мәсьәлә буенча югарыда кайбер фикерләр әйтелде.

Телне, система буларак планлаштыруда – алфавит төзү, телнең орфография һәм орфоэпия нормаларын булдыру, терминнарның ясалышларын билгеләү – телне кодификацияләү мәсьәләләре күздә тотыла. Юл уңаенда кечкенә искәртмә ясап үтү дә урынлы булып төсле.

Әйтергә кирәк, телнең нормаларын эшләүдә телчеләр бик үк иреккә түгелләр. Телнең системасын үзгәртүгә тарафдар кагыйдәләр иҗат итергә, телгә яңа берәмлекләр өстәргә аларның хакы юк. Телчеләрнең хезмәте, нигездә, телдә күзәтелгән бер мәгънә белдергән берничә форманың берсен сайлап алу, терминнарның ясалыш формаларын ачыклау, авазлар системасына адекват булган алфавит төзү, әйтелешкә якин булган грамматик кагыйдәләр иҗат итүдән гыйбарәт.

Югарыда телгә алынган өлкәләр татар телендә ни дәрәҗәдә эшләнгән, ни дәрәҗәдә алар камил системалар төшкәләр итәләр?

Биредә мин бер генә өлкәгә – орфография системасына кагылып үтәм.

Бүгенге татар графикасында файдаланылган орфография 36-40 еллар шаукуымында төзелгән. Мәҗлүм булганча, бу елларда СССРда вак телләренә планлаштыру сәясәте кискен борылыш ясый. Европа илләрендә, жир шарының башка почмакларында көтелгән революцияләрнең тиз арада булмагачына шик калмый. Нәтиҗәдә, латин алфавиты ярдәмендә барлык юксылларның аралашуын тәэмин итүгә юнәлтелгән тел сәясәте, СССРда яшәүче вак халыкларны (нацменнарны) рус теленә күчерү – руслаштыру сәясәтенә алыштырыла. 1936 елда Конституция проекты буенча ясаган чыгышында И.В.Сталин: «Советлар Союзына, билгеле булганча, якинча 60 милләт, милли төркемнәр һәм халыклар керә», – дип белдерә.

Мәҗлүм булганча, 1926 елда үткәрелгән халык санын алу СССРда 194 этнос булуын, 1936 елда яңа алфавит төзү өчен корылган Бөтенсоюз үзәк комитеты 102 этнос булуын тәгъбир итә һәм аларның исемлекләрен китерә. И. В. Сталин исә халыклар санын 60ка калдыра. Кириллицага күчеш шушы күрсәтмәдән чыгып башкарыла. Төп принцип итеп телләренә мөмкин кадәр унификацияләү (руслаштыру) алына. Шушы принцип нигезендә кириллицага күчүче телләрнең язу системасына рус алфавиты тулы килеш индерелә, терминнар катламы СССР телләре өчен уртак лексик катлам төшкәләр итергә – график яктангына түгел, әйтелешә буенча да унификацияләнергә тиеш була.

Бу елларда үткөрелгән тел сәясәтенең вак милләтләрне руслаштыруга юнәлтелгән булуы шик тудырмый. Ул чорда хезмәт иткән телчеләргә нинди вазыйфа йөкләнгән булуын түбәндәге цитатадан күрергә мөмкин. «Графическое оформление рассматриваемых терминов в тюркских языках и в русском идентично. Но фонетические различия еще наблюдаются. Следует отметить, что фонетическая система отдельных тюркских языков младописьменных народов значительно пополнилась благодаря заимствованиям из русского языка. Так, тюркские языки сейчас имеют в своем составе новые согласные фонемы ч, ц, щ, х, в, ф и гласные о, э, е. В частности, в башкирском языке появляются новые закономерности сочетания звуков, противоречащие его законам (сочетания согласных в начале слога: фронт, штраф» [3, с.311].

Китерелгән цитатаның авторы В. Л. Владимирский, телче буларак, телнең авазлар системасына унлап фонеманың кертелә алмавын, аларның телне системасыз корылмага әверелдерүен, һичшиксез, чамалагандыр.

Татар тел белеме дә шушы сәясәттән чыгып, телнең авазлар системасында /о/, /ы/, /е(э)/, /ц/, /щ/, /к(кино)/, /г(гараж)/ фонемаларын табуга иреште (әйтелгәнчә, бу фонемалар проект буларак игълан ителгән латиницада да сакланганнар иде). Нәтижәдә, татар телендә дә «противоречащие его законам» аваз тезмәләре барлыкка килде. Билгеле, телнең нигезен тәшкил иткән фонемалар системасына унлап берәмлекнең кертелүе татар теленең руска күчүен тизләтүгә генә хезмәт итә. Әгәр телне планлаштыру татар этносын, мәдәниятен саклап калу күзлегеннән башкарылса, татар телен телләрне руслаштыру заманындагы орфографиядән коткару – зарурий эшләрнең иң мөһиме. Бүгенге хәлдә татар телен яңа мәгълүмати технологияләргә индерү дә, дөньяны үзенчәлекле күрү системасы буларак саклау да зур кыенлыklar тудыра.

Йомгаклау

Югарыда көнүрешләр, мәдәниятләр, гореф-гадәтләр төрлеләгән – дөнья төрлеләгән киләчәк буыннарда житкерү яссылыгында татар теленең бүгенге хәле һәм аны яшәтү чаралары күзәтелде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Уриэль Вайнрайх. Одноязычие и многоязычие / Зарубежная лингвистика. – М.: Прогресс, 1999, т. III.
2. Поливанов Е. Д. О литературном (стандартном) языке современности // Родной язык в школе. 1927 г. №1.
3. Владимирский В. А. К вопросу о социолингвистических принципах заимствования общественно-политических терминов в младописьменных языках народов СССР / Социолингвистические проблемы развивающихся стран. – М.: Наука, 1975.

Төп нәтижеләрнең берсе – татар теле бүгенге көндә кузгалган, ягъни рус теленә күчүгә юл тоткан телләрнең берсен тәшкил итә. XXI гасыр ахырларында аның сүзлекләрдә, грамматикаларда гына табылу ихтималлыгы шактый зур. Татар теленең гомерен озайту – ике юнәлештә эш алып баруны: тел ияләрендә этник аң (этник үзән) тәрбияләнүе һәм телне үз системасына кайтаруны (фәнни орфография төзүе) таләп итә.

Тел үзлегеннән барлыкка килмәгән һәм югалмый да. Телнең бүгенгесә һәм киләчәгә бу төбәктә яшәүче халыкларның этник аңына, татарның үз эчке һәм тышкы дөньясына караган үзенчәлекләренә (матди һәм рухи мәдәниятен) саклап кала алуына бәйләнгән. Шушы – үзенчәлекле күңел ачу, мал асрау, аш-су хәзерләү, йорт жиһазлау, киенү, бәйрәм итү, гореф-гадәтләр сакланганда гына татар теленең XXII гасыр башында да аралашу чарасы буларак файдаланылуын өмет итәргә мөмкин.

Аңлашыла ки, милли үзенчәлекләргә ия булганда гына без үзбезне башка халыкларга таныта алабыз. Татарның тормыш-көнүрешен, мәдәниятен чагылдырган урыннар милләтне мөмкин кадәр тулаем чагылдырырга тиеш булалар. Шушы унайдан мин, төзеләчәк Сәйдәш һәйкәле янында “Сәйдәш белән” исемле чөйханәнең булуын һәм анда Сәйдәш көйләренен яңгырап торуын теләр идем.

Тел сөйләшләрдә яши. Сөйләш – юлдаш эшчәнлек (наддеятельность) тәшкил итә. Ягъни ул конкрет нәтижеләргә ирешүне күздә тотып башлана һәм башкарыла. Шушы күзлектән радио һәм телекүрсәткечләрдә татарча тапшырулары уңышлы дип әйтеп булмый. Күзәтүләргә караганда, тапшыруларда татарча әйтелгән сүз-жөмлөләрнең 50-60 проценты жырда, 10-15 проценты алып баручыларның булган хәлләренә механик рәвештә санап чыгуында яңгырый. Моны тыңлаучылар белән сөйләшү дип әйтеп булмый. Аларда укучылар әйтсә (ишетсә) килгән уй-фикерләр дә, уртак максатларга ирешү теләгә дә, хәтта тыңлаучыларны яңалыklar белән кызыктыру теләгә дә ярылып ятмый. Мәскәү радио-телекүрсәткечләре үрнәгендә, төрле фикердәгә шәхесләрен чакырып, контрвьюлар, әңгәмәләр кору, һичшиксез, татарча сөйләшүләрен берни-кадәр жанландырыр иде.

ЭТИМОЛОГИЯ*

Рифгатъ Әхмәтъянов

РИФГАТЬ ГАЗИЗЖАН улы ӘХМӘТҖЯНОВ — филология фәннәре докторы, профессор. 30 елдан артык татар теленең лексикасын һәм тарихын тикшерә, берничә монография һәм сүзлекләр, 200дән артык фәнни һәм фәнни-популяр мәкалә авторы. Хәзерге көндә Бөрә (Бирск) педагогика институтының татар теле кафедрасы профессоры булып эшли.

Ахметьянов Р. Г. Этимология (Продолжение. Начало в №1-2 за 2004 г.).

В продолжении труда видного татарского филолога рассматриваются основные принципы и методы этимологических исследований.

Фонетик принцип

Этимологияда фонетик принципның ике аспекты бар: 1) методологик аспект һәм 2) этимологиянең ышандырыклыгы аспекты.

Әйткәнбездә, житди этимология тикшерелгән сүз турында барча мәгълүматларны — иң беренче чиратта, аның таралыш ареалын, нинди телләрдә нинди яңгырашларда, нинди язылышларда һәм ниндиерәк мәгънәләрдә очравын теркәүдән башлана. Бу эшне башкару өчен исә бер үк тарихи лексик берәмлекне телсә нинди фонетик һәм орфографик киёмдә таний белергә кирәк.

Моның өчен исә, беренче чиратта, телләр арасындагы фонетик тәңгәллек заманчалыкларын өйрәнергә кирәк. Ә фонетик тәңгәллекләр бик катлаулы, аларны бер утыруда нык үзләштереп булмый. Фонетик закончалыклар шундый ки, беренче карашта охшаш сүзләр бөтенләй ят-чит, ә бөтенләй охшаш булмаган сүзләр чынлыкта бер үк сүзнең төрле локаль яңгырашлары булырга мөмкин.

Менә, мәсәлән, кыргызча *болот* дип язылган. Кыргыз теленең фонетик закончалыкларын белмәгән татар моны *болыт* (“туча”) дип уйлап куюын көт төр. Хәлбуки, кыргызча *болот* — татарча *булат* (аеруча сыйфатлы корыч).

Чувашча *хур* — татарча *каз*. Бер генә аваз да туры килми. Әмма болар — бер үк тарихи сүзнең төрлечә чагылышлары гына. Һәм безнең шулай дип раславыбыз барча фонетик закончалыкларга нигезләнә, шулардан килеп чыга.

Фонетик закончалыклар барча телләр һәм барча чорлар өчен бердәй түгел. Бер өлкәдә бер

чорда булып үткән фонетик үзгәреш бүтән өлкәдә бүтән чорда кабатланмаса мөмкин. Гәрчә бер үк телнең тарихында булса да.

Фонетик үзгәрешләр тарих дәвамында берсе өстенә берсе жиңел катланалар һәм моны да исәпкә алырга кирәк. Мәсәлән, татарча *кыз* — чувашча *хер*: з урыныда *p* — борынгылык галәмәте (ягъни *p* борынгырак). Ләкин әле бу сүзнең иң борынгы яңгырашы — чувашча дигән сүз түгел, чуваш телендә *x* — татарча *q*-га караганда яңарак, ә палатальләшү (*y > ё*) аннан да яңарак. Димәк, татарча *кыз*ның *кы* өлеше, ә чувашча *хер*нең *-p* өлеше борынгырак. Безгә билгеле булган иң борынгы варианты — *кыр* “алтын, кыйммәт нәрсә” (кызларны шулай атаганнар).

Этимологиянең ышандырыклыгы жәһәттеннән каралган фонетик принцип — сүзнең тарихы телнең тарихи фонетикасына хилаф рәвештә аңлатылмаса тиешлеге ул.

Татар теленең фонетик тарихы мәгълүм (тик ул дәрәслекләрдә начар яктыртыла — бусы икенче мәсьәлә). Һәм, әйтеп үтик, татар фонетикасы тарихи жәһәттән күрше төрки телләр — чуваш, башкорт, казах фонетикаларына караганда гадирәк төр. Базис әхвәл — руник ядкәрлекләрдә чагылыш тапкан тел. Борынгы кыпчаклар бу телне кабул иткәндә элекке телләрендә булган *w* авазын төрки интервокаль *-з-* һәм *-г-* урынына кулланганнар, интервокаль *q* һәм *k* урынына исә алар *-з-* һәм *-г-* авазларын куллана башлаганнар. Гомумән, бу процесс “тел ялкаулыгы” закончалыкларына бап килә: сөйләшүчеләр, аңлаешлыкны саклаган хәлдә, жиңелерәк әйтергә тырышалар. Төрки *z*, *g* тартыклары *q*, *k* тартыкларына караганда, ә *w*, *w'* тартыклары *z*, *g* тартыкларына караганда жиңелрәк әйтелә. Шул рәвештә

*Дәвамы. Башы журналның 2004 елгы 1 һәм 2 санында басылган.

аффинлы (үзара багланышлы) дип тәгърифләнә торган күчешләр пәйда булган:

$$\begin{aligned} \kappa &> \zeta \parallel \zeta > \omega, \\ \kappa &> \varepsilon \parallel \varepsilon > \omega'. \end{aligned}$$

Татар теле борынгы кыпчак теленнән үсеп чыккан. Борынгы кыпчакларның бер өлешендә тагын түбәндәге аффинлы күчеш килеп чыккан:

$$\varepsilon > u \parallel u > e \text{ (татарча кыска } e).$$

Менә шул телдә сөйләшүче кыпчак кавеме Урта Идел регионына килеп утырып, жирле финн-угорларны төрakilәштергән. Бу кыпчаклар, үз чиратларында, жирле телләрдә булган *ö* һәм *ø* авазларын үзләштереп, гомумтөрки *y* һәм *ü* урынына куллана башлаганнар. Шул процесста алар гомумтөрки *o* һәм *ö* авазларын онытканнар, аларны *y* һәм *ü* авазлары белән алмаштырганнар. Шулай итеп, түбәндәге аффинлы күчешләр пәйда булган:

$$\begin{aligned} o &> y \parallel y > \check{o}; \\ \check{o} &> \gamma \parallel \gamma > \varnothing; \end{aligned}$$

Татар тарихи фонетикасы шул этаплар белән билгеле. Әлбәттә, монда катлауландыргыч моментлар да бар. Андыйлар турында (алар зур роль уйнамаганлыгыннан) без биредә сөйләп тормыйбыз. Тик түбәндәгеләрне өстәү мөһим.

Аваз күчешләре гомумән ике төрле: тоталь күчешләр һәм позицион күчешләр. Тоталь күчештә телдәге бер аваз тулысынча, барча сүзләрдә дә икенче бер авазга “күчеп”, әверелеп бетә. Позицион күчештә аваз позициясенә карап үзгәрә: мәгълүм бер позициядә үзгәрә, калганнарында үзгәрми. Тоталь күчешләр нинди дә булса бер кавем, халык **чагыштырмача тиз арада** икенче халык теленә **борынгы заман шартларында** күчкәндә килеп чыкканнар. Ул заманнарда жиңелгән халыкта да, жиңгән халыкта да тел нормаларын саклау булмаган диярлек: яңа телгә күчү дә һәм субстрат тел тәэсире дә жиңел кичерелгән. Позицион күчешләр исә башлыча телнең камилләшү, үсешү процессында пәйда булалар. Ләкин бу процесста да субстрат яисә күрше телләрнең тәэсире шактый зур роль уйный.

Шушы унайдан телләр кушылгалану, жефетләшү турында да бер-ике сүз әйтергә кирәк. Заманында бездә В. Я. Марр фәнни мәктәбе телләр кушылгалануга зур әһәмият биргән. И. В. Сталин телләр жефетләшү теориясен юкка чыгарган: ике халык берләшкәндә бер генә тел жиңеп чыга, дигән. Хакыйкәт уртада булса кирәк: әлбәттә, телләр жефетләшү очрагында грамматик жәһәттән бер генә тел грамматикасы кулланыла башлый, әмма фонетика һәм лексикада, шулай ук сүз ясалышында аерым үзенчәлекләр, элементлар һәр ике телдән дә алынырга мөмкин һәм алынган да. Бу закончалык казах

телендә ачык күренә: бу тел борынгы кыргыз һәм борынгы нугай телләренән жефетләшүеннән килеп чыккан: кыргыз теленнән көчле ассимиляция-диссимиляция күренешләре, нугай теленнән аффинлы $\check{c} > \check{u} \parallel \check{u} > c$ күчешләре алынган.

Шуны әйтергә кирәк, хәзерге заман шартларында телләрнең борынгыча жефетләшүе, һәрхәлдә Евразиядә, мөмкин түгел, диярлек. Үзара бик якын булган телләр генә уртак әдәби тел кабул итеп, ул әдәби телнең нормалары төрле телләрдән сайлап алынган булырга мөмкин. Мәсәлән, немец әдәби теле “Саксония кәнселәрендә төзелгән” дип язалар. Хәзерге немец әдәби теле күп кенә диалектларны берләштерә.

Ясалма әдәби телләрнең берсе – хәзерге чуваш әдәби теле: аның кайбер фонетик нормалары ($a > o > y$ күчеше) анатри диалектыннан, икенчеләре (басымны беренче ижеккә төшерү *h.б.*) вириял диалектыннан алынган. Нәтижәдә, чуваш әдәби теле татар теленнән махсус ераклаштырылган. Татар әдәби телендә дә мишәр һәм казан диалекталь үзенчәлекләре берләштерелгән (шуны әйтергә кирәк, халык теленә якынарак яңа татар әдәби теле мәсьәләсен нәкъ менә мишәрләр – бертуган Фәезхановлар *h.б.* – күтәрәп чыкканнар). Заманында С. Кукляшев (шулай ук мишәр) яңа татар (Казан) телен барлык кыпчак халыкларының – татар-башкорт, нугай, казах, кыргыз, кумык һәм карачай-балкарларның – уртак әдәби теле итеп үстерергә тәкъдим иткән (һәм бу юнәлештәге омтылышлар XX гасырның егерменче елларына кадәр дәвам иткән), ләкин Рәсәй идарәчеләре – алар нинди генә булмасын – һәрвакыт мондый омтылышларга каршы чаралар күргәннәр.

Башкорт әдәби теле дә (бәлки, бигрәк тә) ясалма – аның лексик, фонетик һәм морфологик нормалары төрле сөйләш үзенчәлекләрен чагылдыралар. Мәсәлән, башкортча *әсә* “ана” (*әсәй* “әни”) сүзләре башкортларның дүрттән бер өлешендә генә кулланыла (шуны әйтеп узыйк, диалектолог Д. Рамазанова күрсәткәнчә, *әчә* “ана” сүзе татар теленә төрле сөйләшләрәндә дә киң таралган сүз икән). Башкортларның күпчелеге *инә*, *инәй* дип сөйләшә (бу вариант татарлар арасында да, бигрәк тә Көнъяк Урал әтрафында, еш очрый һәм хакас телендә норматив вариант). *Әсә* сүзен нормативлаштыру, күренеп тора, ничек тә булса татар теленнән аерылу өчен кирәк булган. Шул ук хәл фонетик нормаларда: башкорт әдәби орфографиясендә, мәсәлән, гомумтөрки һәм гомуммөселманча сүзләрдәге *ð* һәм *z* авазларын һәрдаим интерденталь *ʒ* авазы (хәрәфе) белән алмаштыралар: *әдәбият* “әдәбият”, *мәзәни* “мәдәни”, *үзем* “үзем” *h.б.* (әмма рус теленнән һәм рус теле

ша кергән сүзләргә кагылынмый: директор “директор”, закон “закон” һ.б.). Этимологик тикшеренүләрдә менә бу хәлләрне дә белергә һәм сәпкә алырга кирәк. Чөнки сүзлекләрдәге кайбер үзләр яңа ясалмалар булырга мөмкин яисә аларның яңгырашы, әйтелеше һ.б. ясалма әдәби-норматив тел калыпларында бирелә, этимолог өчен “бозылган товар” булуы ихтимал.

Этимологиядә фонетик үзгәреш законнарын ригая итү – иң әһәмиятле принципларның берсе һәм менә шуның өчен дә әдәби-язма телләрнең орфографиясе реаль яңгырашларны ничек чагылдыруын бик яхшы белү мотлак кирәк.

Фонетик законнар кырыс – алар (күп тапкырлар тикшерелгән) һичкайчан да тикмәскә бозылмыйлар. Һәм, әгәр төхдәм ителгән этимология фонетик законнар белән килешми икән, төхдәм кире кагыла. Мәсәлән, *жылпуч сүзе жылпавеч, жылпавуч* сүзеннән дип төхдәм ителә. Ләкин, беренчедән, төп татар телендә и – у сингармоник чылбыры юк, икенчедән бу сүздә беренче ижеккә алгы рәт (нечкә) сузык, икенче ижеккә арткы рәт (калын) сузык. Мондый хәлләр кушма сүзләрдә генә булырга мөмкин. Димәк, *жылпуч* кушма сүз. Безнеңчә, ул *жыл + пус*: *жыл* “жил, жыллөтү”, *пуст* (фарсычадан) “тире”; тәүдә *жылпуч* агачтан түгел, каткан тиредән ясалган! Бүтәнчә икенче ижеккәгә у авазын аңлатып булмый.

Нәкъ шундый ук хәл (татар сингармоник чылбырларына хас булмаганча -и- авазыннан соң -у- килү) *бичура, мичура, тичура* сүзендә дә күзәтелә һәм ул бу сүзгә төбәндә кушма сүз булырга тиеш дигән фикергә китерә (безнеңчә, борынгы *мич чура* сүзеннән: *мич < мэч, мэчин* “маймыл, ямьсез пәри”, *мичен, би-чен* дә диелә һәм *чура* “уйнаштан туган бала, кол, хезмәтче”).

Матур сүзе ничек кенә төп татар сүзе кебек тоелса да, фонетик йөзә буенча – алынма (Себер төрки телләрәннән килеп кергән: алтай сөйләшләрендә *матур < магатур* “батыр, баһадир; *матур* егет” – асылда шул ук *баһадир ~ баһадур ~ батыр*).

Тел лексикасының этимологик класслары

Татар телендә таркатылмас нигезләр тарихи жәһәттән түбәндәгечә классификацияләнеләр:

- 1) гомумтөрки нигезләр;
- 2) татар теленә үзгә генә булган нигезләр;
- 3) гайре-төрки телләрдән алынма нигезләр.

Бу классификация аңлатуга мохтаж. Гомумтөрки нигезләр дигәннән: а) барлык яисә күпчелек төрки телләрдә теркәлгән нигез сүзләр, б) борынгы жәт төрки (праторкский) бер телдә

булган дип гоман ителгән нигез сүзләр керә. Ягъни, гомумтөрки дип тәгърифлөү өчен сүзгә барлык төрки телләрдә дә билгеле булуы шарт түгел. Чөнки сүзләр онытылчан һәм, өстәвенә, телдә булып та, әле һаман теркәлмичә калырга мөмкин. Икенче яктан, гомумтөрки сүзләр арасында һинд-ирани, кытай һәм монгол һ.б. телләрдән алынмалар да аз түгел.

Татар теленә үзгә генә булган нигезләр мәсьәләсә дә сәдә түгел. Бу төр нигезләр арасында: а) гомумтөрки тамырлардан ясалганнары, б) алынмалардан ясалганнары, в) фонетик дублетлашу юлы белән ясалганнары, г) чыгышы билгесез сүзләр бар. Өстәвенә, кайбер нигезләр бүтән төрки телләрдә татар теленә бинисбәтән үзләрендә нәкъ татарча кебек ясалырга һәм теркәлми калырга мөмкин. Андый параллель ясалышы нигезләр, гадәттә, татарча варианттан фонетик жәһәттән аерылалар, ләкин аерылмаска да мөмкин.

Алынма дигәннән, гомумтөрки алынмаларны татар телендә алынмалар жәмләнә кертү-кертмөү мәсьәләсә четерекле. Бу бапта тагын түбәндәгә аскласлар бар:

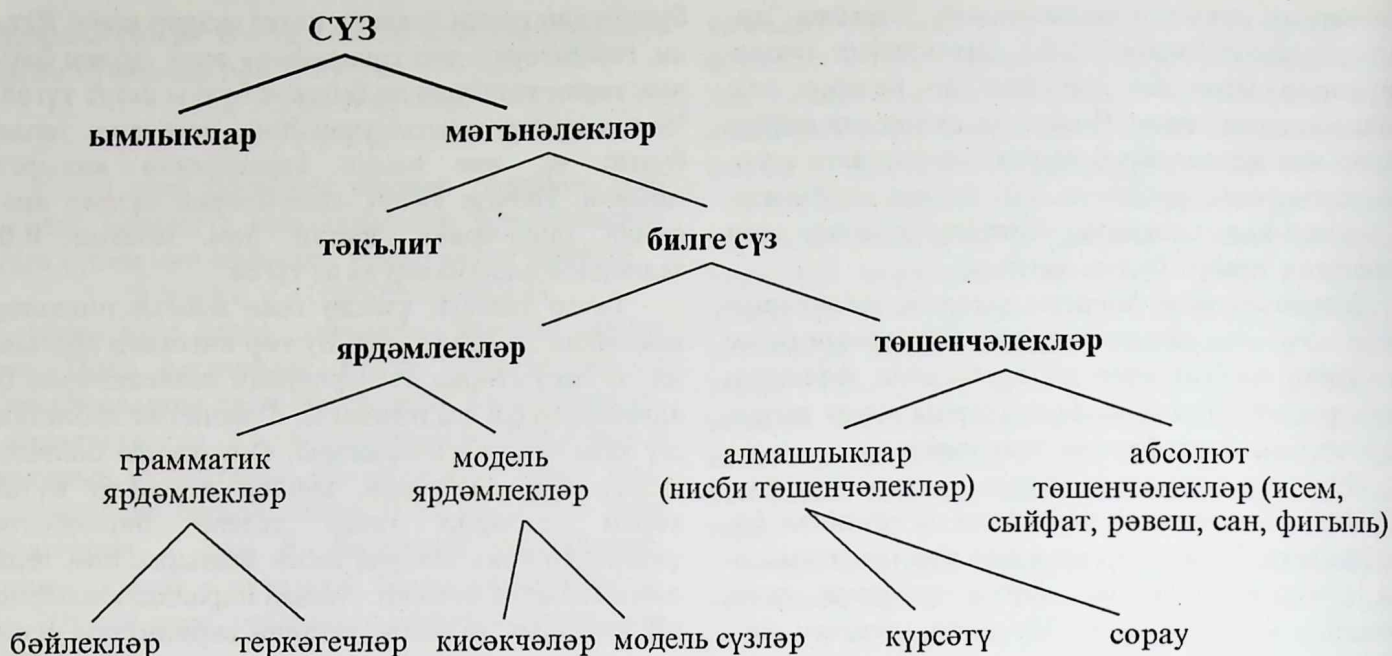
- а) төрки телләрдән алынмалар;
- б) калькалар һәм лексикологик субституцияләр;
- в) чыгышы билгесез халыкара, “мәдәни” сүзләр;
- г) бер борынгы сүздән таралып, татар телендә төрлө чыганақлардан һәм төрлечә килеп кергән полиплет алынмалар.

Икенче бер жәһәттән таркатылмас нигезләр сүз төркемнәре буенча бүленеләр. Этимология өчен сүз төркемнәренә (схемада күрсәтелгән) дихотомик бүленешә уңайлы һәм нәтижәле.

Бу сүз төркемнәренә һәркайсының этимологиясә үзгәчәлеклә була һәм ул үзгәчәлекләренә беләп эш итү тиешле. Мәсәлән, ымлыклар барча телләрдә беришләрәк. Төрки телләрдә төхлиди сүзләрнең үз морфологиясә – сүз ясалыш модельләре бар. Алмашлыклар һәм төп санның саны чикле булуы һәм аларның телләрнең иң борыңгы, нигез катламына каравы билгеле һ.б.

Этимологиягә мәнсүб нигезләр тагын типологик жәһәттән дә карала. Андый каралышта түбәндәгә класслар аерыла:

- 1) төрки телләрдән элеккерәк (гомумтөрки телгә төзү материалы биргән) телләрдән калма билгә тамыр сүзләр;
- 2) ясалганлыгы билгеле билгә тамырлар;
- 3) алынмалыгы билгеле билгә тамырлар;
- 4) ымлык тамырлар;
- 5) төхлиди тамырлар һәм нигезләр;
- 6) чыгышы билгесез тамырлар һәм нигезләр.

Ясалма тамыр һәм нигезләрнең аерым четерекле жәһәте бар – аларның ясалыш мотивациясе. Аерым алганда, бу мәсьәләдә субституция һәм калька дигән мотивацияне белү мөһим.

Субституцияләр һәм калькалар

Субституция – чит телдәге тел элементларын үз тел элементлары белән алмаштыру дигән сүз.

Фонетик субституция чит телдәге авазларны (һ.б. фонетик элементларны) үз фонетик элементлар белән алмаштыру (мәсәлән, *ведро* > *бидрә*, *грузди* > *гөрөжди*, *печь* > *мич* һ.б.) сүзләрдә була.

Фонетик субституция (һәр ике тел арасындагы фонетик тәңгәлләкләр) аерым закончалыкларга буйсына һәм этимологиядә аларны бик яхшы белергә кирәк. Алар шактый катлаулы булырга мөмкин (мәсәлән, рус-татар, татар-чуаш, татар-башкорт телләре арасында фонетик тәңгәлләкләр һ.б.ш.).

Лексик субституция дигәннән, бүтән бер телдән “тәржемә ителеп”, бүтән тел сүзе (шул ук сүзтезмәсе) урынында ясалган сүзләр (һәм сүзтезмәләр) күз алдында тотыла (мәсәлән, *тракторчы* “тракторист”, *эшчеләр сыйныфы* “рабочий класс”). Сүз уңаеннан шуны да әйтәргә узык – хәзерге татар әдәби телендәге һәр төрле административ әдәби терминнар бик еш кына рус телендәге тәгъбирләрдән лексик субституцияләр: *дәүләт комитеты*, *профильне мәктәп*, *яшьләр үзәге* һ.б. Мондый сүзтезмәләрнең конкрет мәгънәсе аларның русча тәңгәлләкләрен белгәндә генә ачык аңлашыла.

Калька дип чит телдәге сүзнең (сүзтезмәнең) ясалыш яисә мәгънә структурасын туган телдәге тәржемә сүзгә тулысынча күчәргә атылар.

Калькалаштырганда чит телдәге сүзнең күчәргә мәгънәсе күчәргә.

Икетеллек шартларында (ә татар халкының шактый өлеше һәрвакыт, һәр заманда ике телле булган) калькалар сүз ясалышына һәм мәгънәви үзгәрешләргә гаять зур йогынты ясаганнар. Кальканың калька икәнлеген белү өчен экстралингвистик тәфсиллекләргә белү мотлак.

Субституция һәм калькалар ясалышы этимология өчен гаять зур әһәмияткә ия, әмма ул иң аз өйрәнелгән өлкә. Хикмәт шунда: сүзлекләрдә сүзләрнең төп мәгънәләре һәм кайбер күчәргә мәгънәләре, кайбер (киң кулланылучан) сүзтезмәләр составында килүләре генә күрсәтелә. Өстәвенә, күчәргә мәгънәләре һәм сүзтезмәләрнең күбесе тарих дәвамында агым су кебек тотрыксыз: бүген актуаль күчәргә мәгънә яисә сүзтезмә, иртәгә бөтенләй онытылырга мөмкин.

Калькалар өлкәсендә тагын шундый мәсьәлә килеп туа: еш кына бер-берсеннән ерак торган телләрдә дә бердәй сүзләр вә сүзтезмәләрнең мәгънә структуралары бердәй булырга мөмкин. Мифологиядә, әкиятләрдә, йолаларда охшаш элементлар барча телләрдә дә табылган шикелле, сүз структураларында да телләр тәэсирләнүдән тыш килеп чыккан охшашлыклар булгалый. Мәсәлән, русча *бабье лето* ~ татарча *әбиләр чуагы* ~ немецча *Altweibersommer* – көзгә жылы көннәрнең фигураль атамасын игътибарлап карасак, рус һәм немец тәгъбирләре үзара тәэсирләнү нәтижәсе булуы бик ихтимал булса да, *әбиләр чуагы* тәгъбиренең нәкъ рус яисә немец сүзгә тәэсирендә килеп чыгуы шикел.

Шулай ук, русча *игрушка* һәм татарча *уенчык* сүзләренең мәгънәви структурасында аеруча охшашлык бар: һәр ике очракта сүзнең формаль

мәгънәсе “кечкенә уен”, реаль (күчерелмә) мәгънәсе “уйнау шәе (предметы)”. Калькалаштыру микән бу? Хәтта монда да әйтүе читен. Өстәвенә, һәр ике очрак өченче бер телдән калька булу ихтималы юк түгел.

Бертөркем тел семьялыктарында – төркиләрдә, монголларда, финн-угорларда, кытайларда һәм дравидларда (Көнъяк Һиндстан) модификатор (актионсарт) фигыльләр кулланыла һәм аларның мәгънәләре беришле, мәсәлән, *китү* мәгънәсендәге фигыльләр модификатор буларак “кинәт башлануны” (*балкып китү, ярсып китү*), *чыгу* мәгънәсендәге фигыльләр “тәмамлау, һәм-мәне эченә алуны” (*укып чыгу, карап чыгу*) белдерә һ.б. Бу очракта да модификатор фигыльләрнең функцияләре – мәгънә структуралары охшашлыгы борынгы тәэсирләшү охшашлыгы дип әйтеп булмый әле. Өстәмә дәлилләр кирәк.

XX гасырның 10-20нче елларында татар әдәби телендә бик күп калькалар (башлыча рус сүзләреннән күчереп) ясалганнар: *алым ~ прием* (“ысул” мәгънәсендә), *социаль чыгыш ~ социальное происхождение* (исходить “чыгу”), *суллык ~ левизна* (“артыкча революционлык, кискенлек” мәгънәсендә) һ.б. Этимолог бу очракларны да белергә тиеш.

Омонимнар

Татар телендә омоним нигезләр һәм тамырлар шактый күп. Ләкин абсолют омонимнар – бер үк сүз төркеменә караганнары артыкча күп түгел. Омоним тамырларның күпчелек өлешендә сүзләрнең берсе – сыйфат, рәвеш яисә исем, икенчесе – фигыль. Мәсәлән, *аз – аз, күп – күп, кыл – кыл, тел – тел, чык – чык, ят – ят* һ.б.ш. Тел, гадәттә, омонимнардан котылырга омтыла. Ошбу сыйфат (исем)-фигыль омонимнарның телдә сакланып калуы шуның белән аңлатыла: исемнәрнең һәм фигыльләрнең төрләнеш парадигмалары үзгә, аермалы. Ә бит һәрбер сүз инсан миендә тамыры-нигезе белән генә түгел, бөтен төрләнеш формалары белән берлектә яши. Шунлыктан мөзкүр омонимнар телдә буталышмыйлар. Өстәвенә, кайбер фигыль тамырлар “саф” – киёмсез килеш гамәлдә бөтенләй диярлек кулланылмый. Мәсәлән, *ак* “белый”, “светлый” кулланыла, ә *елга ак!* дип әмер бирү (хәзерге заман берлектәге икенче зат формасы) сирәктән сирәк кенә телгә килергә мөмкин. Элеккерәк заманнарда фигыль тамырлар вә нигезләр “ялангач” шөкелдә бөтенләй кулланылмаган: боерык фигыльнең икенче зат берлек формасы – *гыл || гел, –кыл || кел* кушымчасы илә белдерелгән: *әйткел, баргыл, килгел* һ.б. (шундый формалардан *диген < дигел* хәзер дә кулланыла). Гомумән, бердәй сүз

төркеменә караган омонимнарның яшәве дә аларның пардаш кайберләре аз валентлы булулары, аерым сүзләр белән генә килүе яисә мөкаль-әйтемнөрдә генә очравы белән аңлатыла. Мәсәлән, сүзлекләрдә биш *төш* сүзгә күрсәтелә. Тик аларның берсе *фигыль* тамыры, аның парадигмасы үзгә. Исем *төш*ләрдән тулы парадигмасында тик русча “сон” мәгънәсендәге сүз генә кулланыла. “Көн уртасы” һәм “урын, нокта” мәгънәсендәге *төш*ләр бөтенләй үзгә сүзләр белән кулланылалар: *төшкә кадәр, төштән соң* төгъбирләрен *шул төштә* төгъбире белән беркем дә бутамый ич. Бишенче *төш* исә гадәттә “чик-өвек” сүзгә белән генә килә (аны русча “ядро” мәгънәсендә куллану ясалма рәвештә – русчадан сөвәтсез рәвештә калькалаштырудан килеп чыга).

Этимология назарыннан карап, мәнбәг-ләре-чыгышлары буенча омонимнарны, түбәндәге төркемнәргә аерырга мөмкин: 1) фонетик үсеш-үзгәрешләр соңында пәйда булганнары, 2) омоним кушымчалар ярдәмендә бердәй тамырлардан ясалганнары, 3) төрле мәгънә үзгәрешләре нәтижәсендә бер үк сүзләрнең ике мәгънәдә һәм төрле валентлыкта кулланыла башлау очраклары – радиация, 4) лексик һәм фразеологик эллипсис нәтижәләре, 5) чит телләрдән сүзләр алу яисә калькалаштыру нәтижәләре.

Фонетик үзгәрешләр, югарыдарак әйткәнәбезчә, башлыча ике төрле: позицион һәм тоталь характерда була. Позицион үзгәрешләр тагы ике төрле: аваз кыскарулар (редукция һ.б.ш.) һәм позицион аваз күчешләре (ассимиляция, диссимиляция һ.б.ш.). Махсус тарихи фонетика курсларында фонетик үзгәрешләрнең бүтән (сирәк) төрләре дә күрсәтелә – без аларга тукталып тормыйбыз.

Барча телләрдә сүзләрнең кыскара баруы – фонетик үсешнең генераль линиясе ул. Бигрәк тә сүз нигезе азаклары кыскара – редукцияләнә. Ләкин һәрбер тел механизмы үзәндәге кыскару процессына үзгәчә жайлаша – үзрегуляция һәр телдә үзгәчәрәк бара. Төрки телләрдә бер-берсенә ялганып килә торган төрләнәргеч кушымчалар кыскартылуга бирешмиләр, чөнки аларның һәрберсе үз урыннарында алыштыргысыз: һәр төрләнәргеч үз мәгънәсендә (һәм үз сингармоник рәтендә) бер генә һәм ул бер генә грамматик мәгънәгә ия. Ә менә тамырлар һәм нигезләр кыскаручан. Нәкъ менә шундый кыскарулар нәтижәсе буларак, *ат* (< *ахта*) һәм *ат* (< *айыт*) “исем”, *кул* (< *кол*) һәм *кул* (< *коол*) “тирән үзән”, *сай* һәм *сай* (< *сагай*) “рәт, тезем” һ.б. омоним тамырлар пәйда булган.

Кайбер төрки телләрдә омонимнар тоталь фонетик үзгәрешләр нәтижәсендә пәйда булалар. Мәсәлән, казах телендә *бас* “бас!” (*бас*-у *фигыль*нең боерык формасы) һәм *бас* “баш” сүзләрнең

омонимлыгы казах телендә тоталь $ч > ш || ш > с$ аффинлы күчешләре нәтижәсендә килеп чыккан.

Чуваш телендә велярлашу ($ә > а, ү > у$ һ.б.ш.) нәтижәсендә *анра*- “аңгырау” – *анра*- “инрәү”, *антах*- “ант итү” – *антах* “интегү”, *ас*- “азу” – *ас* “ис”, *ват*- “вату” – *ват* “ут”, *какяр* “кәкер, кәкре таяк” – *какяр* “каһәр” кебек омонимнар пәйда булган. Башкорт телендә $з > 3$ һәм $д > 3$ күчешләре (тоталь диярлек 3 -ләштыру) нәтижәсендә омонимнар пәйда була: *азым* “адым” – *азым* “азым”.

Татар теле тарихында (һәрхәлдә, Күктөрөк каганаты заманнарыннан соң) тартыклар өлкәсендә (позицион-тоталь $-к, -к > -з, -з || -з, -з > ш$ күчешен исәпкә алмаганда) тоталь аваз күчешләре булмаган диярлек. Шунлыктан, аваз күчешләре нәтижәсендә пәйда булган омонимнар юк. Сүз уңаеннан шуны әйтергә кирәк, аваз күчешләре саясендә омонимнар пәйда булу шул аваз күчешләренә нисби хронологиясен билгеләү өчен ышанычлы чыганаك булып тора.

Омоним кушымчалар бер үк тамырларга вә нигезләргә ялганып яңа омоним нигезләр ясалуга ачык мисал – татар телендә *килеш*- (фигыль нигезе *кил*-ү сүзенә уртаклык юнәлеше) һәм *килеш* (исем, шул ук *кил*- тамырына исем ясагыч – *еш* кушымчасы ялганып ясалган) шикелле пардашлар сериясе: *йөреш*-ү һәм *йөреш*, *караш*-у һәм *караш* һ.б.

Лексик радиациягә бердәйлекләре нык үзгәргән һәм хәзер инде танылмый торган сүзләр карый (гади конверсия һәм исем-фигыль синкретизмы боларга керми). Мәсәлән, борынгы *балык* “кала, шәһәр” һәм *балык* (рыба) сүзләрен тюркологлар борынгы *балыг*, *балуг* < *баллуг* “балчыклы, сазламык” сүзенә кайтарып калдыралар: хикмәт шунда – киез тораclarда яшәргә күнеккән төркиләр өчен чи кирпечтән эшләнгән кала корылмалары “балчык” булган. Шул ук вакытта, чүл сазлыkларында яшәгән сазан, табан кебек балыклар да “балчык, саз жанвары” буларак күзәфәләнгәннәр. *Ут* һәм *ут* “үлән” сүзләре учакка коры үлән ягып яшәгән заманнарда калган булса кирәк (чагыштырыгыз: шул ук *учак* < *утчак* һәм *утын*). *Ял* “хезмәтченә эш хагы” һәм *ял* “тәнәфес” сүзләре дә төбәндә бер үк сүздән булырга тиеш һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, радиацияне билгеләү өчен борынгы замандагы яшәү шартларын һәм борынгыларның фикерләү рәвешен яхшы белергә кирәк.

Радиациянә икенче бер төре бер үк телгә төрле диалект, шивә һәм телләрдән сүзләр керүдән килеп чыга. Мәсәлән, *керешү* “бер-берсенә керү” һәм *керешү* “башлау, тотыну” омонимнары шундый юл белән лингвистик ситуация үзгәчәлекләре нәтижәсендә пәйда булганнар.

Чит телләрдән сүзләр алу (яисә керү) нәтижәсендә омонимнар пәйда булу татар телендә, мәсәлән: *бур* < русча “вор” – *бур* “известьташ”, *бит* < “ведь” (кисәкчә) – *бит* “йөз”, *көшел* “ыңдырда ашлык өеме” (русча *кошель* сүзеннән булса кирәк, аның шундый мәгънәсе дә бар) – *көшел* “су күсесе”, *кул* “тән әгъзасы” (борынгы төрки *кол* сүзеннән) – *кул* “кечкенә инешле яки инешсез үзәнчек” (борынгы монголча *коол* сүзеннән), *сабак* (*сап* сүзеннән) – *сабак* “үзләштерәсе уку материалы” (гарәпчәдән), *сала* “зур авыл (село)” – *сала* “тезем (биш бармак бергә, яссыга тармакланган ботаклар)”, *чут* < “счеты (хисаплау)” – *чут* “махсус аркылы балта” (шуннан *өй бурасын чутлау* – тигезләү) һ.б.

Шулай ук омоним парларның икесе ике телдән алынма булу очраklары да сирәк түгел, мәсәлән, татарча *пот* < рус. *пуд* – *пот* < һинди *Будда* (һәйкәле).

Кайбер очраklарда омонимнар икесе дә бер үк телдән алынма була, мәсәлән, *жәһәт* “тиз генә, эшлекле рәвештә” – *жәһәт* “як, тараф” икесе дә гарәпчәдән (гарәпчәдә алар икесе ике сүз). *Ну* (ымлыгы) < русча *ну* – *ну* (теркәгече) < русча *но*; *тут* (агач) – *тут* “тигез төшкән буяу, төс” (шуннан *кер тутлату*) икесе дә фарсидан, *хур* (*хур* булу сүзендәгә) – *хур* (*кызы*) икесе дә гарәпчәдән; *хәл* “гомуми торыш” – *хәл* “чишелеш (хәл итү)” икесе дә гарәпчәдән (чыганак телләрдә бу сүзләр төрлечә язылалар).

Шулай итеп, омоним пардашы булу сүзнен алынмалык билгеләренә берсе дип расларга мөмкин. Икенче төрле әйткәндә, әгәр телдәгә таркатылмас нигезләрдә бер үк сүз төркеменә кергән омоним сүзләр бар икән, шуларның кимендә берсе алынма дип гоман итү һәм тикшереп карау тиеш. Чөнки тел, гомумән, омонимнарда котылырга тырыша һәм үз эчендә генә кайнаган телдә, принципта, тора-бара бер омоним да калмас иде. Алынма сүзләр керү генә телнәң стериль чисталыгын боза.

Калькалаштыру нәтижәсендә омонимнар килеп чыгу күренеше татар телендә башлыча Октябрь революциясеннән соңгы чорларга карый: бу чорда русча сүзләренә эквивалентларын табу максатында калькалаштыру киң колач ала һәм барлыкка килгән калькалар арасында бик үк уңышлы булмаганныр да очрый: *социаль чыгыш* (~ русча *происхождение*) һәм *кереш-чыгыш* яисә *чәйнең чыгышы* аерым сүзләр итеп каралырга тиешләр.

Шулай итеп, этимолог омонимнар ясалышларын сүз вә тамыр ясалыш ысулларын белгән кебек үк яхшы белергә тиеш.

Контаминация һәм халык этимологиясе.

“Мәдәни” сүзләр

Этимологиядә берәр сүзгә ике аерым сүздән килеп чыгу (яисә чыга алу) очрагы **контаминация** дип атала. Мәсәлән, *түти* < *түтәй* сүзе *тутай* сүзгә палатальләшүеннән дә, русча *тётя* сүзгә килеп чыга ала; шулай ук *түтәй* сүзгә карарлашуына һәр ике чыгана *тәэсир* иткән булуы мөмкин. Һәм без *түтәй* сүзгә *тутай* һәм *тётя* сүзләрнең контаминациясе дибез.

Халык этимологиясе табигате белән контаминациягә якын. Халык этимологиясе дип (гадәттә алынма) сүзләрне туган тел сүз ясалышы модельләреннән чыгып аңлау вә таркатуны атыйлар. Мәсәлән, сөйләшләрдә (әдәби телгә дә кереп була) *канцелярия* сүзгә *кәнсәләр* дип әйтәләр һәм бу сүз *кәнсә* сүзгә күплек формасы дип аңлыйлар. Шулай итеп *кәнсә* сүзгә килеп чыга. Шунның шикелле үк *абзай* < *абызагай* сүзгә элек булмаган *абза* нигезе (*аның абзасы* диләр) пәйда булган һ.б.

Мәдәни сүзләр дип Евразиядәгә күп телләрдә очрый һәм чыгышлары, мәнбәгъләре (төп чыганаclar) тәгаен билгеле булмаган сүзләрне атыйлар. Шундыйлардан татар телендә, мәсәлән, *бәрән* (чаг. русча *баран*, фарсыча *бәррә* һ.б.), *кәңсә*, *мал* сүзләре керә.

Этимологиянең фәнчә ышандырыклыгы

Югарыда сөйләнелүенчә, этимология барча фәнни принципларга тайпылышсыз җавап бирергә тиеш. Аннары, тәкъдим ителгән этимология гади мантийка хилаф булмаска тиеш. Бу таләп бигрәк тә идентификация мәсьәләсендә ягъни этимологизацияләргә алынган сүзләр дөстәсенә барысы да чыннан да шул ук сүзмә дигән сорауга җавап биргәндә чагыла. Әйтик, татарча *баи*, казахча *бас*, хакасча *нас*, чувашча *посч*, *пусч* бер үк сүзгә чагылышларымы сон? дип сорау куйыйк. Әлбәттә, диярбез. Ләкин ни өчен? Чөнки бу телләрдә күп меңнәрчә сүзләр һәм, гомумән, морфемалар гаять зур систематик охшашлыктар хасил ителәр һәм мөзкүр сүз бу телләрдәгә аваз тәңгәлләкләре кысасыннан чыкмый. Тарихи жөһәттән бу телләрдә сөйләшүче халыктарның күптөрле багланышлар кичергәнлегә билгеле һ.б. Шунлыктан, без йөз процентлы ышаныч белән әйтә алабыз: татарча *баи* һәм хакасча *нас* (һ.б.) – бер үк сүздән киләләр.

Кардәш булмаган телләрдәгә сүзләрне чагыштыруда мәсьәлә катлаулана. Мөгънәләре дә, яңгырашлары да бик охшаш, мөгънәләре дә

“туры килгән” сүзләр дә кардәш булмаска мөмкин. Мәсәлән, латин телендә татар сүзләрне охшаш сүзләр очрый: *cardo* “чик сызыгы (киртә?)”, *carpo* “эләктереп алу (балык карпыту – ?)”, *macto* “мактау (?)”, *maturus* “өлгергән (матур – ?)”, *salus* “саулык (?)”, *tuber* “тубырчык (?)”. Ләкин бу сүзләрне татар сүзләре белән кардәш дип әйтә булмый: тикшереп караганда латин һәм татар сүзләрнең мөгънәви, фонетик һәм морфематик үсешләре бөтенләй үзгә булуы белән. Һәм, аннары, латиннар белән төркиләрнең сүзләр алыштырылыгы тыгыз багланышта булганлыгын тарих белми. Сүзләр бит һавадан очып килеп кунмыйлар, кешеләр аралашуында таралалар.

Тарихи аз билгеле телләрдәгә сүзләр белән татар (туган тел) сүзләрне чагыштырганда шуңа да игътибар итү мөһим: ике-өч аваздан көш сүзләрнең охшашлыгы берни дә тормый, чөнки дөньяда ике фонематик аваз чатлашуларының саны чикле, шулар арасында охшашрак мөгънәләре очрау бер дә гажәп түгел. Ике-өч авазлы татар тамыр сүзләрне мөгънә жөһәттеннән дә охшаш ике-өч авазлы сүзләрне дөньядагы һәрбер телдән табып була. Дүрт-биш авазлы тамыр сүзләр (мәсәлән, мөзкүр латин сүзләре) дә, бүтән сөбәпләр булмаса, үзләре генә этимологлар игътибарын жөлеп итмиләр. Тик биш авазлы тамырлар гына (ө андыйлар гомумән аз) уйландырырга мөмкин. Бигрәк тә мәдәни мөгънәле, киң таралу-чан эчтөлекле сүзләр булса. Мәсәлән, мари телендә *вулно*, *волно* ~ шумер телендәгә *ална* “кургаш”, (Гордеев уйлавынча) шундыйлар. Эмма андый очраклар да тулы ышандырыклыктан ерак торалар. Тулы ышандырыклык бердәй мөгънәдәгә фраземалар, жөмлөләр эчендә килгән сүзләр рәте бердәй-легендә генә күзәтелә. Һәм, әлбәттә, бу очракта да фонетик закончалыктар гәмәлдән чыкмый. Менә, мәсәлән, русча *маленький гражданин* – татарча *бәләкәй граждән* тизмәләреннән чыгып *маленький* һәм *бәләкәй* сүзләре бердәй дип әйтә алабызмы? Юк, чөнки бу сүзләрдәгә фонетик аермалыктар аерым-аерым да, жөмлөләгәндә дә закончалыкты түгел, аналоглары юк. Русча сүз *мал-* тамырыннан килә, русча *м-* авазы татарчада *б-* авазына өверелү мисалы юк (киресенчәсе – *б-* > *м-* очрый: борынгы русча *бъчка* > татарча *мичкә*); *-ньк-* чатлашмасының татарча субституциясендә *-н-* төшөп калуга мисал кайда?

Гомумән, этимологик фаразлар “кырык илөк” аша үткөрелгәч кенә тулы ышандырыклыкта ия булалар һәм шул чагында гына алар тарих өчен табыш вә материал булалар.

Шуны әйтәп узык, күп кенә лингвистлар мавыгып китә торган “ностратик”, “бореалистик”, “төрки-индиан”, “сино-кавказ” һ.б.ш. уртак сүзләрне без бик шикленеп карыйбыз: алар

фәнни этимология таләпләренә канәгатьләнерлек жавап бирмиләр. Мәсәлән, Т. Гарипов һ.б. төрки *айақ* < *азақ* һәм русча *пеший* “жәяүле” сүзләрен бер тамырдан дип бара һәм фикерен менә болай нигезли: борынгы төркийчә *азақ* < *адақ*, борынгы *падақ* сүзеннән килә (кайбер төрки-тунгус-монгол сүзләрендә бор. *n* > *φ* > *h* > ноль аваз икәнлегә исбат ителгән), димәк тамыр монда *пад*, рус. *пеший* исә *пех* < *педх* нигезеннән, һинд-европалы *педh* “аяк” тамырыннан. Алтаистик *пад* һәм һинд-европавы *пед* || *под* бәр-берсенә охшашлыгын кем инкяр итә ала? Шулаен шулай да, монда карарлы исбаты булмаган моментлар күбрәк шул: *айақ* < *адақ* сүзенәң *падақ* сүзеннән килеп чыккан дигән фараз бары тик корейча *натак* “аяк” сүзенә генә нигезләнә.

Төрки-корей уртаклыклары, гомумән, аерым тамыр сүзләргә генә карый һәм шунлыктан шик уяталар. “Аяк” чувашча *ура* < *ора* һәм бу сүз борынгы төрки *арақ* вариантынан булса кирәк (монысы күп кенә гомуми закончалыклар белән исбатлана). Аннары *аяк* < *адақ* ~ *арақ* һ.б. төрки сүз ясалыш модельләрендә фиғыльдән ясалган сүзгә охшаш (*ар-ақ* яисә *ара-қ*), ә *пед* || *под* тамы-

рының фиғыль мәгънәсә билгелә түгел.

Ностратистлар *болан*, *бозау* һәм *поши* сүзләрен уртақ тамыр сүздән дип баралар һәм моңа ышандыру өчен тагын егермеләп төрлеләтдән (бөтен Евразия буйлап) эзләп, шуларга охшаш сүзләр китерәләр. Һәр телдә сүзләр бик күп һәм мөгезлә эре терлек-хайванат та күп кенә төрдә була. Билгелә, монда чагыштырырга киң мөмкинлекләр ачыла. Һәм мондый этимологик уенның “нәтижеләре” дә кыйммәтсезрәк булып чыга.

Ностратистлар *бәр-ү* сүзенә бөтен иске дөнья телләрен кыдырып “сугу, яру, жимерү, тибү, таптау һ.б.” мәгънәләрдәге иллеләп параллель сүз табалар һәм аларның яңгырашлары да, охшаш булса да, бик төрлә: *пил*, *пир*, *спир*, *ир*, *мол*, *мур*, *бор*, *бур*, *муаф*, *боо* һ.б. Хәлбүки, *бәр-ү* сүзенәң этимологиясе (инде күптән Л. Жәләй күрсәткәнчә) бик гади – ул борынгы төрки *бәр-“бирү”* сүзеннән (чагыштыру өчен: русча *дать* “бирү, бөрү, сугу”; мондый мәгънә күчешләрен бүтән төрки телләрдән дә табып була).

Ностратик теорияләренәң иң зәгыйфь төше шунда – алар этимологияне конкрет тарихтан аерып карыйлар.

© Хәкимов Б. Э., 2004

ГАЛИМЖАН ИБРАҖИМОВНЫҢ “ТАТАР САРЫФЫ” ҺӘМ “ТАТАР НӘХҮЕ” ХЕЗМӘТЛӘРЕ ТИРӘСЕНДӘ ЛИНГВИСТИК БӘХӘСЛӘР

Булат Хәкимов

БУЛАТ ЭРНСТ улы ХӘКИМОВ — 2001 елда КДУның татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлап, хәзергә көндә татар теленә өйрәтү кафедрасында аспирантура үтә. Профессор Флера Сафиуллина житәкчелегендә «Г. Ибраһимовның тел белеме өлкәсендәге эшчәнлегә» темасы буенча диссертация өстендә эшли.

Тәкъдим ителгән фәнни тикшеренү Казан дәүләт университетының татар теленә өйрәтү кафедрасында Россия Федерациясе Мәгариф министрлыгының финанс ярдәме белән алып барыла (грант А03-1.5-138).

Хәкимов Б. Э. Лингвистическая полемика вокруг трудов Галимзяна Ибрагимова «Татарская морфология» и «Татарский синтаксис».

В работе, выполненной по гранту (А03-1.5-138) Министерства образования РФ, дается анализ откликов на труды по грамматике выдающегося татарского писателя, ученого, общественного деятеля Г. Г. Ибрагимова.

XX йөз башы – татар милләте тарихында гомуми Яңарыш чоры. Иң беренче чиратта рухи тормышта чагылган бу Яңарыш фән өлкәсен, аякка басып килә торган татар тел белеме фәнен дә читләтеп үтмәгән, үткән бәхәсләр эчендә яна фән туган. Шул чорда хәзергә татар лингвистикасының теоретик, терминологик һәм методоло-

гик нигезе салына. Бу фәнне башлап җибәрүчеләр, Каюм Насыри эшен дәвам итүчеләр арасында Галимжан Ибраһимов, Жәмәлетдин Вәлиди, Габдрахман Сәгъди, Әхмәтһади Максуди, Гыймад Нугайбәк, Мөхетдин Корбанғалиев исемнәрен атау урынлы булып.

XX йөз башы татар тел белеменең төп үзенчә-

сәгә – фикер төрлелеге. Бер яктан бу, әлбәттә, Ориянең эшләнеп житмәве белән аңлатылса, беренче яктан, шул төрлелек хөрлектән килеп чыга. Татар милләте кичергән гомуми күтәрелеш өндә гажәеп мөстәкыйльлек, гажәеп жанлы торыш тудырган.

Иң беренче чиратта классик язучы булып танылган Галимжан Ибраһимовның татар тел белеменә багышланган хезмәтләре замандашлары һәм хәзерге фән тарафыннан да югары бәяләнә. Аның “*Татар сарыфы*” белән “*Татар нәхүе*” [1, 2] исемле дәрәҗәләргә хәзерге татар лингвистикасы өлкәсендә фәнни-теоретик хезмәтләр өчен генә түгел, мәктәп дәрәҗәләргә өчен дә мөһим чыганаҡ, беренче үрнәк булып тора. 1911 елда шушы китапларның басылып чыгуы татар жәмәгәтчелегендә көчле резонанс тудыра, берничә ай эчендә матбугатта аларга бәйле күпсанлы мөкаләләр, рецензияләр басылып чыга [3-5].

Рецензияләр пәйда булгач та, Г.Ибраһимов аларга җавапларын яза [6, 7] һәм, шулай итеп, “*Татар сарыфы*” белән “*Татар нәхүе*” китаплары тирәсендә үзенә күрә бер “бәхәс кыры”, “полемика төркем” барлыкка килә. Шушы полемика барышында, әлбәттә, өлгә китапларның аерымы ачыла, шуларны тикшерелми, татар тел белеме өчен бик мөһим булган мәсьәләләр дә күтәрелә.

1911 елның 1 ноябрендә “*Йолдыз*” газетасының 751нче санында “*Яңа әсәрләр*” исемле рецензия дөнья күрә [5]. Авторы Хәерби дип күрсәтелгән. “Хәерби” тәхәллүсеннән файдаланып, “*Йолдыз*” газетасының нашире һәм редакторы, күпкырлы эшчәнлек алып барган шәхес, шулай ук тел галиме Әхмәтһади Максуди язган, бу факт фәндә билгеле [8]. Максудилар нәселе дә хәзерге Лаеш районы Хәерби авылыннан чыккан [9]. Ике атна үткәч тә, Г.Ибраһимов “*Яңа әсәрләр*” мөнәсәбәт илә бер мөлахәзә” исемле җавап мөкаләсен яза [6]. Бу мөкалә “*Йолдыз*” газетасының 1911 елгы 15 ноябрь санында басылып чыга.

“*Яңа әсәрләр*” мөкаләсә “*Татар сарыфы*” белән “*Татар нәхүе*” китапларында кулланылган терминологияне тәнкыйтьләүгә багышланган. Мәсьәлә түбәндәгедән гыйбарәт: Г.Ибраһимов тел белеме терминнарын мөмкин кадәр татар теленең үз чаралары ярдәмендә ясарга тырыша. Аныңча, яңа терминны төрлечә итеп – телдә булган сүзгә яңа мәгънә биреп, яки тел материалы нигезендә яңа сүз тудырып ясарга мөмкин. Хәерби исә, тел белеме терминнарын саф татарча кулланырга принципта каршы булмаса да, Г.Ибраһимовның термин ясау ысулларын кабул итми. Аныңча, сүзләрнең истиляхи (терминологик) һәм ләгави (лексик) мәгънәләре арасындагы мөнәсәбәт турыдан-туры булырга тиеш, ягъни

телдә булган сүзгә яңа мәгънә биреп, аны термин буларак куллану дәрәҗә түгел [5]. Г.Ибраһимов үз җавабында терминнар ясаганда кулланыла торган ысулларның төрлеләгән телне баеп чарасы итеп күрсәтә [6].

Хәзерге заман фәнне күзлегеннән караганда, без Г.Ибраһимовның хаклы икәнен күрәбез. Шулай да, термин ясауның шушы ысуллары урынлы һәм уйланылган рәвештә кулланылырга тиеш, югыйсә уңышсыз һәм ясалма сүзләр һәм гыйбарәләр барлыкка килеп, соңыннан кулланыштан төшеп калалар. Шуңа күрә “*Яңа әсәрләр*” рецензиясе авторы Г.Ибраһимовның кайбер терминнарын тәнкыйтьләп чыга.

Г.Ибраһимовның “*Татар сарыфы*” хезмәтендә хәзерге фәндә I һәм II зат дип аталган формалар “*сөйләгеч*” һәм “*әндәшелгеч*” дип бирелә. Гарәп грамматикасында һәм традицион татар сарыфларында шул мәгънәдә “*мөтәкәллим*” (сөйләүче) һәм “*мохатаб*” (хәрефкә-хәреф: *аңа әндәшелгән шәхес*) терминнары файдаланыла. Димәк, Г.Ибраһимов тәкъдим иткән терминнар – гарәпчәдән калькалар. Шуларны тәнкыйтьләп, Хәерби татар телендәгә *-геч* кушымчасын тикшерә: гадәттә ул корал мәгънәсен (“*исме аләт*”), бик сирәк кенә субъект (“*исме фагыйль*”) мәгънәсен белдерә (мәсәлән, *белгеч* сүзендә). “*Сөйләгеч*” һәм “*әндәшелгеч*” – “*сөйләү коралы*” һәм “*әндәшелү коралы*” кебегрәк мәгънә белдергән булып чыгалар. “*Әндәшелгеч*” сүзе исә, рецензент фикеренчә, “*билкәллия хата вә мәснугъ*” (*бөтенләй хаталы һәм ясалма* – Б.Х.) *бер сүздер*”, чөнки “*мәҗһүл сыйгасендә*” (төшем юнәлешендәгә фигыль) булган сүзгә *-геч* кушымчасы беркайчан да ялганмый. Күрәбез ки, рецензия авторы биредә телнең эчке логикасы, грамматик төзелеше һәм кануннарыннан чыгып, Г.Ибраһимовның шушы ике терминын уңышсыз таба. Дәрәҗәдән дә, бу терминнар алга таба тел белемендә урнаша алмый һәм кулланыштан төшеп тә кала.

Хәзерге фәндә “*сыйфат фигыль*” дип атала торган фигыль формасы Г.Ибраһимов хезмәтендә “*төрдәш*” исеме астында өйрәнелә. Галимнең фикер сөреше буенча, бу форма ике “сүз төре”нең билгеләрен берләштерә. Ләкин *-даш/-дәш* кушымчасы ике яки икедән артык предметның башка бер предметка мөнәсәбәтләре нигезендә охшашлыгын, ягъни Г.Ибраһимов теләгән мәгънәнең киресен белдерә. Хәерби шуңа игътибар итә дә: “*Бер авылдан булган ике кешенең авылдаш булулары мәгълүмдер. Ике авылга мөнәсәбәтте булган бер кеше үз-үзенә авылдаш буламы соң? Юкса, ике исемле Миңлебай агай да үз-үзенә адашмы икән?*” [5].

Хәерби шулай ук Г.Ибраһимовның русча “*согласование*”гә ияреп тәкъдим ителгән “*ярашу*”

термин, “берек җәмлә” һәм “карышык җәмлә” (хәзерге классификация буенча тезмә кушма җәмләләрнең төрләре) атамаларын да тәнкыйтлы, “карышык” сүзе татар телендә, “гавам” (халык) телендә юк, ди. Г.Ибраһимов түбәндәгечә җавап бирә: “Берек”, “карышык” сүзләренең шул хәлдә йөртелүе Казанның урам мужигында булмаса да, әдәбиятымызга сирәкләп кергәләве һәм бәгъзе бер төрек кабиләләрендә бу сүзләрнең гражданлык мәртәбәсендә булуы миңа аларны “муафыйк вә мәтәзад” урнында алырга юл бирде” [6].

1915 елның 30 декабрендә “Йолдыз” газетасының 1580нче санында Ә.Максуди “Сарыф китاپлары” исемле тагын бер тәнкыйт мәкаләсен бастыра, бу юлы ул үз имзасын ачык куя [10]. Мәкалә Г.Ибраһимовның “Аң” журналында 1915 елгы 21/22нче санда чыккан “Татар сарыфлары” [11] исемле язмасына җавап итеп язылган. Бу мәкаләсендә дә Ә.Максуди 1911 елда әйткән фикерләрен куәтләнә. Терминология өлкәсендә “шәрыкче”-традиционалист буларак, ул бөтен Ислам дөньясында бердәм гарәпчә терминология булырга тиеш дигән тезисны алга сөрә. Фикри һәм фәнни кыйбласын ул Шәрыкта күрә, Г.Ибраһимовны исә ул Европага сукуыр тәкълид кылу да (иярүдә) гаепли [10].

Татар тел белеме өчен элек тә, хәзер дә мөһим булган бер мәсьәләдә – исем сүз төркемнелә килеш категориясе мәсьәләсендә дә Ә.Максуди Г.Ибраһимов белән бәхәскә керә. Мәгълүм булганча, Г.Ибраһимов татар телендә килешне гомумән танымый, килеш кушымчаларын аерым ярдәмлек сүз төркеме – кушымта итеп карый [2]. Ә.Максуди исә татар телендә “игърабка ошаишы үзгәрешләр” барлыгын билгеләп үтә, игъраб (килеш) күренешен мәктәптә өйрәнүнең әһәмиятен исбатларга тырыша. Аныңча, татар телендә игъраб (падеж, килеш) белән танышкан балалар килеш категориясе “тулы хокуклы” булган гарәп һәм рус телләрен җиңелрәк үзләштерәчәкләр [10]. Дәреслекләренә төзү өлкәсендә Ә.Максуди мисалларны әдәбияттан алуга каршы чыга, чөнки, аныңча, әдәби әсәрләрдә хаталы җәмләләр күп, һәм анда гади, җыйнак мисал табу кыен [10].

Үзе дә тел дәреслекләре авторы, заманында Бакчасарайның атаклы “Зынҗырлы” мәдрәсәсендә укуыткан Әхмәтһади Максуди “тәүхиде лисан” (бердәм төрки тел) идеяләренә билгеле бер дәрәҗәдә якын торып, Г.Ибраһимов белән табигый каршылыкка керсә, Җәмал Вәлиди белән Габдрахман Сәгъди аның фикердәшләре булалар. Шуңа күрә бу ике авторның рецензияләре күбрәк аерым икенчел мәсьәләләргә багышланган, дусларча киңәш формасын алган. Г.Ибраһимовның бу ике рецензиягә җавап итеп язылган “Тәшәккер йөзәндән” [7] исемле мәкаләсә дә

тәшәккер-рәхмәтләр белән тулы, ул рецензентларның тәнкыйте белән күп очракта килешә.

Ж.Вәлидинең “Татар сарыфы вә нәхүе” исемле мәкаләсә “Шура” журналының 1911 елгы 22нче санында дөнья күрә [3]. Г.Ибраһимов төзегән дәреслекләренәң әһәмияте һәм кыйммәте турында әйткәч, Ж.Вәлиди үзенчә кимчелекле санаган якларны күрсәтә. Мәсәлән, Г.Ибраһимов “кич” һәм “былтыр” кебек сүзләренә исем сүз төркемнә керте, ә Ж.Вәлиди исә аларны “сарыф заман” дип атый. “Карт” кебек сүзләр төрле очракта я исем, я сыйфат була алалар, ди Ж.Вәлиди. Г.Ибраһимов исә аларны фәкәт сыйфат кына санаган. “Картлар килде” кебек җәмләләрне сыйфатланмыш төшөп калу очракларына керткән.

Димәк, сүз төркемнәрен билгеләгәндә Ж.Вәлиди күбрәк семантик, логик яктан килеп фикер йөртә, ә Г.Ибраһимов сүзләрнең грамматик үзгәрешләрен, гомуми лексик мәгънәне исәпкә алырга тырыша.

Ж.Вәлидинең әлегә рецензиясендә әйткән бер фикер аерым игътибарга лаек. Ул, беренчеләрдән булып, татар телендә билгеләлек һәм билгесезлек категориясенә игътибар итеп, “китапны укыдым” һәм “китап укыдым” сүзтәзмәләрен чагыштыра [3; 696]. Г.Ибраһимов үзе дә галимнең бу ачышына сокланып, үз мәкаләсендә язып чыга [7].

“Татар сарыфы”на тагын бер рецензияне танылган филолог, татар теле һәм әдәбияты белгече Габдрахман Сәгъди яза. Ул да Г.Ибраһимовның фикердәше, “татарчылык” тарафдары була. “Шура” журналының 1912 елгы 3нче санында басылып чыккан “Татар сарыфы” исемле рецензиясә дә Г.Ибраһимовка теләктәшлек рухында язылган. Автор, “Татар сарыфы” китабын мактап, татар телендә һәм “татар рухында” язылган булуын иң яхшы ягы итеп күрсәтә [4].

Ул “Татар сарыфы”нда тәкъдим ителгән күп кенә терминнарны кабул итә. Г.Сәгъдинең 1913 елда басылып чыккан “Яңа һәм йиңел тәртиптә телемезнең сарыфы” исемле китабында һәм Г.Ибраһимовның “Татар сарыфы”нда терминологик система, нигездә, тәңгәл килә: сүз төрләре, кушымталар, сыйфат дәрәҗәләре, гади сыйфат, артыклык сыйфаты, төп сан, бүлем саны, чама саны, өлеш саны һ.б.

Г.Сәгъди “Татар сарыфы” хезмәтен татар телен укуы методикасы, педагогика күзлегеннән дә үткәрәп тикшерә. Шушы аспектта аңа ике үзгәреш ошый. Беренчелән, Г.Ибраһимов китапның башыннан ахырына кадәр яңа татар әдәбиятынан һәм халык авыз иҗатыннан мисаллар китерә. Бу алым укучыларда туган телгә, мәдәнияткә, әдәбиятка мөһәббәт уята һәм “татарчылык” концепциясен тормышка ашырырга да ярдәм

© Сафина Э. И., 2004

ТУРЫ НОМИНАЦИЯЛӘУ НИГЕЗЕНДӘ БАРЛЫККА КИЛГӘН КОШ АТАМАЛАРЫ

Эльвира Сафина

ЭЛЬВИРА ИРФАТ кызы САФИНА – 2001 елда КДУның татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлап, хәзерге көндә ТФАНең Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый. Күренекле галим Ф. А. Ганиев житәкчелегендә “Татар телендә кош атамалары һәм аларның сүзлекләрдә бирелүе” темасы буенча фәнни эш алып бара.

Сафина Э. И. Названия птиц, возникшие на основе прямого номинирования.

В статье рассматриваются виды, принципы и методы номинирования названий на примере названий птиц.

Кешелек жәмгыятенң һәм халыкның танып белү, кабул итү, аң-белем дәрәжәсенң һәрвакыт үсә-үзгәрә, камилләшә баруы, иң беренче чиратта, телдә чагылыш таба. Бу очракта, кеше эшчәнлегенң барлык тармакларын, ул танып белгән, күргән-ишеткән, кулланган барлык предметларны, объектларны атама белән тәэмин итү, аларны телебез калыпларына яраклаштыру, система-лаштыру – телнең иң мөһим бурычына әйләнеп кала.

Ә атамалар ничек барлыкка килә соң?

Гадәттә, без телебездәгә эзер сүзләргә, үзебез белгән, аңлаган, кабул иткән атамаларны куллану белән генә чикләнәбез һәм аларның ничек ясалыуы хакында уйлап та карамыйбыз диярлек.

Атамалар ясалыу, барлыкка килү тел белемендә исем бирү – номинацияләү процессы буларак карала. Номинацияләүнең үз принциплары, ысуллары, төрләре бар.

Номинацияләү ысулы буенча, атамаларны, беренче чиратта, ике төркемгә бүлеп карыйлар. Болар:

- 1) беренчел номинацияләнгән атамалар;
- 2) икенчел номинацияләнгән атамалар.

Беренчел, яисә башлангыч номинацияләнгән атамаларны тел белемендә еш кына мотивлаштырылмаган атамалар дип тә йөртәләр. Әлеге төркемгә хас булган лексик байлык, нигездә, күп гасырлар элек барлыкка килгән һәм телнең борынгы катламын тәшкил иткән атамалардан гыйбарәт. Мондый кош атамаларын борынгы язма истәлекләрдә һәм сүзлекләрдә дә очратырга мөмкин. Мисал итеп түбәндәгә кош атамаларын китерик: *саескан* – *sayızan/sayızan* (1, 481) ‘сорока’, *козгын* – *qızın* (1, 475) ‘ворон’, *карлыгач* – *qarılıç/qarlıyaç* (1, 426) ‘ласточка’, *сыерчык* – *sıy*

irçiq (1, 502) ‘скворец’, *мургай* – *torıya* (1, 578) ‘жаворонок’, *лачын* – *laçın* ‘сокол’ (1, 332), *тавык* – *tağıyu/taqazu* (1, 536) ‘курица’, *үрдәк* – *ödiräk* (1, 377), *ördäk* (2-I, 104) ‘утка’, *каз* – *qaz* (1, 439; МК I, 254) ‘гусь’, *шоңқар* – *şınqar* (1, 525) ‘кречет’ һәм башкалар.

Кошларның тавышларына охшатып, аларның чыелдау, чыркылдау, каркылдау, кыртлау һ. б. авазларына тинләштереп барлыкка килгән атамаларны да беренчел номинацияләнгән кош атамаларына кертеп карыйбыз. Мисал өчен, *күке*, *кәккүк* (әлеге кошның *күк-кү*, *кәк-кү* авазына охшатып бирелгән), *карга* (*кар-кар* дип кычкырудан чыгып бирелгән), *күркә* (аваз белдерүче нигез – *күрк/корк/кырк*), *тартар* (*тар-тар* дип кабатлаудан), *торна* (чагыштыр: торна тавышы – “торыйк-торыйк”) һәм башкалар.

Икенчел номинацияләнгән атамалар мотивлаштырылган атамаларны тәшкил итәләр. Әйтергә кирәк, мондый атамалар чагыштырмача соңрак барлыкка килгән, һәм нигездә, алар телнең эзер ясалыш калыпларына нигезләнеп ясалганнар, яисә телебездә билгеле булган эзер сүзләрдән оешканнар.

Әйтергә кирәк, икенчел номинация үзе ике төргә аерыла:

- а) туры номинацияләү;
- б) кыек номинацияләү.

Атамаларның нигезендә яткан билгеләрне, үзлекләргә турыдан-туры чагылдыру юлы белән ясалганы **туры номинацияләү** дип аталса (*аккош* – кошның ак төстә булуыннан чыгып, *кычиткан* *чыпчыгы* – әлеге чыпчыкларның еш кына кычитканлыкта булуларыннан чыгып бирелгән), кошларга хас булган билгеләрне берәр предметка, кешегә яисә жанварга һ. б. охшатып, метафоралаш-

итә. Икенчедән, Г.Сәгъди “Татар сарыфы”нда, теория белән беррәттән, гамәлият-практиканың да зур урын алып торуйн билгеләп үтә. Чыннан да, “Татар сарыфы” – мәктәп дәрәслеге, үз заманы өчен ул уңышлы төзелгән. Шуңа ук вакытта ул зур теоретик әһәмияткә дә ия булган.

Г.Сәгъди “Татар сарыфы”ның кимчелекле яктарын да күрсәтә: кайбер орфографик кагыйдәләргә төзәтмәләр кертә, “иҗсек” төшенчәсе өчен үз билгеләмәсен тәкъдим итә, дәрәслекнең төзелешенә карата берничә искәrmә ясай. “Жаваплар” мәкаләсендә Г.Ибраһимов шуңа мәсьәләдә рецензент белән килешүен әйтә һәм аңа рәхмәт белдерә [7].

Терминология өлкәсендә Г.Ибраһимов таффарлары булса да, Г.Сәгъди берничә терминның үз вариантларын тәкъдим итә: *ялгызлык-күмәклек* категориясе өчен – *төбәлгеч исеме вә чолгагыч исеме; исемфигыль* (предикатив сүзләр) өчен – *мәгънәви фигыль* һ.б. [4].

Татар теленең грамматик төзелешен тасвирлаган вакытта да Г.Сәгъди берничә тапкыр Г.Ибраһимов белән килешмичә кала. Мәсәлән, ул *масдарны* (исем фигыль һәм инфинитив), анда заман категориясе булмау сәбәпле, *фигыльгә* түгел, ә *исемгә* кертә. *Һәр, һәрбер, һәммә* сүзләрен Г.Ибраһимов “*билгеләү алмашлары*” дип атый, ә Г.Сәгъди аларны ярдәмлек сүз төркемнәренә кертә һәм “*гамләүче каедлар*” (*гомумиләштерүче кисәкчәләр*) дип билгеләмә бирә [2, 4]. Шулай ук Г.Сәгъди *фигыльләрдә кайтым бабын* (юнәлешен) танымый, ул аны һәр бабка да, гомумән *фигыльгә* хас бер категория итеп санып: һәр *фигыль*, *барлык-юклык* белән төрләнгән *кебек, мәгълүм* (гарәпчәдән, русча – *действитель-*

ный залог) һәм *мәҗһүл* (*страдательный залог*) булырга мөмкин. Бу фикер, һичшиксез, гарәп грамматикалары тәэсирендә туган.

Шулай итеп, Г.Ибраһимовның “Татар сарыфы” белән “Татар нәхүе” хезмәтләре тирәсендә туган дискуссия үз чорының тел белеме өчен гаять мөһим булган мәсьәләләргә чагылдыра һәм аларны чишүнең төрле юлларын күрсәтә. Полемикада катнашкан галимнәргә фәнни карашлары системасына күз салсак, аларны ике төркемгә бүлү була: 1) Әхмәтһади Максуди (Хәерби) – традиционалист, “шәрыкче”, “төркиче”; 2) Галимжан Ибраһимов, Жәмәлетдин Вәлиди һәм Габдрахман Сәгъди – “татарчылар”.

“Татарчылар” дип әйтсәк тә, Г.Ибраһимовны һәм аның фикердәшләрен һич тә үтә пуристар дип сыйфатлап булмый. Алар уртача позициядә торалар, алар өчен “телнең рухына тугрылык”, рациональлек мөһим. Теориядә оригиналь фикер йөртергә тырышсалар да, алар гомуми төшенчәләргә, фәннең нигезләрен алга киткән халыклардан алуны тиеш табалар. Бу башлыча Европага йөз тотып эшләнә. Шуңа күрә “Г.Ибраһимов төркеме”н билгелә бер дәрәҗәдә “гарәбчеләр”, “западниклар” дип тә атарга мөмкин. Баштарак лингвистик теориянең төп нигезләмәләрендә чагылган бу агым алга таба фәннең башка тармакларына, шуңа исәптән терминологиягә дә үтәп керә.

Кызганыч, Г.Ибраһимовның мәкаләдә тикшерелгән һәм башка күпсанлы хезмәтләргә озаң вакыт татар тел белеме игътибарыннан читтә булды, кабат басылмады, ә бит аларда фән тарихы өчен бик кыйммәтле һәм әһәмиятле гаять күп мәгълүмат урын алган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ибраһимов Г. Татар нәхүе. – Казан, 1911.
2. Ибраһимов Г. Татар сарыфы. – Казан, 1911.
3. Вәлиди Ж. Татар сарыфы вә нәхүе//“Шура”, 1911, №22, 695-696 б.
4. Сәгъди Г. Татар сарыфы//“Шура”, 1912, №3, 89-92 б.
5. Хәерби. Татар сарыфы вә нәхүе//“Йолдыз”, 1911, 1 ноябрь, №751.
6. Ибраһимов Г. “Яңа әсәрләр” мөнәсәбәте илә бер мөләхәзә//“Йолдыз”, 1911, 15 ноябрь, №757.
7. Ибраһимов Г. Жаваплар. Тәшәккер йөзендән//“Шура”, 1912, №9, 266-268 б.
8. Мөһдиев М. XX йөз башы татар әдәбиятында псевдонимнар // “Казан утлары”, 1973, №12, 175-182 б.
9. Зәбиров Г.Г. Максуд баба һәм Максудилар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2000. –159 б.
10. Максуди Ә. Сарыф китаплары [Г.Ибраһимовның “Татар сарыфлары” дигән мәкаләсенә карата]//“Йолдыз”, 1915, 30 дек., №1580.
11. Ибраһимов Г. Татар сарыфлары//“Аң”, 1915, №21/22, 378-390 б.

тырып, “кыеклатып” белдерү – **кыек номинацияләү** дип атала. Мисал өчен, *безтомшык* (әлеге кошның томшыгы бик озын һәм нечкә булуы белән безне хәтерләтә), *еланмуен* (озын муены еланга охшатылган), *бүрекле тургай* (башындагы озын итеп үскән һәм кабарып торган йоннары бүрек белән чагыштырыла) һәм башкалар.

Алга таба без кош атамаларын номинацияләүнең иң киң таралган төре – туры номинацияләү хакында сүз алып барырбыз.

Туры номинацияләнгән кош атамалары нигезендә кошларга хас булган бик күп төрле сыйфатлар һәм үзенчәлекле билгеләр ятарга мөмкин. Бигрәк тә, кошларның зурлыгы, төсе, яшәү урыны, нәрсә белән тукланулары кебек характерлы билгеләрне үз эченә алган кош атамалары күпчелекне тәшкил итә.

Шулай итеп, туры мотивлаштыру билгеләре буенча, татар телендәге кош атамаларын түбәндәгә төркемнәргә аерып күрсәтергә мөмкин.

1. Кошларны яшәү, оялау, таралу урыны буенча номинацияләү

Мондый атамаларның нигезендә урынны билгеләүче түбәндәгә сүзләрне аерып карарга мөмкин:

Урман: урман күгәрчене, урман тавыгы, урман шөлди, урман үрдәге, урман чыпчыгы; **тау:** тау бөркет, тау казы, тау карлыгачы, тау чыпчыгы, тау чәберчеге; **кыя:** кыя күгәрчене, кыя тутый кошчыгы; **чүл:** чүл козгыны, чүл тургае, чүл ябалакчыгы; **бакча:** бакча чыпчыгы, бакча камыш чыпчыгы, бакча солы песнәге; **болын:** болын карлыгачы, болын карчыгасы, болын купшысы, болын тургае; **кыр:** кыр тавыгы, кыр тургае, кыр чыпчыгы, кыр казы, кыр үрдәге; **ындыр:** ындыр казы, ындыр үрдәге; **ужым:** уңым шөлди, уңым чыпчыгы; **яр:** яр карлыгачы (керәшә), яр чыпчыгы, яр песнәге; **дала:** дала бөркет, дала карчыгасы, дала торнасы, дала торымтае, дала тургае һ. б.

Әлеге төркемгә кошларның яшәү, оялау урынын күрсәтүче түбәндәгә атамаларны да кертәбез: *йорт казы, йорт чыпчыгы, йорт ябалагы, таи керәшәсе, таи көртлеге, таи чыпчыгы*. Сирәк кенә, башка урыннарны нигез итеп алган атамалар да очрый. Мәсәлән, *жир-агач кошлары, авыл карлыгачы, шәһәр карлыгачы, басу тургае (сабан тургае), өвен чыпчыгы, ком шөлди, каберлек бөркет (каракош), юл чыпчыгы, чүп тавыклары*.

Кошларны, гадәттә, жир кошларына һәм су кошларына аерып карыйлар. Әлеге билгеләрдән чыгып, түбәндәгә атамалар барлыкка килгән: *жир күкесе, жир тукраны, жир кошлары, жир шөлди, яисә су (елга) чыпчыгы, су тавыгы, диал. су кошы (баклан)* һ. б.

Су кошларын, нинди сулыкларда күбрәк булуларына карап, түбәндәгә төркемнәргә аерабыз: *елга акчарлагы, елга чикерткә чыпчыгы, елга үрдәге; саз карчыгасы, саз ябалагы, сазлык көтүчесе, саз шөлди, саз акчарлагы; диңгез акчарлагы, диңгез бөркет, диңгез карагае, диңгез үрдәге; күл акчарлагы, күлбога (сазлык челәне), күл кошы* һ. б.

Кошларның яшәү, оялау урынын билгеләүдә үсемлек төрен нигез итеп алган атамалар да еш кулланыла. Мисал өчен, *үлән чыпчыгы, үлән тутый кошчыгы, үлән шөлди; камыш чыпчыгы, камыш (саз) карчыгасы, кычылкан чыпчыгы* һ. б.

Агач һәм куаклыктар белән бәйлә кош атамалары: *каен чыпчыгы, нарат чукыры, нарат чыпчыгы, пальма керәшәсе, чыршы чукыры, куражсиләк чыпчыгы* һ. б.

Агач яисә куакның төгәл атамасын күрсәтмичә, гомумиләштереп бирелгән кош атамалары: *куак керәшәсе, куак һөдһөдә, куаклык күкесе, куаклык тургае, әрәмә чыпчыгы; агач каргасы (күк карга), агач керәшәсе, агач үрдәге, агач чыпчыгы, агач һөдһөдә* һ. б.

Шушы ук төркемгә кошларның таралуы белән бәйлә атамалар да керә. Мондый орнитонимнарның нигезендә, гадәттә, кошларның таралу ареалын күрсәтүче географик атамалар урын ала. Мәсәлән, **материклар:** *австралия торнасы, америка байгышы, африка карчыгасы, африка төн күгәрчене, африка төвә кошы; дүләтләр:* *бенгалия грифы, канада торнасы, мисыр күгәрчене, мисыр челәне, чили фламингосы, яңа зеландия күкесе; шәһәрләр:* *мәскәү песнәге (кара песнәк), пекин үрдәге; диңгезләр:* *каспий яны тау күркәсе, урта диңгез акчарлагы; таулар:* *тибет күгәрчене, кавказ таулары күркәсе, альп тавы чәүкәсе, һималай таулары күркәсе, һималай таулары чыпчыгы; елгалар:* *уссури ябалакчыгы, амур ягылбае, амазон тутый кошлары, амур кече күлбогасы; утраулар:* *филиппин бөркет, гавай балашарлары, гавай казаркасы, сейшель ябалакчыгы, кермадек тутый кошы* һ. б. Шушы ук төркемгә Канар утраулары исеменә нигезләнәп барлыкка килгән *кенәри* ‘канарейка’ атамасын да кертәргә мөмкин. Игътибар итсәк, *кенәри* атамасы телебез калыпларына һәм фонетик законнарга шундый яраклашкан ки, ни өчен шулай аталуын, исемнең кайдан килеп чыгуын тикшермәгән очракта, *кенәрин*е татар теленең үз атамасы дип карарга да булыр иде.

Мотивлаштыруның әлеге төренә этнонимнар нигезендә барлыкка килгән атамаларны да кертәбез. Мисал өчен, *монгол тургае, эскимос шөлди, япон аккүзе, япон торнасы, япон чуллыгы* һәм башкалар.

2. Кошларны туклану буенча номинацияләү

а) туклану объектын күрсәтүче гомуми кош атамалары: бөртек ашаучы кошлар, бөжәк ашаучы кошлар, үләксә ашаучы кошлар, балык ашаучы кошлар, банан ашаучылар (кәккүкләр отрядынан), корт ашаучы кошлар, чәчәк ашаучы кошлар (сайрар чыпчыклардан), эжимеш ашаучы күгәрченнәр һ. б.

б) туклану объектын күрсәтүче конкрет кош атамалары:

ашлык ибисы, солы песнәге, солы чыпчыгы, тары чыпчыгы, дөге чыпчыгы, балык байгышы, балыкчы карчыга, чебенче, үләксә кошы (козгын) һ. б.

Кайбер атамаларда кошларның нәрсә белән туклануыннан тыш, ничек тукланулары да күрсәтелергә мөмкин. Мәсәлән, балымәр 'медосос' (ягъни, балны имеп туклана), балашар 'медод' (балны ашый), нектар эчүче 'нектарница' (нектар эчеп туклана) һ. б.

3. Кошларны хас булган төс буенча номинацияләү

Билгеле булганча, кошлар төрле төстә була. Аларга бары бер генә төс (аккош), яисә берничә төс хас булырга мөмкин (кызылтүш). Икенче очрак, нигездә, кошларның билгеле бер урыны, тән әгъзасы – күкрәге, койрыгы, башы һ. б. аерылып торган башка бер төстә булуын аңлата. Шуннан чыгып, төс буенча номинацияләү түбәндәге төркемнәргә аерыла:

1) Кошларның гомуми төсен белдерүче атамалар.

Бу төр номинация шактый күп кош атамаларын үз эченә ала. Без аларны аерым төсләр буенча карарбыз. Мисал өчен,

ак: аккош, ак ләкләк, ак песнәк, ак торна, ак тукран, ак ябалак; **кара:** кара карга, каракош, кара ләкләк, кара песнәк, кара тилгән, кара тургай; **кызыл:** кызыл үрдәк, кызыл тилгән, кызыл карга, кызыл фламинго; **ал:** ал акчарлак, ал сыерчык; **алсу:** алсу бабакош, алсу какаду, алсу күгәрчен; **коңгырт:** коңгырт мамыккош, коңгырт гаичка; **көрән:** көрән былбыл, көрән күгәрчен; **жирән:** жирән тинаму, жирән челән, жирән чыпчык; **сары:** сары чыпчык, сары чәберчек; **соры:** соры каз, соры көртлек, соры челән, соры торна, соры ябалак, соры үрдәк; **шәмәхә:** шәмәхә амазона (тутый кош төре), шәмәхә бананашар; **яшел:** яшел карга, яшел күгәрчен, яшел нарат чыпчыгы, яшел тукран; **күк:** күк акчарлак, күк карга, күк күгәрчен, күк песнәк; **зәңгәр:** зәңгәр кош (миләш чыпчыкларыннан), зәңгәр саескан, зәңгәр ванга; **чуар:** чуар сакалбай, чуар чебенче, чуар дрозд һ. б.

Ала, ала-кола төсө түбәндәге кошларга хас:

ала тукран, ала чумгалак, ала карга, ала-кола зур яр чыпчыгы һ. б.

Кайбер кошлар хәтта берничә төс белән күрсәтелергә мөмкиннәр: кызыл-зәңгәр лори, зәңгәр-сары ара, саргылт-яшел аккүз. Нигездә, өлеге кош атамалары рус теленнән тәржемә ителгән.

2) Кошларның билгеле бер тән әгъзасы төсен белдерүче атамалар.

а) баш төсө буенча: ак башлы диңгез бөркетә, кызыл башлы карагай үрдәк, кара башлы чыпчык, сары башлы кәрлә чыпчык һ. б.

б) муен төсө буенча: акмуен, ак муенлы каз, кызыл муенлы ком шөлдиә, кызыл муенлы чомга, кара муенлы аккош, кара муенлы чомга һ. б. Кайвакытта муен урынына бугаз сүзгә дә кулланылырга мөмкин: ак бугазлы мамыккош, зәңгәр бугазлы тутый кош һ. б.

в) томшык төсө буенча: кызыл томшыклы яр чыпчыгы, кызыл томшыклы чумгалак, сары томшыклы акчарлак, сары томшыклы күкә, чуар томшыклы акчарлак, ак томшыклы тукран, кара томшыклы күкә һ. б.

г) койрык төсө буенча: аккойрык, ак койрыклы диңгез бөркетә, кызыл койрыклы тутый кош, зәңгәр койрыклы тавис һ. б.

д) канат төсө буенча: ак канатлы акчарлак, ак канатлы тургай, ак канатлы чукыр, кызыл канатлы тинаму, кара канатлы лори һ. б.

е) маңгай төсө буенча: ак маңгайлы казарка, ак маңгайлы каз, кара маңгайлы каракош һ. б.

ж) арка төсө буенча: ак аркалы давыл кошы, кара аркалы сайрар ала карга, кара аркалы альбатрос һ. б.

Башка тән әгъзаларының төсен күрсәтүче орнитонимнар да очрый: ак корсаклы керәшә, кара корсаклы дала күгәрчене, кызыл бүксә (шөлдиләрдән) кызыл бүксәле гагара, ак колаклы кара какаду, агаяк (миләш чыпчыкларыннан), кызыл аяклы миләш чыпчыгы, ак кашлы сайрар сандугач, ак яңаклы акчарлак, ак яңаклы былбыл, кызылтүш, каратүш, ак билле керәшә, ак күзле чумгалак һ. б.

4. Кошларның зурлыгы-кечкенәлегә буенча номинацияләү

1) атамалар нигезендә – кошларның зурлыгы-кечкенәлегә.

Игътибар итсәк, кошларның зурлыгын билгеләүдә төрле сүzlәр кулланылырга мөмкин. Болар: зур/олы 'большой', алып 'очень большой', 'гигантский'. Мисал өчен, зур аергычын кулланып түбәндәге атамалар барлыкка килгән: зур күлбога, зур чомга, зур чумгалак үрдәк, зур ак челән, зур каракош, зур кара тукран һ. б. Алып аергычын кулланып ясалган атамалар: алып давыл кошы, алып каракош һ. б.

Кошларның, киресенчә, кечкенә булуын түбәндәге сүзләр билгели: *кечкенә* 'малая/маленькая', *кәрлә* 'карликовая', *бәләкәй* 'маленькая', 'небольшая', *вак* 'мелкая', 'малая'. Мисал өчен, *кечкенә* – *кечкенә козгын, кечкенә күке, кечкенә тукран, кечкенә тургай, кечкенә уңым шөлди, кечкенә яңгыр чыпчыгы; кәрлә* – *кәрлә бөркет, кәрлә тукранчык, кәрлә яр чыпчыгы; вак* – *вак бөркетләр, вак чебенче, вак ябалакчыклар, вак яңгыр чыпчыгы, бәләкәй* – *бәләкәй шөлди*, һ. б.

Моннан тыш, уртача зурлыктагы кошлар да бар. Мисал өчен, *уртача тукран, уртача шөлди, уртача үлөксә акчарлагы* һ. б.

Кайбер очракларда кошларның зурлыгы-кечкенәлеген кушымчалар ярдәмендә дә белдерелгән мөмкин: *кош* 'птица', *кошчык* 'птичка', *ябалак* 'сова', *ябалакчык* 'совка', *тукран* 'дятел', *тукранчык* 'дятелок'.

2) Атамалар нигезендә – кош әгъзаларының зурлыгы-кечкенәлегенә (озынлыгы-кыскалыгы): *зур томишыклы ләкләк, зур томишыклы ала карга, нәзек томишыклы акчарлак, кыска койрыклы тутый кош, зур колаклы ябалак, озын аяклы челән, кыска бармаклы былбыл, зур бүксәле йөгәрәк шөлди* һ. б.

5. Кошларны тавыш үзенчәлекләренә карап номинацияләү

Барыбызга да билгеле булганча, гадәттә, кошлар сайрыйлар. Күп кенә атамаларда нәкъ менә әлеге үзенчәлек нигез итеп алына да инде (*сайрар тургай, сайрар чыпчык*). Моннан тыш, кошлар кычкырырга, чыркылдарга, мыгырдарга, сызгырырга һәм хәтта сойләшәргә дә мөмкиннәр. Әлеге үзенчәлекләр түбәндәге орнитонимнарда чагылыш тапкан: *мыгырдавык чыпчык, сызгырак чыпчык, кычкыручы кечкенә бөркет, ысылдавык аккош, шаркылдык ябалак, сөйләшүче кош* һ. б.

6. Нигезендә кеше исемнәре яткан орнитонимнар

Гадәттә, кошларның атамасы нигезенә әлеге төр кошларны беренче тапкыр "ачкан", күргән яисә аңлаткан кешеләрнең исемнәре бирелә. Мисал өчен, *Маврикий тутый кошы, Магеллан акчарлагы, Дарвин нандуы (тәвә кошы), Стеллер бакланы (күзлекле баклан), Эверсманн күгәрчене* һ. б. Әлеге атамалар рус теленнән, яисә, европа теллә-

реннән рус теле аша кереп, татар теленә калькалаштырылганнар.

7. Яшь үзенчәлекләрен нигез итеп алган орнитонимнар

Нигездә, әлеге номинация төре йорт кошларына, су кошларына атама биргәндә кулланыла. Мисал өчен, *каз бәбкәсе, кош баласы, үрдәк бәбкәсе* һ. б. Яшь үзенчәлекләрен күрсәтү өчен татар теленә кайбер сөйләшләрәндә түбәндәге атамалар барлыкка килгән: *бәпкә қаз* 'молодой, до одного года гусь', *түгәрәк ана* 'гусыня по второму году, один раз выводившая гусят', *шешәк қаз* 'гусыня по третьему году'.

8. Кошларны хәрәкәтләнү үзенчәлекләренә карап номинацияләү

Кошларның үрмәләп, сикереп, йөгереп, чабып һ. б. хәрәкәтләнәп йөрүен күрсәтүче нигезләр түбәндәге атамаларда чагыла: *куак-агачларга үрмәләүче кошлар, куаклыкта-жирдә сикергәләп йөрүче кошлар, йөгереп йөрүче кошлар, йөзүче кошлар, чабып йөрүче кошлар, чумгалак да-выл кошлары, үрмәләч кошлар* һ. б.

9. Кошларны кулланылу үзенчәлекләреннән чыгып номинацияләү

Бу төргә кергән кош атамалары кошларның кайсы өлкәдә кулланылуы, ни өчен кирәккеле, әһәмияте ягыннан чыгып билгеләнә: *декоратив күгәрченнәр, почта күгәрченнәре, зарарлы кошлар, файдалы кошлар, аулаучы кошлар, аучылык кошлары* һ. б.

Мисаллардан күренгәнчә, кошларга атама биргәндә төрле билгеләр нигез итеп алынырга мөмкин. Кошларга хас булган үзенчәлекле билгеләр, аерылып торган сыйфатлар, беренче чиратта, чынлап та әлеге кошны башкалардан аерып тора алырлык итеп, аңа төгәл характеристика бирерлек итеп атамада чагылырга тиеш. Шуңа оңрак та гына, атама белән атамада күрсәтелгән билгеләрне үзгәртү туплаган кош тәңгәл була, ягъни, исем-жисемнә туры килә ала.

Шуны да искәртик, туры мотивлаштыру билгеләре буенча номинацияләнгән кош атамалары атап үтелгән төркемнәр белән генә чикләнми. Биредә иң күп кулланыла торган атамалар һәм төркемнәр генә мисал итеп китерелде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Древнетюркский словарь. – М.: Наука, 1969. – 676 с.
2. Мәхмүт Кашгарий. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк)/С. Муталлибов таржимасы. I-III т. – Тошкент: Фан, 1960, 1961, 1963. – 499, 427, 466.

XIV ГАСЫР ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ АВТОБИОГРАФИЗМНАР

Илдар Жиһаншин

ИЛДАР ИЛГИЗ улы ЖИҢАНШИН – 2001 елда Казан дәүләт университетының Татар теле, әдәбияты, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетын тәмамлап, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм текстология бүлегенә аспирантурага керә. Хәзерге вакытта “Урта гасыр татар лирикасы (шәхсият һәм дөньяга караш чагылышы)” исемле фәнни хезмәт өстендә эшли.

Зиганшин И. И. Автобиографизмы в татарской поэзии XIV века.

Автобиографические элементы, сохранившиеся в произведениях поэтов прошлого, являются ценным историко-графическим материалом..

Бүгенге көндә әдәбият галимнәре, белгечләре хәзерге вакытта иҗат итүче әдипләр һәм аларның иҗат жимешләре белән генә кызыксынуны чикләмичә, узган дәверләрдә яшәгән әдипләр һәм аларның ядкярләрен дә киң планда өйрәнәләр. Шул нисбәттән, Борынгы һәм Урта гасырдан безгә азмы-күпме дәрәжәдә килеп житкән әдәби мирас та зур әһәмияткә ия. Хәзерге көндә бары тик шул әсәрләргә таянып кына, без теге яисә бу дәвердә яшәп иҗат иткән әдипләребез хақында хәбәрлар була алабыз. Димәк, борынгы һәм урта гасырның язма истәлекләренә әдәбият галимнәренә игътибары арту һич тә гәҗәеп түгел, ә үзенә зарурилыгы белән аңлатыла.

Әлеге истәлекләргә эзләп табу, тикшерү эше дә уңышлы нәтиҗәләр китерә: яңа материаллар, исемнәр әдәбият майданына килеп керә. Шулай ук элегрәк табылган, ләкин теге яисә бу каршылыктар нәтиҗәсендә тиешле дәрәжәдә өйрәнелеп житмәгән, үз урынын таба алмаган истәлекләр өстендә дә эшләү дәвам итә. Аларны киң күләм укучыларга житкерү эше беренче планга чыга. Ләкин шуны да әйтергә кирәк, иҗат ителгән әсәр белән бер чиратта без аның авторы хақында да мәгълүматлы булырга тиеш.

Борынгы һәм Урта гасыр төрки-татар әдипләренә тәрҗемәи хәле турында мәгълүмат сакланмаган. Шул нисбәттән, югарыда әйтелгәнчә аларның тормыш юлына кагылышлы материалларны без аларның иҗат жимешләреннән генә беләп өйрәнә алабыз. Димәк, Борынгы һәм Урта гасырларда туган әдәби ядкярләрдә автобиографик элементлар булу бүгенге көндә генә түгел, киләчәктә дә безнең өчен зур байлык булачак.

Татар әдәбиятының күп гасырларга сузылган үсеш юлында иҗат ителгән әсәрләрдә автобиографик элементлар борынгы төрки язмачылыкка барып тоташа. Без сүз алып бара торган Урта гасыр татар әдәбиятында да әлеге күренеш шактый киң күләмдә яктыртыла. Теге яисә бу автор үз әсәрен иҗат иткәндә конкрет тарихи материалларга мөрәҗғәгать итә. Ул һәрвакыт билгеле бер документка нигезләнәп эш итә һәм шуны әдәби әсәр кысаларында сәнгатьчә эшкәртеп бирә.

Шул ук ядкярдә автор конкрет географик мәгълүматлар, тарихи шәхесләр һәм фактлар турында һәм дә үзенә тәрҗемәи хәленә кагылышлы мәгълүматны азмы-күпме дәрәжәдә бирә. Димәк, билгеле бер язmadan без язучы хақында гына түгел, хәтта башка шәхесләр турында да хәбәрлар була алабыз. Бу – әсәренә документаль хасиятенә басым ясый, аның нигезендә төгәл фактларның булуын раслый.

Күп кенә очракта әсәрдә тарихи шәхес ролен автор үзе башкара, һәр вакыйга аның шәхес буларак формалашуын, күңел дөньясын, эчке кичерешләрен үсеш-үзгәрештә күрсәтү өчен хезмәт итә.

Шул рәвешле, Урта гасыр язмаларында автобиографик элементлар шактый чагылыш таба дисәк, ялгышмабыз. Аерым алганда, әсәр башында авторның үзе белән таныштыруы, сөйләнәчәк вакыйгаларның тарихи жирлеген билгеләп үтүе, географик мәгълүматлар булуы, теге яисә бу вакыйгага мөнәсәбәттә авторның хисләре сурәтләнүе, ягъни лирик башлангычның өстенлек алуы – моңа дәлил. Шулай ук, шәхеснең үз-үзен югары бәяләү, үз хезмәтен күтәреп, бу хакта әсәрдә кат-кат искәртү, өлешчә мактану рухы – урта га-

сыр әдәбияты өчен хас сыйфат. Шәхеснең тормыш юлын сурәтләүдә идеаль образ тудыру өчен кулай яклар күпертеләп тасвирлана, ә тискәре күренешләр автор игътибарынан читтә кала. Бу – әсәрнең дидактик характерын билгели, аның тәрбияви әһәмиятен арттыра. Автобиографик элемент автор шәхесенә яңа күзлектән бәя бирергә ярдәм итә. Язма истәлекләрдә тасвирланган шәхесләр турында күп очракта шул әсәргә таянып кына фикер йөртәргә була, чөнки аларга кагылышлы башка мәгълүматлар сакланмаган диярлек.

Алтын Урда чоры әдәбиятының иң күренекле әдипләреннән саналган Котбның тәржемәи хәле турында мәгълүматларны да аның әсәренә таянып кына белергә мөмкин. Әмма ул ижат иткән “Хәсрәү вә Ширин” дастанында авторның тормышына кагылышлы факт-детальләр гаять аз, хәтта аның исеме дә төгәл генә билгелә түгел. Әдәбият галиме Х.Й.Миңнегулов “Котб ижаты” исемле хезмәтендә болай дип яза: “Чыннан да, “Хәсрәү вә Ширин”-не укып чыккач, Котб безнең күз алдыбызга хис-фикерләргә бай, акыллы, эрудицияле кеше булып килеп баса” [1; 5]. Галим аның үз әсәрен ижат иткәндә инде өлкән яшътәге мәгътәбәр кеше булуын фараз кыла, моны ул Алтын Урда ханы Тынибәккә аталарча үгет-нәсихәт бирүенә таянып дәлилли:

*Ганимәт тот бу дәмне кем табулмаз,
Нитәк кем йилдин уш һич там йабулмаз.
Ышаныч йук бу әҗһанга йахшы терел,
Йегетлекне ганимәт тот, кичәр, бел.
Фәләк мәккяр ирүр, зинһар, инанма,
Бу кач көн хуш тереклекдин усанма* [1; 13].

Дерес, автор күпмедер дәрәжәдә үзе турында да хәбәр итә:

*Морадым ирде ул кем бу капугда
Килеп йул тапсамән тиб бу тәпугда.
Сәфәр рәнҗен күрдем үзем кач әйһам
Тәпугка йаттием имде уш сәранҗам* [1;15].

Котбның хәяте, ижади эшчәнлегә Идел-йорт, Алтын Урда башкаласы Сарай шәһәре белән бәйләнешле. Тел үзенчәлекләренә һәм кайбер башка фактларга нигезләнеп, профессор Г.Т.Таһиржанов Котбны Үзәк Азиядән Көнчыгыш Ауropaга күчеп килгән һәм мишәр татарлары составына кергән искил кавеменә нисбәт итә, аның чыгышын Пенза, Мордовия төбәкләре белән бәйли [2].

Шулай да, “Хәсрәү вә Ширин” авторынын исемең аңлатуда нинди генә фикерләр булмасын, яисә әсәрендә аның тормышына бәйле факт-детальләренәң булу-булмавына карамастан, ул без-

нең өчен Урта гасыр сүз сәнгатенең олы шагыйре булып калачак.

XIV йөз урталарында Идел буендагы Сарай Бәркәдә яшәгән шагыйрь Харәзминәң “Мәхәббәтнамә” әсәрендә дә автобиографик детальләр урын ала:

*“Мәхәббәтнамә” сүзен монда йиттем,
Камугын Сыр якасында битидем...
Бу дәфтәр, кем булбтур Мисыр канди,
Йитте йөз илли түрт ичрә төкәнди* [3;199].

Әсәр соңында китерелгән хикәяттә Хәрәзми үзе турында сөйли. Биредә ул әсәрнең тарихын бәян итә, Алтын Урдага караганда Сырдарьядың түбән агымындагы төбәк белән идарә иткән Мөхәммәдхужага багышлануын күрсәтә. Мөхәммәдхужа аны үзе янында кышларга калдыра һәм шунда үзенә атап әсәр язуын үтенә. Хәрәзми үтенечне кире какмавын белдерә:

*Кабул кылдым, йир үптәм, әйдем: и шаһ,
Ишекең тубрагы, дәүләтле дярҗәһ;
Көчем йитмешчә күп хезмәт кылайын,
Җиһанга итү атыңны йайайын* [3; 200].

Алай да бу гамәле аны тирән борчуга сала. Ул үз теләгенә бәйсез рәвештә хөкөмдарны мактарга мәҗбүр булуын рухи фаҗига кебек кабул итә. Әсәрнең ахырында үз шәхесен яклап, рухи бәйсезлеген раслап болай ди:

*Айайын имди бер кыйтга, ишткел,
Нәчүк мин, хәл вә әхвәлемне белгел.
Тәмәгъ дамында калур кош имәс мин,
Тәлим әйван үзә очкан һома мин.
Кылыч тик тел билә тоттум әҗһанны,
Канәгатъ мөлкә ичрә падишаһ мин.
Хәрабәт ичрә, мәсҗеддә йирем бар,
Кем уш һәм ринд мин, һәм парса мин.
Нәчә хишмәтле солтан булса булсын,
Әйтмән мал өчен мәдхә-сәна мин* [3;200].

Шулай автор укучы алдында намусы керсез булуга басым ясый, үзен аklarга омтыла. Аның күңеле каршылыклы хисләр белән тула, укучы бу турыда белергә хаклы дип саный. Автобиографик әсәрдә автор укучыны үзенәң рухи халәте белән даими таныштырып бара, теге яисә бу вакыйгага бәйле хисләрен тасвирлый. Әсәрнең үз теләгенә каршы килеп язылуы Хәрәзминә борчый, бу турыда ачыктан-ачык әйтү укучыга авторга бәя бирү өчен ярдәм итә.

XIV йөз төрки-татар әдәбиятының игътибар үзәгендә торган шагыйрь Сәйф Сарай (1321-1396) “Йадкярнамә” исемле җыентыгында үзенәң тормыш юлына кагылышлы түбәндәге фактларны күрсәтә:

*Камышлы йорт бәнем туган илем(и)иде,
Белең горбәткә килтергән – белем(и)иде.
Килеб улдым Сарайда шийр фидәе,
Сарайның шагыйре — илнең гидәе [4].*

Шунда ук Идел буен калдырып китүенә бәйле хисләрән тасвирлап яза:

*Үсеб туфрагым үзрә нәйзәләр, бән өвдин
айрылдым,
Ватандин бинишан улдым да үзгә,
йортка әврелдем.
Ничук фәләк жәүүр әйладе, кандай
гәнаһым вар?!
Илаһа әйлә кем жәүүрәң, бән илгә садикъ
ул ир(и)дем [4; 274-275].*

Биредә автор йортыннан аерылудан туган хәсрәт хисенәң дәрәжәсен сөйләм интонациясен үзгәртеп ассызыкый.

Йомгаклап әйткәндә, татар әдәбиятында автобиографик детальләр урын алу язучыларның

киләчәк буыннарға үз шәхесләре турында ишеттерергә теләве белән аңлатыла. Биредә карап үтелгән хезмәтләрдән күренгәнчә, авторлар үзләре хакында никадәр кирәк санаса, шул күләмдә мәгълүмат бирәләр, аерым урында хискичерешләрен, укучыга мөнәсәбәтләрен бәян итәләр. Урта гасыр әдипләре үз шәхесләре турында тыйнак кына, сөйләм интонациясен үзгәртеп, кайбер чигенешләр ясап сүз кузгаталар. Ни кызганыч, аерым әдипләр тормышына кагылышлы мәгълүмат бөтенләй сакланмаган, бу исә бүгенгә көн укучысына язучы турында биографик материалга таянып фикер йөртәргә ирек бирми.

Моннан чыгып, без Урта гасыр әдәбиятына нисбәтләнгән әсәрләрдә автобиографик детальнең әһәмиятен күз алдына китерәбез. Әдәби әсәрдә автор турында аерым мәгълүмат булу яки аның теге яисә бу мәсьәләгә карашын белдерү еш кына тәржемәи хәлән фараз кылырга мөмкинлек бирә. Димәк ки, бу әле тарихи әһәмияткә дә ия булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Миңнегулов Х.Й. Котб ижаты: “Борыңгы һәм Урта гасыр татар әдәбияты” курсыннан студентлар өчен уку ярдәмлеге. – Казан, 1976.
2. Таһиржанов Г.Т. Тарихтан – әдәбиятка. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1979.
3. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. Т.1. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1984.
4. Сәйф Сараи. Ядгярнамә / Гөлестан. Лирика. Дастан. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1999.

© Хәкимова С. Г., 2004

ФӘНИС ЯРУЛЛИННЫҢ “КЫЙГАК, КЫЙГАК КАЗ КЫЧКЫРА” ПОВЕСТЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗЛАР ЯЗМЫШЫ

Сәүия Хәкимова

СӘҮИЯ ГАЛИМЖАН кызы ХӘКИМОВА — 2001 елда Казан дәүләт педагогика университетын тамамлаган. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегә аспиранты, профессор Флун Мусин җитәкчелегендә «Фәнис Яруллин прозасы (ижат эволюциясе)» дигән тема буенча диссертация өстендә эшли.

Хәкимова С. Г. Женские судьбы в повести Фаниса Яруллина «Гогочут гуси: га-га-га».

В статье анализируются образы женщин, созданные известным татарским писателем, рассматриваются общественно-политические аспекты женской проблематики.

1985 елда Ф.Яруллин үзенәң “Кыйгак, кыйгак каз кычкыра” повестен яза. Бу повестьта автор хатын-кызлар язмышын татар әдәбиятында моңа кадәр беркем күтәрмәгән позициядән чыгып ача. Ф.Яруллинга кадәр әдипләр хатын-кыз темасына кагылмады түгел. Әйттик, М.Галәүнең Сажидәсе, Г.Исхакыйның Зөләйхасы, Г.Бәшировның Нәфисәсе, Г.Әпсәләмовның Гөлшәһидәсе, Г.Ахуновның

Йөзьяшәр образлары һәрьяклап үрнәк кешеләр итеп тасвирланды. Әмма Ф.Яруллин чынбарлык пәрдәсенәң икенче ягын күрсәтергә алына.

Ф.Яруллинның “Кыйгак, кыйгак каз кычкыра” повесте исеменнән үк күренгәнчә, ниндидер фажигале язмышка ишарәли. “Кыйгак, кыйгак! Бәбкә чыгара алмаган бичара казның тавышы кешеләрнең биек коймаларына бәрелеп хәлсезләнә,

юкка чыга. Ишегалдында, тыкрыкларда бәбкә саклап ятучы балалар бу каз монда килеп кушыла күрмәсен тагын, я бәбкәләрне чуыр дип, каз якынлаша башласа, мунчаладан ясалган пумалаларын болгый башлыйлар” [1, 372].

Төп вакыйга нәрсә турында соң?

Әдип сугыш чорында әтисез-әнисез калган Сәкинә һәм Сәхия язмышын үзенә күнел бормалары аша уздырып, сугыш чорында тылдагы кешеләрнең авыр хезмәтләрен ул чорның кайнар сулышын тоярлык поэтик детальләр белән тасвирлый. Сугыш вакытында авылда яшәгән хатын-кызлар, аеруча күп балалы толлар хакында безнең татар әдәбиятында да, башка халыклар әдәбиятында да күп язылды. Әгәр “Кыйгак, кыйгак каз кычкыра” шуларның бер варианты гына булса, әсәрнең кыйммәте дә булмас иде. Автор бу әсәрендә авыр эш, газаплы тормыш нәтижәсендә хатын-кызның үзенә генә хас нәфислеген, матурлыгын, кыскасы, хатын-кыз сыйфатларын жуя баруын, шушы сыйфатларны жуя нәтижәсендә бөхәтсез бәндәләргә әйләнүен сурәтли. Проблема итеп әсәр герое Сәхия һәм башка хатын-кызларның шушындый хәлгә төшүләренә сәбәпләрен ачу куела.

Совет чорында тормышта үз урынын тапмаган, шактый ук шуклыклар эшләргә өлгергән, әллә кыз, әллә ир-бала икәнлегенә турында күпләр күңелендә шик уяткан бер затны әсәрнең төп герое итеп алу язучыдан зур кыюлык таләп иткәндер. Чөнки КамАЗлар, БАМнар, АЭСлар турында зур-зур әдипләр яза. Нефтьчеләр рекорд арты рекорд куя. Г.Ахуновның “Хәзинә”се, “Хужалар”ы, Ш.Бикчуринның “Каты токым”ы дөньяга килә. “Хәзинә” романына нигезләнеп Свердловск киностудиясендә нәфис фильм эшләнә. Ә.Баянның Кама электростанциясенә багышланган “Ут һәм су” романы басылып чыга. Авыл темасы да актуальлеген югалтмый. Мондый темаларга язылган әсәрләр мактала. Алар төрле телләргә тәржемә ителә. Ф.Яруллинның бу повесте күлөгәдәрәк кала. Чөнки ул чорда хатын-кызны һәр төрле богаулардан азат һәм хөр итеп кенә күрсәтү мактауга лаек санала иде.

“Кыйгак, кыйгак каз кычкыра” повестында автор төп геройның характерын ачу өчен әсәрнең аскы агымы булып баручы психологизмнан файдаланган. Өске катламда ята торган вакыйга болай: әнисе яшылы үлеп китә һәм Сәхия белән аның апасы Сәкинә әтиләре белән генә кала. Вакыйга сугыш чорын һәм аннан соңгы елларны колачлый. Әниләренә үлеме фажигалә була. Ул дөньясын берәз гына бөтенәйтмәк дип көнә-төнә киндер суга. Үзе суккан киндердән ашъяулык, сөлге, кызларына күлмәкләр тегә. Суккан киндерләре берәз йомшарсын, агарсын

дип, аларны кар өстенә җәеп куя. Сүс талку, бөйләм бөйләү, киндер сугу кебек эшләр Мәгдәниянең (кызларның әнисе) желегенә үтә. Ул язгы бозлар кузгалганчы киндерләремне бөкедә бөләкли-бөләкли юып кайтыйм дип су буена китә һәм шунда үзенә суккан киндерләре аны су төбенә суыра. Мәгдәния совет чорындагы авыл хатын-кызларының типик вәкиле. Мәгдәниянең су төбенә төшәп юкка чыгуы, совет чорында кешеләрнең кадерсезлеген, аларны әнә шулай “эш йотуы” символик мәгънәгә ия. Ф.Яруллин бу повестында авыл хатын-кызының кол хәлендә яшәвен һәм Мәгдәнияне бәке үзенә суырып алган кебек, кешеләрен авыр хезмәт тормыш төбенә берәм-берәм суырып торганын башта бу кызларның әнисе, аннары Сәхия белән Сәкинә язмышында ачык күрсәтә. Әтиләре кызларына мондый язмыш теләми, билгелә. Ул ачудан хатынының киндер сугу станнарын һәм башка коралларын җимереп-ватып ташлый. Өлкән кызы Сәкинә әнисеннән калган “Зингер” машинасында өз-мөз теккәли башлагач, Локман тегү машинасын сатып җибәрә.

Совет хатын-кызларының ачы язмышы биредә бик гыйбрәтле итеп күрсәтелгән. “Аның гөүдәсен бик озак эләделәр... Табудан өметне өзгәч, елга тамагындагы бер авыл яныннан таптылар. Киндерләре белән тал тамырларына бөтенләй уралып беткән иде. Таркала башлаган гөүдәсен шул киндерләреннән көчкә аерып алдылар. Гүя ниндидер бер җеп үлгәннән соң да аны үз кулларыннан ычкындырасы килмишә тотып тора иде” [1, 400].

Гомумән, бу әсәрдә хатын-кыз образларын өч төргә бүлеп карарга мөмкин.

Беренчесе, гаделлеккә бары тик физик көч белән генә ирешергә була, дип уйлаучы Сәхия. Холкы белән ул кешеләргә усаллык теләми, әмма үзенә көчен күрсәтер өчен канга батканчы малайлар белән сугыша. Малайлар киеме киенеп йөри, атлы эштә эшли башлый. Ә яше җиткәч шоферлыкка укып, машина йөртә. Авыр эш, кырыс тормыш шартлары Сәхия күңеленнән хатын-кыз сыйфатларын өкрәтәп куалап чыгара.

Сәхиягә капма-каршы образ, апасы Сәкинә. Аны бермәлне клуб мәдире итеп куялар. Ул егетләр күзенә чалынырлык кыз булып үсеп килә. Авылның гармунчы егете Рәмзи Сәкинәнең төмам башын әйләндерә. Сәкинә аның сүзләрен чын мәхәббәт дип кабул итеп авырга кала һәм үзенә гөнаһын яшерер өчен авылдан чыгып кача. Сәкинәдә хатын-кызык инстинкты көчле. Ә инстинкт кайвакыт кыек юлга да алып кереп китә.

Әсәрдәге бик колоритлы эшләнгән өченче хатын-кыз – Зәйнәп әби образы. Автор аны яманлыкка каршы торучы көч итеп алган. Аның

образы ятим калган кызларга мөнәсәбәттә ачыла. Иң авыр чакларда кызларга үзенә кинәшләрен бирә, ярдәм итә алган очракта ярдәм итә. Зәйнәп әби Г.Ахуновның Йөзьяшәре, Ә.Еникинең Акәбие кебек мөрхәмәтле жан.

“Кыйгак, кыйгак каз кычкыра”да игътибарны хатын-кыз язмашының авырлыгына юнәлтү – Ф.Яруллинның язучы буларак кыюлыгы ул...

Әйе, нәфис зат хәзер ирләр белән тигез яки аны уздырып эшләү хокукы алды... Сәхияне әдип безгә гыйбрәт өчен биргән. Аң булыгыз, нәрсәне дә булса үзгәртмәсәк, киләчәктә әнә шундый “Сәхи”, “Зөлфи”, “Зөлхи”ләр генә булачак дип кисәтүе аның” [2, 173].

Авторның алдан күрүчәнлеген бу әсәрдә аеруча киң чагыла. Повесть язылган чорда әле совет хатын-кызлары бөтенләй мондый аспекттан чыгып каралмады. Алар производства өйбәт, алдынгы эшче, өйдә бала-чагасын тәрбияләүдә үрнәк ана, ижтимагый тормышта алдынгы карашлы гражданин. Ә бит хатын-кызларны ирләр белән “тигезләү” аларның нәфислеген суырды, төп бурычлары ана булу, киләчәккә яшә буын калдыру икәнлеген оныттырды. Шуңа чорларның идеологиясә хәзергә яшыләргә тагы да ныграк китереп сукты: бүгенгә хатын-кызлар арагы эчә, төмәкә тарта, сүгенә һәм төрлө эшәкеләкләр эшли ала. Без бу эшәкеләкләр чит ил йогынтысы, телевизордан әхлаксыз фильмнар күрсәтү һ.б.лар дисәк тө, моның тамырында житмеш ел халыкка сәндәрә килгән “тигезлек” сәясәтенең тәсире ятканын кире кага алмыйбыз. Сәхияләр чорында халыкның элекке әхлакый традицияләре кешене күпмедер дәрәжәдә начарлык эшләүдән тотып калса, хәзер горейф-гадәтләренә әкрәләп югала баруы бу “тормозны” ычкындырды.

“Чыннан да, без көн саен хатын-кызга “син – азат, син – бәйсез”, дип тукуп торабыз икән, ул әлбәттә бәйсез, ирекле булачак. Гаиләдән дә, баладан да, әхлактан да азат булачак! Бүген мондый мисалларны адым саен күрәп торабыз! Жәмгыятебез хатын-кыз азатлыгының жимешен татый-татый инде соңгы чиккә килеп житте...” [3, 36].

Автор сюжетның икенче линиясен төшкил итүче Сәкинә образына әсәрендә күп урын бирмәгән. Сәкинә йомшак характерлы, тотнаксыз кыз. Рәмзидән алданып авылдан чыгып киткәч, тагын берничә ирдән бала таба. “Баламны тудыру йортында калдырсам, кияүгә чыгарга мөмкинчелек зуррак булыр”, – дип һаман алдагы бәхеткә өметләнә. Ләкин бәхет дигәнә генә аңардан гел читтә йөри. Ул әкрән-әкрән алдагы матур тормышка өметен өзеп эшкә чума. Авылдан киткән чагында сәңләсә Сәхиягә: “Мин сиңа матур күлмәк, ак туфлиләр алып жибәрермен”, – дигән апасын Сәхия үзә эзләп таба [1; 124, 405]. Сәкинә

нәкъ әнисә төслә тегү машинасында нидер тегеп утыра. Сәкинәне дә эш үзенә “суырган”. Сәкинә дә шуңа чор тудырган продукт. Ул әнисә язмышын тагын да яманрак рәвештә кабатлап килә.

Әдип бу повестенда тормышның бик четерекле мәсьәләләрен күтәргән. Алда әйтелгәнчә, ижтимагый-социаль шартлар хатын-кызның аңарга гына хас нәфислеген бетерә. Үзәгә ныклар гына бу шартларда үз асылында кала. Повестының сюжеты катлаулы. Ул хронологик тәртипкә генә корылмаган. Геройлар, персонажлар индивидуальләштерелгән. Колхоз председатели Насыбуллинның һәр сүз саен “өф, өф!” дип куюы, карак Зәйнулланың халык алдында тезләнәп гафу сорауы, Зәйнәп әбинен кулына ипи тотып Сәхияләре керүләре кебек эпизодик вакыйгалар аша да әдипнең үз персонажларына характерлы сыйфатлар бирә белү осталыгын күрәбез. Р.Юныс: “Фәниснең ничек образлар хасил иткәнә аңлап житкереп булмый. Әйтик, портрет-фәлән ясап тормый ул. Әмма персонажларның күбесә күз алдына баса. Сәкинә белән Сәхияне аерым-аерым да, икәү бергә дә кинодагы кебек күрәсәң. Фантазиябез үзә портрет ясый алсын өчен мәгълүмат житәрлек биредә, димәк. Аннан, әлегә дә баягы, тел! Һәр персонажның “бу мин” дип торган үз теле.

Авторның тормышны әйбәт белүенә таң каласың. Тагын — хатын-кызны белүенә. Тракторчы Имам хатынының Тәлига белән сөйләшүенә генә колак салып карагың әле сез” [2, 175].

Әйе, Ф.Яруллин әсәрләренә теленә игътибар итсәк, андагы образлылыкка, шигърияткә сокланырлык. Менә бу иң кырыс тонда язылган повестында да фольклор, йола уеннары, аулак өйләр. Фольклорны әдип аппликация формасында гына файдаланмый, ижади үстерә. Әйтик, яшләрнең уеннарында, такмакларында беренче ике юл халыкныкы, ө өченчә, дүртенчә юллар авторныкы. Әдип аларны нинди дә булса ситуацияне, яисә геройны калкурак, башкалардан аермалырак итәр өчен куллана.

Сәхия образы, гомумән, кабатланмас образ. Әдип аны яратып, жанын биреп язган. Ф.Галимуллин болай дип язган иде: “Кешене монументаль итеп сурәтләү белән бергә, аның рухын, жанын, бик тирәнгә яшеренгән уйларын сәңгәт чаралары белән ачып бирү кебек мөһим юнәлеш тө үсеш алырга тиеш... Биредә психология дәрәжәләренә генә таяну теләгән нәтижәне бирмәс. Иң мөһиме – кешене тормыш катлаулылыгында өйрәнү” [4, 42-43].

Бу сүзләр Ф.Яруллинның “Кыйгак-кыйгак каз кычкыра” повестындагы Сәхиягә карата әйтелгән кебек. Автор үз героеның үсешен барлык нечкәләргә белән безнең күз алдыбызга китереп бастыра.

Сәхияне бөтен шуклыклары, кимчелекләре белән яратасың. Мондый образ безнең әдәбиятта Г.Ахуновның “Идел кызы” романында берәз чагылып киткән иде. Ләкин Г.Ахуновның Наҗиясә тупас, мәрхәмәт хисен югалткан, хәтта кешеләрне талап йөрүгә кадәр барып житә. Ф.Яруллинның Сәхиясә белән Г.Ахуновның Наҗиясә арасында аерма бик зур. Сәхия тормыш арбасыннан төшеп калмас, көчле булып өчен ир-ат киеме кисә, Наҗиядә үч, усаллык күп.

Сәхия белән бергә автор үзе дә үсеш кичерә. Мәсәлән, повесть беренче вариантта Сәхиянең хатын-кыз киеме киеп елгага ташлануы белән бетә. Әмма бу вариант авторны канәгәтләндерми. Язып бетереп күпмедер уйлангач, әдип аны оптимистик тонда тәмамлауны хуп күрә. Чөнки яшәү ничек авыр булмасын, тормыш дәвам итә. Өнә Зәйнәп әбиләрнең шомыртылары да, кирт өстендәге ботаклары коруга карамастан, яз саен ап-ак чөчәк ата. Тәнкыйтьче Р.Сверигин әйткәнчә: “Фәнис Яруллин иҗаты казанышлары дөнья әдәбияты казанышлары белән янәшә торырлык. Гомумән, без, ни өчендер, татар әдипләренең иҗатлары татарның үзе өчен генә ярый, безне үзбездәлекләре укыса, шул бик житкән, дигән үтә тыйнак, мескен, канат-

сыз, перспективасыз халәттә торабыз” [5, 137].

Әйе, язучының төп максаты һәр әсәрә белән укучыга ниндидер яңалык алып килү, башкалар күрмәгәнне күрү һәм башкаларга да үз ачышын күрсәтү. “Кыйгак-кыйгак каз кычкыра” әсәрендә Ф.Яруллин алдына куйган максатына ирешкән: теләсә кайсы телгә тәржемә итеп, әдәбиятыбызның горурлыгы буларак күрсәтерлек әсәр тудырган.

Повестының төп герое Сәхия уңай герой булмаса да, укучылар күңеленә үз юлын тапкан әсәр бу. Язучы өчен уңай герой гына тудыру мәҗбүри шарт түгел икәннен исбатлаучы мисал. А.Румянцевның “Правда” газетасында басылган “Совет интеллегенциясе иҗат эшенең партиялеләге турында” исемле мәкаләсә дә безнең сүзбездә дәлилли [6, 134].

Вакыт үткән саен бу әсәрнең кыйммәте артачагына шик юк. Чөнки анда күтәрелгән проблемалар әле дә чишелмәгән. Соңгы ун-унбиш елда булган иҗтимагый-сәяси процесслар әсәрдәге проблеманы бары тик өскәрәк калкытып кына куйды. Ә боларны чишү – киләчәк эше. Язучы җәмгыятьнең авыруына әйләнгән хатын-кыз проблемасын шундый кискен итеп күтәрүе белән тагын бер кат үзенең новаторлыгын күрсәтте.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Яруллин Ф. Сайланма әсәрләр, 1 т. / Повестьлар. – Казан: “Мирас” кит.нәшр., 1994. – 532 б.
2. Юныс Р. Кыйгак-кыйгак жан кычкыра // Казан утлары, 1988, № 6. – 173-175 б.
3. Вәлиев М. Каһарманнар кирәк: Тормыштагы һәм әдәбияттагы уйланырлык күренешләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. – 240 б.
4. Галимуллин Ф. Инешләр Иделгә кушыла // Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1985. – 136 б.
5. Сверигин Р. Аны беләбезме? // Казан утлары, 2003, № 2. – 130-137 б.
6. Мостафин Р. Киң колачлы, тирән фикерле // Казан утлары, 1966, № 4. – 132-139 б.

© Миңнуллина Ф. Х., 2004

ЮНЫС САФИУЛЛИН ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ ЗАМАН ҺӘМ ГЕРОЙ

Фатыйма Миңнуллина

ФАТИЙМА ХӘЛИУЛЛА кызы МИҢНУЛЛИНА — 2000 елда Казан дәүләт университетының Татар теле, әдәбияты, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетын тәмамлап, Г. Ибрагимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлегенә аспирантурага керә. Хәзерге вакытта «Юныс Сафиуллин драматургиясә (заман һәм герой)» исемле фәнни хезмәт өстендә эшли.

Миңнуллина Ф. Х. Время и герой в драматургии Юнуса Сафиуллина.

В статье подчеркивается своеобразие авторской концепции «герой и время».

Хәзерге татар әдәбиятында идея-эстетик кыйммәте, замандашларының рухи дөньясына

ясаган йогынтысы, халыкчанлыгы белән Ю.Сафиуллин иҗаты аерым игътибарга лаек. Зур

тәҗрибәле драматургның әдәби тәнкыйтә өлкәсендә дә үз урыны бар. Әмма әдипнең күпкырлы ижатында драматургия үзәктә тора.

Юныс Сафиуллинның тормыш һәм ижат юлы бик күп әдипләребезнекенә охшаш. Гади авыл баласы буларак, ул халык традицияләрен, әхлагын, дөньяга карашын анык үзләштерә. Бу байлык аның табигатендә, ижатында, кешеләргә мөнәсәбәтендә чагылыш таба. Шуна аның драматургиясенә бәя бирүчеләр автор әсәрләрендә гаделлек, тугрылык, кыюлык, сафлык үзәк урын алып торыуы турында язалар. Без дә, аның ижатын анализлап, шул ук фикерләргә раслыйбыз. Әдипнең әдәби-эстетик идеалында бу халыкчан сыйфатлар нигез булып торалар.

Ю.Сафиуллинның 30 елдан артык ижатын, әдәби-эстетик үзенчәлегенә карап, өч чорга бүлүп карарга мөмкин:

а) 1970 еллар – әдипнең әсәрләре сәхнәләрдә куела башлау һәм беренче уңышлары чоры;

б) 1980 еллар – әдипнең яңа шартларда кыю әсәрләр ижат итеп, әдәбиятта ныклы адымнар белән алга бару чоры;

в) 1990 еллар – совет дәвереннән соңгы яңа табышлар чоры.

Драматургның 1970-80 елларда язылган “Ур-тура, Сатирик”, “Әллә өйләнергә инде?”, “Менә без дә үсеп життек”, “Ни булган бу ирләргә?” комедияләрендә шул дәвернең каршылыклы, кимчелекле яклары тасвирлана. Сатирик (“Ур-тура, Сатирик”), Хәсән (“Ләйсән ире Хәсән”), Гәлли (“Әллә өйләнергә инде?”), Сөембикә (“Ни булган бу ирләргә?”) кебек көчле геройларны әдәбият майданына чыгарып, чор тудырган актив, мөстәкыйль, тормышларын башкача күрә алган, идарә иткән фирма тәртипләренә каршы чыккан яшыләрне үзәккә куя. Алар Әхмәт (“Әллә өйләнергә инде?”), Касыйм (“Ни булган бу ирләргә?”) кебек геройларның коллык психологиясенә каршы куелалар. Шулар рәвешле, әдип тормыш шартларын үзгәртеп коручы кеше концепциясен яклай.

Ю.Сафиуллинның геройларын ижтимагый-социаль тирәлек тудыра. Драматург Өйрәтүче, Ханым (“Ур-тура, Сатирик”), Зилә (“Әллә өйләнергә инде?”), Картлач (“Ни булган бу ирләргә?”) кебек персонажларның эш-гамәлләрен тасвирлап, хакимлек иткән тоталитар режим шартларын фаш итә, көлү объектын итеп ала. Биредә әдипнең гомумкешелек проблемаларына мөрәҗғәгать итүен, чорның ижтимагый фикерен, социаль күренешләрнең асылын нечкәләп ачканы күренә.

80нче елларда, драматург ижатының икенче чорында житди үзгәрешләр барлыкка килә. Ул мифологик символчылыкка мөрәҗғәгать итеп

“Алмазбулат”, “Кыямәт көне” пьесаларын яза. Туган тел, туган ил язмышы турында уйланы, яшәп килгән системаны тәнкыйтәләү көчләрәк яңгыраш ала. “Алмазбулат” әкиятендә герой концепциясе үзенчәлекле, ул халык ижатындагы традицион геройлар концепцияләре белән бәйлә. Анда заманнар золымын гөүдәләндергән явыз зат та, халык зирәклеген, көчен туплаган образлар да бар. Шулар мәгънәләргә әдип үз заманы һәм кешеләре турындагы концепциясен – фикерләрен үрә. Алмазбулат шундый герой буларак гөүдәләнә. Аның өчен көрәш – милләт тирәсендә барган тартыш. Шуна бу герой – адашкан, халык юлын эзләүче шәхес концепциясе нигезендә ижат ителгән дип әйтә алабыз. Әкияти заманга “салынган, үрелгән” реаль заман, әлбәттә, тоталитар режимның хәлсезләнгән чоры. Әдипнең кыюлана баруы аның заман концепциясендә, үткән фикерләү рәвешендә сизеләп тора. Мифологик сюжетка мөрәҗғәгать итү драматургның ижади фикерләү колачын киңәйтә, чор үзенчәлекләрен үтемләрәк чагылдыру мөмкинлекләрен бирә. Заман концепциясендә үткән, хәзерге һәм киләчәк дәверләр бербөтен итеп карала. “Кыямәт көне” комедиясенә заман һәм герой концепцияләре дә “ике катлы”, дияргә була. Берсе — мифик кыямәт заманы һәм андагы мифик затлар. Шуларга әдип үз заманы һәм замандашлары турындагы фикерләрен – концепциясен “сала”. Әлеге сатирик геройлар, дөньяви әхлаксыз гамәлләре белән илне шушы хәлгә китергән түбән затлар.

Гомумән, Ю. Сафиуллин сатирага мөрәҗғәгать итеп, шул заманның мөһим проблемаларын күтәрәп чыга. Язучы тарафыннан сайланган мәсьәләләрнең сатирик юнәлештә чишелүе, әкияти, фантастик алымнарда мөрәҗғәгать итеп хәл ителүе илдәге тарихи шартлар белән бәйләнгән.

Үзәк персонажларның исемнәре Әкмәл, Гаптери, Үлчәүче, Сират хужасы дип бирелүе дә сатирик мәгънәгә ия, ирония алымы булып тора. Камил, Алла колы дигән мәгънәле исемле кешеләр чынлыкта бу сыйфатлардан үзләренә гамәлләре белән бик ерак торалар.

Шулай итеп, мифологик символларга корылган әсәрләрдә автор тискәре геройлар аша заман әхлагын ачып бирә. Бу образлар Картлач (“Ни булган бу ирләргә?”), Рәйсә, Лена, Зилә (“Әллә өйләнергә инде?”), Өйрәтүче, Ханым (“Ур-тура, Сатирик”) кебек сатирик образлар төркеменә өстәлеп, бу галереяне тагын да баеп җибәрәләр. Димәк, әдипнең герой концепциясендә мондый бай бизәклә тискәре образлар зур урын алып торалар. Аның мифологик символларга таяну, тәҗрибәсе дә отышлы нәтиҗәләр бирә, ижади фикерләү колачын киңәйтә, чор үзенчәлекләрен үтемләрәк бәян итү мөмкинлеген ача.

Ю.Сафиуллинның 80нче еллар уртасында язылган “Нигез туздыручылар”, “Пар канат”, “Бердәнбер минем” драмаларында милли традицияләр, халык драмасы, заманның ижтимагый-социаль проблемалары, яшъләр язмышы мәсьәләләре үзәккә куелып, әдәп-әхлак сыйфатларының зәгыйфләнүе, эчкечелек, азгынлык күренешләренң артуы, гаделлек, милли рух кебек төшенчәләренң киң таралуы эзлекле рәвештә дәлилләнә. Драматургның пьесаларында Самит һәм Хелли кебек заман житәкчеләре, авантюристик геройлар тасвирлана. Эдип, үткән заманнар золымының яңа формада яшәвен күрсәтеп, формализмга, күз буяуга, ялганга корылган жәмгыять шартларын тәнкыйтьли. Авторитаризмга каршы көрәш темасы пьесаларның үзәгенә куела.

Мәрьямбану, Харитон (“Нигез туздыручылар”), Зәйнәп (“Пар канат”), Бибигайшә (“Бердәнбер минем”) кебек гыйбрәтле, үзгә язмышлы геройларны көрәш мәйданына чыгарып, әдип халкыбызның милли йөзен, милли рухын саклаган “ил аналары”н, “ил картлары”н яратып, үз итеп сурәтли. Драматургның “үрнәк” геройлар концепциясе “Ирдөкә” тарихи драмасында Сафа һәм Саҗидә образларында да ачык төсмерләнә.

Геройларның язмышлары “автор мөнәсәбәте” белән түгел, тирәлек, тормыш кануннары белән хәл ителә. Кеше белән шартлар арасындагы каршылыктар игътибар үзәгенә куела. Бу проблемаларны анализлау алга таба, тоталитар система урынына яңа каты төртипләр килгәч, тагын да тирәнәя.

Гомумән, 80нче еллар ахырында илдә үзгәртеп кору чоры башлану әдип ижатына яңа рух бирә. Чорның драматик һәм болганчык күренешләрен тасвирлаганда әдип һәрвакыт киләчәк көнне кайгырта.

Димәк, бу драмаларда да әдипнең заман һәм герой концепцияләре күп үзгәреш кичерми, заман һаман шул – тоталитар система чоры, аның төмам таркалу дәверенә кергән заманы. Геройлары үзгәреш заманы кешеләре. Алар арасында, драматик язмышлы “ил аналары”, “ил картлары” белән бергә, нигилистлар, маңкортлар, бөхетләрен сугыш яндырган егетләр, көмәнле кызлар һәм башкалар бар. Алар барысы бергә халык фажигасын гәүдәләндерәләр. Димәк, заман зур үзгәрешләр, тетрәнүләр, фажигалар, проблемалар белән тулы. Әдипнең заман концепциясендә болар үзәктә торалар.

Ю.Сафиуллинның 90нчы еллар уртасында язылган “Идегәй”, “Йөзек һәм хәнжәр”, “Ирдөкә” дип аталган пьесаларында ил, Ватан турында уйлану тагын да тирән, көчле яңгыраш ала. Драматург “Идегәй”, “Ирдөкә” әсәрләрендә, үткән заманнарга мөрәҗғәгать итеп,

шул дәвернең ижтимагый-социаль күренешләрен тасвирлап, төрле гасырларда яшәгән халыкның үткән бүгенгә яшәеше белән янәшә куя, заманнар аваздашлыгын, бәйләнешен төрле яклап чагылдыра.

Күренгәнчә, “Идегәй” трагедиясендә Алтын Урда дәүләтенң таркалу сәбәпләрен бердәмлек житмәүдә күреп, Ю.Сафиуллин бүген дә тарихның кабатлануын, төрки-татарларның бердәм булмаулары дәүләтебезнең юкка чыгу куркынычын чагылдыра. Драматургның бу әсәрендәгә заман һәм герой концепцияләре катлаулы, үзенчәлекле. Анда Идегәй иленә хыянәт иткән, шул ук вакытта ягымлы ата, батыр сугышчы буларак сурәтләнә. Ягъни, ул каршылыклы герой буларак бирелә. Тарихи шөхесләр (Идегәй, Туктамыш), әдәби персонажлар буларак, һәркайсы ил мәнфәгатен кайгырталар. Заман Алтын Урданың жимерелә бару чоры рәвешендә алына.

Бу заманны әдип бердәмлек бетү, ил таркалу заманы дип күрә. Аны татар халкы өчен хас күренеш дип санып, бүгенгә көнгә аваздашлык таба.

Ачыкланганча, Ю.Сафиуллин ижатына киң масштаблык, жир шарын тетрәткән вакыйгаларны сурәтләү хас. Эдип, беренчеләрдән булып, Чечня фажигасын мөрәҗғәгать итеп, Россия империясе алып барган сәясәтнең мәгънәсезлеген, мөстәкыйль дәүләт төзү юлына баскан чечен халкына сугыш ачып жибәрүен ачык текст белән публицистик рухта әйтеп бирә. Ил күләмендә бара торган вакыйгаларга, сәяси хәлләргә мөрәҗғәгать итеп, милләт язмышы мәсьәләсен күтәреп, Чечня сугышынан әйләнәп кайткан яшә буынның катлаулы драматик язмышларын сурәтли. Ю.Сафиуллин бүгенгә заманның проблемаларын ил күләмендә барган тетрәндергеч вакыйгаларга, һәр гаиләдә үзенң чагылышын тапкан, бөтен дөнья халыкларын борчыган фажигаларга таянып бәян итә. Аның геройлары илдәгә империячел сәясәт корбаннары. Алар арасында мәхәббәт төмен татып өлгермәгән яшъләр дә, балаларын югалткан ата-аналар да бар. Бу геройлар төрле язмышлы шөхесләр. Эдип тасвирлаган образлар һәркайсы үзенчәлекле һәм бай эчке дөньялы кешеләр. Заман геройлары тезмәсендә Линар, Рәсим – сугыш гарипләндергән егетләр үзәктә тора. Анда Фәрһад образы яңа тип “татар бае” буларак урын ала. Аңа якин итеп Мөслимә тасвирлана. Димәк, биредә драматургның заман герое концепциясе үзәгендә илдәгә сәяси һәм хәрби афәтләр корбаны булган шөхес язмышын чагылдыру тора. Заман концепциясе исә әлегә фажигаларга бәйле: ул чын демократик казанышлардан ерак булган жәмгыятьнең, милли

мәсьәләләргә чишә алмый газәпланучы илнең бер чорын ачыклауга кайтып кала.

Пьесаның төп персонажлары — безнең замандашларыбыз, рухи яктан гарипләнделәргән ил аналары, әфган, чечня солдатлары, шәһәр кызлары, авыл егетләре. Пьеса бүгенге ата-аналарның күз яшьләренә манчылган. Хәзер тамашачыларны елату авыр эш, каты күңелле дөньяда яшибез. Әмма драматургның Әфганстандагы, Чечнядагы сугышларны күргән геройлары язмасы тамашачыны тетрәндерә. Димәк, драматургның бу әсәре драма буларак үз функциясен үти. Заман герое концепциясә үзәгендә илдәге сәяси һәм хәрби афәтләр корбаны булган шәхес язмасын бәян итү тора. Шундый геройларны “Йөзек һәм хәнжәр” драмасында күрәбез.

Драматург ижаты аша төрле дәвәрдә яшәгән шәхесләргән эчкә дөньясын гына түгел, шул чорның ижтимагый-социаль йөзән дә күзалларга мөмкин. Эдипнең төрле жанрларда ижәт иткән әсәрләргән каһарманнары гомумкешелек идеалларына хезмәт итәләр. Хакыйкәтне яклап хәтәр

көчләр белән кискен каршылыкларга да керергә курыкмыйлар.

Драматургның пьесалары кайсы гына чорны тасвирламасын, нинди генә жанрда ижәт ителмәсен, нәтижәдә алар безнең көннәр белән аваздаш. “Алмазбулат”, “Кыямәт көне”, “Ур-тура са-тирик!” кебек әсәрләргә әкият дөньясына алып керәме, “Идегәй” трагедиясендә Жучи Улусы фажигаләргә белән очраштырамы, “Ирдәүкә” тарихи драмасында чит илләргә мөһәжирлек итәргә мәжбүр ителгән кардәшләребез янына алып киләме — барсында да бүгенге тормышыбызда туа торган, ныклы хәл итүне сорый торган мәсьәләләр.

Хәзерге заман агышын анализлап, үтелгән тарихи чорга мөрәжәгать итеп, аңа бәя биреп, тарихи дәвәргән драматизмын, кешеләр язмасын яктырту — болар барсы да соңгы еллар әдәбиятында көчәп киткән тенденцияләр. Бу көчләр яңарыш, шәхес азатлыгы, милләтләр имин-легә көрәшәндә драматург Юныс Сафиуллинның да үз урыны бар.

© Әскәров М. Ә., 2004

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ОБРАЗЛАР ПОТЕНЦИАЛЫ («Казан мөхбире» газетасы мисалында)

Марсель Әскәров

МАРСЕЛЬ ӘСХӘТ улы ӘСКӘРОВ — Казан дәүләт университетының татар журналистикасы кафедрасы аспиранты. Профессор Васыйл Гарифуллин житекчелегендә «XX йөз башы татар матбугатында публицистик стиль үсеше» дигән темага кандидатлык диссертациясә язды. Бер үк вакытта Татарстан радиосының соңгы хәбәрләр редакциясендә эшли.

Аскарәв М. А. Образный потенциал татарской публицистики начала XX века (на примере газеты «Казан мөхбире» — «Казанский вестник»).

В статье рассматриваются художественные приемы, способствующие усилению эмоционального воздействия публицистических выступлений.

XX йөз башы татар публицистикасының образлар потенциалы гаять бай һәм югары дәрәжәдә булуы хакында татар матбугаты тарихын өйрәнүчә галимнәр күп язды. Аерым алганда, М. Гайнуллин, В. Хаков, Р. Нуруллина хезмәтләргән тирән эчтәлеккә һәм тәэсирләр образлар белән эш итүчә татар публицистикасының гасыр башында сыйфат һәм осталык жәһәтән берничә баскычка югары күтөрелүе, яңа эчтәлек һәм мәгънә алуы кат-кат дәлилленеп, ха-

кыйкыйлыгы исбатлаган тезиска өверелде.

Төрәккый, демократик карашларын алга сөрүчә матбугатта образлы сурәтләр алымнары публицистик сөйләмнең бизәгән булдырып, аны эмоциональ-экспрессив чараларга баету максатларында файдаланылды. Чөнки биредә укучының аңына гына түгел, ә эчкә хисләргән дә тәэсир итәргә кирәк иде. “Казан мөхбире”нең образлы сурәтләр чаралары XX йөз башы татар матбугатында беренчеләрдән булып формалашкан камил

өлгеләрнең берсе буларак бу таләпкә тулысынча җавап бирә. Аның образлар потенциалы 1905–07 елгы Беренче рус инкыйлабы тәэсирендә тиз арада житлегеп, гаять куәтле публицистик коралга әверелеп китә.

“Казан мөхбире” публицистикасында үзәк урынны образ-символлар алып тора. Нәкъ менә алар шул чор вакыйгаларын укучыга тирәнрәк һәм тәэсирлерәк аңларга ярдәм итә. “Хөррият кояшы”, “хөррият таңы”, “реакция томаны”, “иске заман”, “яңа заман” кебек, ижтимагый-сәяси фразеологизмнарга якин торучы образ-символларда XX йөз башындагы әһәмиятле ижтимагый-сәяси вакыйга, күренешләрнең шул чорга хас бер сыйфаты жанландырыла.

“Хөррият кояшы”, “хөррият нурлары”, “хөррият галәмә”, “хөррият таңы” образ-символлары азатлык, тигезлек алып килүче яңа тормышны (атып килүче таң, чыгып килүче кояш), инкыйлаб һәм аның яулап алынган казанышларын гәүдәләндерә.

“Вә шул хөррият кояшының нурыннан шәм яктысы чаклы гына булса да яктылык ала алдыкмы?” [1] – дигәндә, автор халыкның 1905–07 елгы инкыйлабның барышында яулап алынган иреклердән тиешле дәрәжәдә файдаланып калмавын ассызыклай.

Инкыйлабтан соң баш күтәргән реакция көчләрен матбугатта “реакция томаны” образы символлаштыра. Беренче рус инкыйлабы чорында реакциянең халыкны сыйныфый көрәштән төрлечә читләштерергә тырышуы публицистик әсәрләрдә адаштыра торган томан белән чагыштырып бирелә.

“Хәзерге кан вә үтереш вакытында адәмнәрнең иң мөкатдәсләре бар куәтләре белән мәмлөкәтне каплап алган реакция томанын таратуга гайрәт кыйладыр” [2].

Искелекне гәүдәләндерүче көчләрне, тәрәккыят үсешен тоткарлаучы киртәләрне матбугат еш кына “үткәннең зынжырлары (богаулаучы)” дигән образ-символ аша да сыйфатлый. Үз чиратында “кара көч бизе” халык жылкәсендә төшкән авырлыкларны күрсәтә.

“Аурупаның һәр патша халыкларында бөтен халык тәрәккый иткәндә, кулларыбыздагы, фикерләребездәге үткәннең зынжырлары, жылкәләребездәге кара көч бизе һаман да бер урында торып заманның үтүенә илтифат иде” [3].

“Казан мөхбире” белән хезмәттәшлек иткән публицистлар газет телен халыкның жанлы сөйләменә яқынайту максатында мөкаль-әйтемнәр, канатлы сүз, афоризмнардан оста файдалана. Алар укучыга ижтимагый-сәяси, милли-мәдәни тормыш вакыйгаларының асылын аңлатып, сөйләмнең яңгырашын, аһәңен

көчәйтүгә, образлылыгын арттыруга хезмәт итә.

Авторлар тарафыннан кайбер мөкаль-әйтемнәр ижади якин килеп үзгәртелә. Аларның асыл мәгънәсе шул рәвешле берәз башкарачак яңгырый. Мәсәлән, “Егет кешегә житмеш төрле һөнәр дә аз” мөкале “Кем гаепле?” язмасында (“Казан мөхбире”, 1905, 15 декабрь) “Егетләргә жиде төрле һөнәр ята, әмма кызларга житмеш жидесе дә аз” итеп үзгәртелә. Биредә хатын-кызының да укырга, һөнәр алырга хокукы барлыгы ассызыклана.

“Бер үгездән ике тире тунап булмый” дигән мөкаль бар. Ләкин чираттагы язмада ул “Бер үгездән өч тире” рәвешенә китереп үзгәртелә. (“Казан мөхбире”, 1906, №99). Халык мөкаленең шул рәвештә үзгәртелүе халык тиресен тунаучы эксплуататор сыйныфларны фаш итү, аларның чын йөзен ачуга булыша.

Үзгәрешсез, ничек бар шулай бирелгән мөкаль-әйтемнәргә килгәндә, алары күбрәк тезис, яки язмадагы үзәк фикернең дөреслегенә ышандыручы дәлил буларак кулланыла.

“Эшләмәгән кешегә гаеп тагылмый” мөкалендөгечә, гаепсез булган бер идарәнең гаепле булуы гадәттән тыш булып, ул эш һичбер мөмкин була торган эш түгелдер” [4].

“Шулай, ханымнар, йоклаган балага имчәк бирмәсләр” [5].

“Таякны әлиф дип белми торган байларыбыздан ярдәм сорап тормак” [5].

Публицистиканың образлар потенциалы троплардан башка һич тә тулы булмас. Аның метафора, эпитет, чагыштыру кебек төрләре, күчәрелмә мәгънәгә нигезләнеп, гаять көчле фикерләр әйтергә, вакыйга-күренешләргә образлы, тәэсирле итеп сурәтләргә мөмкинлек бирә.

Предмет-күренешләрнең охшашлыгына нигезләнгән метафора алымы мәсәлән, теге яки бу вакыйга, күренешкә кыска һәм образлы сыйфатлама бирә. XX йөз башы публицистикасында мәгънә күчәсе бик еш табигать күренешләренә нигезләнә.

“Жил бәлки тимәгәндер, мәгәр давыл, буран политика өстендәге калпакны очыртып, әйләнәдәге сакчылар да әйләнеп төштеләр. Бу давыл күзләребезне каплаган кара болытны ачты” [6].

“Давыл”, “буран” биредә 1905–07 елгы инкыйлабны, ә “кара болыт” – иске тормышны, капиталистик жәмгыятне аңлата. Әлегә метафорада давыл (буранның) болытларны ачу, таратуы үзлегә байлар һәм хәерчеләр жәмгыятен юкка чыгаручы инкыйлабка күчәрелә.

“Бөтен-бөтен гасырлар йоклаган йокыларыбыздан уяныр-уянамаслык миңгерәү хәлебездә гомуми бер мөһим мәсьәләгә (Думага вәкил сайлау мәсьәләсенә) ничә айлар аның “илә

мәшгуль булдык” [7].

“Гасырлар буе йоклаган йокыбыздан” дигәндә, автор татар халкының гасырлар дәвамында үз хокукларын яклап көрәшмәвен, бу өлкәдәгә пассивлыгын әйтергә тели. Йокы халәте биредә берни дә эшләмәүне аңлата. Киресенчә, XX йөз башында татарларның ижтимагый-сәяси, милли узаңы уянып, көрәшкә күтәрелүе йокыдан уянуга тиңләнгән.

“Безләр дә бу көн әзмә-күпмә уяна башлап, акны карадан, яхшыны яманнан аера башладык” [8].

Ике әйбернең, күренеш-вакыйгаларның охшаш якларын күрсәтеп бирүче чагыштыру алымына да “Казан мөхбире” публицистлары еш мөрәжәгать итә. XX йөз башы татар матбугатында чагыштырулар *гүя, төсле, кебек, кеби, шикелле* бөйлекләре белән килә.

“Кызу утлы мич эчендә калган чарасыз таракан кеби, уңга, сулга, артка-алга чапмак вә төрле тозакларга барып капмак идек” [9].

“Миссионерлар кулында, мәче кулындагы тычкан кебек уйнатылмак булдык” [9].

“Һәрбер мөселманның бәгыре янмак вә күңелләреннән канлы яшьләр акмак вә һәрбере агач арасына кысылып яна башлаган кырмыска кеби, әй-вай итеп чабышып йөрмәк башлады” [9].

Әлегә чагыштыруларның өчесе дә халкыбыз башыннан кичкән михнәт вә жәфаларны сүрәтлөгә хезмәт итә. Милләтебез, мөселманның һади әфәнде утлы мич эчендә калган чарасыз тараканга да, мәче кулындагы тычканга да, агач арасына кысылып яна башлаган кырмыскага да тиңли. Халкыбызның, гаять авыр хәлдә калу минутларын, кара көннәрен ул шул рәвештә образлы чагыштырулар аша тәэсирләнә итеп сүрәтли.

Шәкертләр хәрәкәтен – бик акрын тирбәнүче болытларга, әлегә хәрәкәтнең сүлпәнәюен – сүнүче сабын куыкларына тиңләү-чагыштырулар да бар матбугатта.

“Русия мөселманны бу соңгы елларда азмы-күпмә кыймылдый башлаган кебек, шәкертләр дә үзләренә кирәкле ислах мәсьәләсен урталарына алып төрлесе-төрле

тәкъдим илә тартыша башладылар. Жилсез көннең болыты кебек, бик акрын гына тирбәнмәкдәдерләр” [10].

“Шәкертләрнең үткән елдагы хәрәкәтләре илә исемнәре бөтен Аурупага ишетелгән иде. Шулай булгач, ни өчен бу ел сабыннан ясалган пузырьлар шикелле сүнделәр?” [11].

Эпитетлар, ягъни әдәби аергычлар дип йөртелүче образлы сүрәтлөү алымы публицистик язмаларда теге яки бу әйбер, вакыйга-күренешкә бөя бирү, аны эмоциональ якин килеп тасвирлау максатында эшкә жигелә. Татар матбугатында, аерым алганда “Казан мөхбире”ндә алар укучыга акны – карадан, яхшыны – яманнан аерырга ярдәм итә:

“Череп беткән, таякны әлиф дип белми торган байлар”; “олуг кешеләр”; “тәмле сүзләр” (соңыннан аңлашылганча – бөтенләй буш, кирәксез һәм тәмсез сүзләр); “милләткә рух бирүче мөгаллимнәр”; “калебләр вә күзләр нурлы булган милләтләр”; “мәдәният нурыннан мөхрүм, акны-караны аерырга көче житмәгән кара калембле халыклар”; “зарарлы фикерләр” (чынлыкта киресенчә файдалы булган хөррият, инкыйлаб идеяләре).

“Казан мөхбире”нең образлы сүрәтлөү чараларына, публицистик образ (микрообраз) тудыру үзенчәлекләренә анализ ясаганнан соң, без XX йөз бышы татар публицистикасының ул чорда халык аңына тәэсир итүче зур көч булуын күрдек. XX гасыр башы татар матбугатының халыкның жанлы сөйләменә нигезләнә, андагы мөкаль-әйтәм, афоризмнарга, чагыштыру, метафора, эпитет кебек образлы сүрәтлөү алымнарына мөрәжәгать итүен ачыкладык. Биредә, үзенә күрә бер нәтижә буларак, “Казан мөхбире”нең публицистик образ тудыру өлкәсендәгә беренче адымнары, һичшиксез, уңышлы һәм нәтижәле булуын әйтеп үтми мөмкин түгел. Әлегә басмада тупланган тәҗрибәне Беренче рус инкыйлабы елларында дөньяга килгән газет-журналлар баета һәм үстерә. Ә бу, үз чиратында, татар публицистикасының алдагы үсешенә зур йогынты ясый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Һади. Хөррият һәм без // Казан мөхбире. – 1906, №30.
2. Реакция // Казан мөхбире. – 1906, № 42.
3. Мөхәммәдъяров Ш. Иске вә яңа көннәр // Казан мөхбире. – 1906, №29.
4. “Яшен” журналының провокаторлыгы // Казан мөхбире. – 1909, №319.
5. Зәйнәп Г. Кем гаепле? / Казан мөхбире. – 1905, 15 декабрь.
6. Мөхәммәдъяров Ш. Иске вә яңа көннәр // Казан мөхбире. – 1906, 27 гыйнвар.
7. Жәмгыятләр кирәк!!! // Казан мөхбире. – 1906, 12 май.
8. Мөгаллим кирәк!!! Мөгаллим кирәк!!! // Казан мөхбире. – 1906, 15 май.
9. Һади. Без ниләр күрмәдек // Казан мөхбире. – 1906, №125.
10. Шәкертләр! // Казан мөхбире. – 1906, 17 февраль.
11. Шәкертлек хәятендә // Казан мөхбире. – 1906, 20 октябрь.

© Әхмәтжанов М. И., 2004

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ДӘҮЛӘТИ СТАТУСЫ ТАРИХЫНА СӘХИФӘ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҖИМ улы ӘХМӘТҖАНОВ – күренекле археограф, филология фәннәре докторы, академик, Кол Гали исемендәге халыкара һәм Риззәддин бине Фәхретдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М. И. Эскурс в историю государственного статуса татарского языка.

Приводится оригинальный медицинский документ XIX века, составленный на русском и татарском языках.

Татар халкы озак гасырлар буе халык медицинасы ысуллары белән дәваланып килгән.

Халкыбызның медицина-дәвалау өлкәсендә булган бай мирасы, кызганычка каршы, тупланып калмаган. Хәтта ки, бүгенге көннәрдә дә фәнни экспедицияләр оештыру юлы белән бу өлкәдә кайбер борынгы табибларыбыз кулланьп килгән дәвалау ысулларын туплап калып булыр иде. Мәсәлән, Казан шөһәрәндә Яңа бистәдә яшәүче татарлар арасында моннан утыз еллар элек кенә «кызыл сыр» дигән минерал белән дәвалану һәм әлегә минералны табу мөмкинлегә бар иде. Ләкин хәзер аны белгән, аның белән дәваланган кешеләрне табу мөмкин эш түгел кебек.

Әлбәттә, халык табиблары әле дә бар, алар турында ишәтергә дә туры килә. Алар инде халыкны туган телендә, татар медицина атамаларының, чирләрнең исемнәрен беләп дәвалап килгәннәр, һәм әле дә дәвалаучылар бар.

Шулай ук борынгы кулъязма китапларга теркәлеп калган дәвалау чаралары турында, заманында «Мирас», «Татарстан» журналлары битләрендә мәгълүматлар басылып халыкка беркадәр дәрәжәдә житкерелделәр.

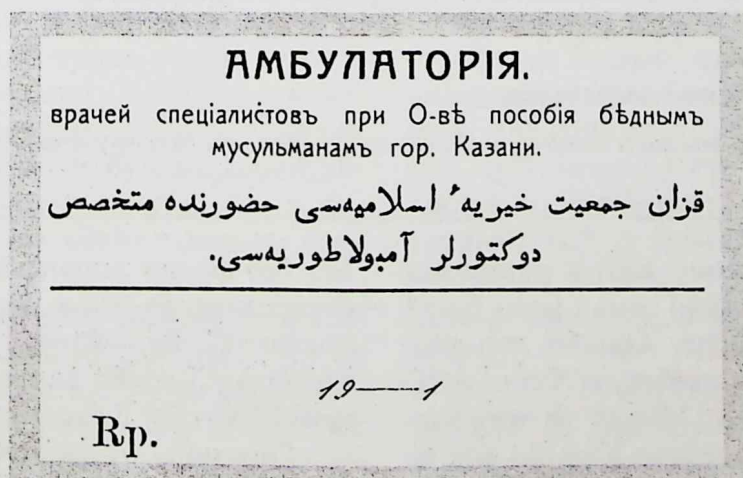
Болардан чыгып, татар халкының борынгыдан килгән табибчылык гамәлләренең беркадәр рәсми структураларга бәйсез рәвештә яшәп килгәнлеген аңларбыз.

Ләкин татар халкының XIX-XX гасырларда Русия медицина уку йортларын төмам-

лап чыккан табибларының хезмәт итә торган махсус медицина ярдәме күрсәткән милли оешмалары булганмы соң? Бу сорауга – бар (яки юк) дип китереп җавап бирергә әлегә иртәрәк, чөнки мәсьәләнең тарихы өйрәнелмәгән. Ләкин, шулай да, кайбер сакланып калган документлар моңа уңай җавап бирергә мөмкин булу хакында сөйләләр.

Безнең кулыбызга гарәп графикасында XX гасыр башларында типографиядә бастырылган бер медицина оешмасының бланкасы килеп керде. Аның башына «Казан җәмгыяте хәйрия-и исламиясе хозурында (карышында) мөтәхәссис (белгеч) дуктырлар амбулаториясе» диеп язылган. Бу бик кызыклы документ. Димәк, Казанда мөселман татарларга ана телендә сөйләшәп, аларга медицина ярдәме күрсәтә алучы табиблар поликлиникасы булган. Казанда XX гасырның башларында татар телендә чыккан матбугатта Искәндәр Котлыбаев, Исмәгыйль дуктыр, Хәдичә Ямашева (Таначева), Әбүбәкәр Терегулов һ.б. югары белемле табиблар була, алар әлегә поликлиника эшендә катнашып йөргәннәр булса кирәк.

Яңа табылган документның тарихи кыйммәте шунда ки, революциягә кадәр үк татар теле, рәсми дәүләт теле итеп игълан ителмәсә дә, халкыбыз аны ул дәвердә дәүләт теле дәрәжәсендә саклап торган. Биредә китерелгән документ (зурлыгы 11x22 см) шуның бер дәлиле.

ХАТИП ГОСМАННЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТ ЮЛЫ

ХАТИП ГОСМАН улы ГОСМАНОВ (1908-92) — күренекле әдәбият галиме, филология фәннәре докторы (1962), профессор (1964), Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты (1951-60), татар әдәбияты (1960-75) кафедралар мөдире. СССР Язучылар берлеге әгъзасы (1939). Бөек Ватан сугышы ветераны. ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1968). «Кызыл Йолдыз», «Мактау билгесе» орденнары, күп кенә медальләр белән бүләкләнгән.

Фәнни хезмәтләре әдәбият һәм татар шигыре төзелеше теориясенә, урта гасырлар һәм XX йөз татар әдәбияты тарихына багышланган. Урта мәктәпләр өчен татар әдәбияты дәреслекләре авторларының берсе.

ХАТИП УСМАНОВИЧ УСМАНОВ (1908-92) — видный татарский литературовед, доктор филологических наук (1962), профессор (1964), заведующий кафедрами татарского языка и литературы (1951-60), татарской литературы (1960-75). Член Союза писателей СССР (1939). Ветеран Великой Отечественной войны. Заслуженный деятель науки ТАССР (1968). Награжден орденами «Красная Звезда», «Знак Почета» и многими медалями.

Научные труды посвящены теории литературы и татарского стихосложения, истории татарской литературы средних веков и XX века. Соавтор учебников татарской литературы для средних школ.

© Миңнегулов Х. Ю., 2004

ОСТАЗЫМ ҺӘМ АДАШЫМ

Хатып Миңнегулов

ХАТЫП ЙОСЫФ улы МИҢНЕГУЛОВ — филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасы Дәүләт бүләге лауреаты, Россия гуманитар фәннәр Академиясе академигы, татар халкының Көз Гали исемендәге Халыкара премиясе лауреаты, Тукай җәмгыяте президенты, Татарстан Язучылар берлегенең идарә әгъзасы, «Халыкара ел кешесе» (Англия, Кембридж, 1998). 500дән артык фәнни хезмәт, шул исәптән 9 монография, ике дистәдән артык дәреслек, уку-укыту әсбабы авторы.

Миңнегулов Х. Ю. Наставник мой и тезка.

Приводятся основные вехи жизни и творчества выдающегося татарского ученого в области теории и истории литературы Х. У. Усманова..

Мин элегрәк үз исемемне Хатип рәвешендә яза идем. Бөрвәкыт Хатип ага Госман миңа болай ди: “Безнең исемнәр татарча Хатып дип язылырга тиеш. Әмма без аны икебез дә Хатип рәвешендә ялгыш язып киләбез. Миндә ул төгәлсезлек калсын инде. Ә син дәресләп Хатып дип яз.

Без бер фәндә эшләп киләбез. Шуңа күрә исемнәребезнең аз гына булса да аерылып торып мәслихәт”. Бу сөйләшүдән соң мин үз исемемне акрынлап Хатып дип яза башладым. Ә инде остазым “Хатип” шөкеленә тугры калды.

Гомумән, бу мөгтәбәр зат минем исемемә

генә үзгәреш кертәп калмады, ә һөнәри, гыйльми эшчәнлегемдә дә мәһим роль уйнады. Мин 1959-1964 елларда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укыдым. Хатип ага монда безнең төп укытучыларыбызның берсе иде. 1967 елдан мин университеттагы татар әдәбияты кафедрасында эшли башладым. Минем бирегә күчүем дә Хатип аганың тәкъдире, аның тырышлыгы белән башкарылды. Кафедра мөдире һәм остаз буларак, ул минем педагогик һәм гыйльми эшчәнлегемдә төп таянычларымның һәм юл күрсәтүчеләремнән берсе булды. 1972 елда якланган кандидатлык диссертациямнең дә фәнни житәкчесе Хатип ага иде. Аерым китапларым да аның мөхәррирлегендә дөнья күрде... Ә бит бу олуг шөһес – минем язмышымда гына түгел, ә бик күп башка кешеләр тормышында да игелекле роль уйнаган зат. Аның катлаулы гомер юлында, күпкырлы эшчәнлегендә гыйбрәтле яклар, бүгенге көнгә дә аваздаш сәхифәләр шактый. Шунысын да искә төшерик: Хатип ага Госман хакында М.Гайнуллин, Н.Юзиев, Ж.Тәржеманов һәм башкаларның кызыклы язмалары, истәлекләре бар.

Казан университетының (КДУның) 200 еллыгы уңае белән анда эшләгән “мәшһүр галимнәр турында” махсус сериядәге китапчылар чыгып тора. Шуларның берсе “Хатип Усманович Усманов” дип аталган (Изд.-во КГУ, 2002. – *Рус телендә*). Безнең тарафтан язылган бу брошюрада галимнең тормыш юлы, әдәби, педагогик, гыйльми һәм иҗтимагый эшчәнлегенә яктыртыла, хезмәтләренә һәм аның турындагы язмаларның библиографиясе бирелә, фотоматериаллар да бар. Биредә исә без Х.Госман хакында аерым факт-мәгълүматлар биреп, кайбер фикер-күзәтүләребезне генә баян итәбез. Ахырдә истәлекләр һәм хезмәтләреннән үрнәк тә урнаштырабыз.

– I –

Хатип Госман 1908 елның 21 маенда хәзерге Пермь өлкәсе Чернушка районы Сулмаш авылында рухани гаиләсендә туган. Аның әтисе – 10 кешелек гаиләнең башлыгы – төп шөгыленнән тыш, иген иккән, мал асраган. Ул олы гәүдәле, физик яктан таза, көчле кеше булган, сабантуйларда күп мәртәбәләр батыр калган. Аның тырышлыгы, үзәтлеге, физик яктан тазалыгы улына да күчкән.

Хатип әүвәл үзенең туган авылында, аннан күршәдәге Рипкәү жидееллык рус мәктәбендә укый. 1926 елда Казанга килеп “Татар рабфагы”нда белем ала башлый. Әмма бер елдан соң, мулла баласы дип, аны укудан чыгаралар. Алга

таба Х.Госман Казан хезмәт биржасында тора, туган авылында укытучы булып эшли. 1929-1930 елларда ул – Свердловскидагы татар педучилищесында китапханә мөдире. Алга таба аның журналистлык эшчәнлегенә башлана. Бу елларда ул “Социализм юлы” (Свердловск), “Эшче” (Мәскәү), “Коммунист” (Мәскәү), “Сталинчы” (Әстерхан), “Яшь сталинчы” (Казан) һ.б. газета-журналларда эшли, күпсанлы мәкаләләр бастыра. 1935-1939 елларда Х.Госман Казан дәүләт педагогия институтының татар филологиясе бүлегендә укый. Биредә ул тырыш, актив, йөгерек каләмле студент буларак таныла. Институтны кызыл диплом белән төгәлләгәч, Х.Госман Алабуга укытучылар һәм Казан педагогия институтларында Көнбатыш Европа әдәбиятларын укыта, берәз вакыт Горький музеенда гыйльми хезмәткәр булып та эшләп ала.

1941 елның 13 июленнән алып 1946 елның 6 маена кадәр Х.Госман Кызыл Армия сафларында рядовой, политхезмәткәр, хәрби корреспондент, инженер-сапер штурм бригадасы офицеры, капитан... буларак хезмәт итә. Фронттагы батырлыклары өчен орденнар, медальләр белән бүләкләнә.

Тыныч тормышка кайткач, Х.Госман әдәби, гыйльми, педагогик эшчәнлеген дәвам иттерә. 1946-1951 елларда ул – Казан дәүләт педагогия институтындагы чит ил әдәбиятлары кафедрасының өлкән укытучысы. 1951 елда “җади Такташның эстетик идеяләре” темасына кандидатлык диссертациясе яклый. Һәм шул ук елда ул Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшли башлый. Аның инициативасы белән бу кафедра 1960 елда икегә – татар теле һәм әдәбияты кафедраларына аерыла. Х.Госман 1975 елга кадәр татар әдәбияты кафедрасы белән житәкчелек итте. 1962 елда ул “Социалистик революция һәм татар поэзиясе” темасына докторлык диссертациясе яклап, тиз арада филология фәннәре докторы, профессор кебек гыйльми дәрәжәләргә, исемнәргә лаек булды. 1975-1989 елларда – татар әдәбияты кафедрасы профессоры.

Хатип Госман углы Госманов 1992 елның 12 январендә вафат булды. Республикабыз житәкчеләре (М.Шәймиев, Ф.Мөхәммәтшин, М.Сабиров, В.Лихачев...) кул куйган кайгынамәдә (некрологта) мөрхүмнең “күренекле галим, әдип һәм тәнкыйтьче” булуы, аның “киң колачлы һәм нәтиҗәле эшчәнлегенә” ассызыклана, бу үлемнең “татар әдәбияты һәм әдәбият фәне өчен авыр югалту” икәнлегенә искәртелә (Социалистик Татарстан. – 14.01.1992; Советская Татария. – 14.01.1992). Хатип Госман Казанның Яңа Бистә зиратына җирләнгән.

– II –

Х.Госман татар мәдәни дөньясына XX гасырның 30нчы еллар башында әдип булып килеп керә. Сүз сәнгатенә тартылу аңа табигатеннән, гайлә тәрбиясеннән килә. Хатип аганың эмоциональ характерлы, мавыгучан холыклы булуы аның белән аралашкан кешеләргә яхшы таныш. Аларның күп балалы гайләсендә китапка мәхәббәт, әдәбият культы яши. Хатип аганың абыйсы – Таһир Госман-Сулмаш (1900-1983), – мәгълүм булганча, 20-30 елларның шактый билгеле әдипе. Аның күпсанлы хикәяләре, “Күпер”, “Семафор” исемле повестьлары бу чор укучылары арасында яратып укыла. 1934 елда ук СССР Язучылар берлегенә әгъза итеп алынган Таһир Госман-Сулмашның да энесенә әдәби йогынтысы көчле була.

Х.Госманның төгә китабы “Кырлар лирикасы” дип атала (Казан, 1931. – 36 б. *Яңалиф язуйнда*). Биредәге шигырьләр хис-кичерешләргә шактый бай. Поэтикасында, аеруча ритмикасында Такташ, Кутуй әсәрләренә аваздаш яклар бар. Сыйнфый караш, бәя үзен нык сиздерә.

Тормыш иптәше Марфа Романовна һәм балалары Венера, Марс, Мидхәт белән

30-40 елларда Х.Госманның “Кан тавышы” (Мәскәү-Свердловск, 1933. – 79 б.), “Йосыф” (Казан, 1937. – 147 б.), “Мин күккә күтәреләм” (К., 1937. – 43 б.) “Ялкынлы йөрәк” (К., 1943. – 136 б.), “Ут сызыгында” (К., 1945. – 71 б.) исемле проза китаплары дөнья күрә. Аларда повесть, хикәя, очерк жанрларындагы әсәрләр тупланган. Х.Госманның бу китапларында социализм өчен көрәш, шул чор кешеләренә эш-гамәлләре, уй-кичерешләре гәүдәләнеш тапкан. Аларда хикәяләү еш кына авторның лирик чигенешләре, публицистик уйланулары белән үрәп барыла. Х.Госманның әдәби әсәрләрендә, мәкалә-очеркларында сугыш күренешләре, совет кешеләренә батырлыклары шактый калку гәүдәләнеш тапкан.

Бу яктан “Ялкынлы йөрәк” повесте аеруча игътибарга лаек. Педучилищениң соңгы курс студенты, романтик табигатьле Рәстәм сугышта батырларча һәлак була. Аны абыйсы Мәрдан үз куллары белән жирли. Бу әсәрдәге жанлы образлар, драматик һәм фажиғәи вакыйгалар укучының күңел дөньясын кузгаталар.

Х.Госманның китаплары яратып укыла. Аның “Мин күккә күтәреләм” жыентыгының 1949 елда кабат басылуы да әнә шул хакта сөйли. 1939 елдан ул – СССР Язучылар берлегенә әгъзасы.

Х.Госманның 30-40 елларда, ягъни 20 елдан артык әдәби иҗат белән актив шөгыльләнүе аңа фәнни тикшеренүләрдә әдәбиятны тирәнрәк аңларга һәм аңлатырга, шигъри сүзнен серен, төмен, тәсир көчен ныграк аңарга ярдәм итте, үзенә күрә гыйльми эшкә хәзерлекнең бер мәктәбе булды.

– III –

Х.Госман соңгырак дәвер мәдәни, гыйльми җәмәгәтчеләгенә, иң беренче чиратта, олуг әдәбиятчы галим, мөхтәрәм педагог-остаз буларак билгеле. Аның төп тикшерү объекты – XX гасырның 10-20 елларындагы шигърияте, бу чорның төп вәкилләре Г.Тукай, М.Гафури, С.Рәмиев, Ш.Бабич, Н.Такташ һ.б.

Х.Госманның төгә житди фәнни хезмәте Н.Такташ турында булуы да очраклы хәл түгел. Беренчедән, ул бу ялкынлы шагыйрьне якыннан күрәп белгән, аның шигырьләрен яраткан. Хатип агада укыган студентлар аның Такташ шигырьләрен гаять оста һәм үтемле итеп яттан сөйләвен еш искә алалар. Икенчедән, галим бу талантлы шагыйрьнең татар поэзиясендә яңа күренеш булуын, аның шигърияте яңа баскычка күтәрүен бөтен барлыгы белән тоя. Х.Госманның “Такташ поэзиясе” исемле монографиясе (К., 1953. – 143 б.) шагыйрьнең шөхесе һәм иҗаты хакында фәндә яңа сүз итеп кабул ителә. Бу китап, фәнни хезмәттән бигрәк, мавыктыргыч әдәби әсәр шикелле дә укыла. Х.Госман алга таба да Такташ иҗатын тикшерүен, фикер-күзәтүләрен тирәнәйтүне дәвам итте. Аның бу күренекле шагыйрь хакындагы махсус курсы университет студентларының иң кызыклы дәресләреннән берсе иде.

Социалистик революция (инкыйлаб) һәм татар поэзиясе... – Проблеманың бу рәвешле куелуы 50-60 еллардагы совет җәмгыяте өчен табигый иде. Х.Госманның шул исемдәге докторлык диссертациясе, гәрчә анда рәсми сәясәт һәм идеологик яктан тенденциозлык үзен нык сиздерсә дә, үзенә комплекслы табигате, масштаблыгы, факт-мәгълүматларга муллыгы, фәнни-теоретик тирәнлегенә, фикер-күзәтүләргә байлыгы белән

сыйфатлана. Анда автор, бер яктан, татар шигъриятенә 10-20 еллардагы үсеш-үзгәрешен, бу процесстагы төп юнәлешләрне, әдәбиятның торыш, сәясәт белән катлаулы мөнәсәбәтләрен ачтыртса, икенче яктан, ул чордагы күп кенә шагыйрьләрнең образлы фикерләү үзенчәлекләрен ачуга ирешкән. Гомумән, галимнең шигъриятне тоемлавы, эстетик сизгерлегә гаять көчле иде.

Х.Госманның диссертацион тикшерүләре “Бөек Октябрь революциясе һәм гражданнар сугышы чорында татар поэзиясе” (Казан дәүләт университеты нәшр., 1960. – 182 б.), “Егерменче елларда татар поэзиясе” (КДУ нәшр., 1964. – 397 б.) исемле монографияләрендә дөнья күрдә. Бу хезмәтләр, теге яки бу дәрәжәдә үзгәртелеп, бае-тылып, камилләштерелеп, “Шигърият гомере” (К., Тат. кит. нәшр., 1978. – 206 б.) һәм “Олы юлга чыкканда” (К., Тат. кит. нәшр., 1982. – 256 б.) исемнәре белән кабат та басылып чыктылар.

Х.Госман татар шигъриятенә шаһы булган Тукай хакында махсус китап язмады. Әмма аның тикшеренүләрендә бу шагыйрь һәрвакыт диярлек, әйтеп тә, әйтмичә дә, күз уңында тотыла, бәх-хөкемнәрдә үлчәм-бизмән рәвешендә файдаланы-ла. Ә инде галимнең “Татар поэзиясе тарихында Тукайның урыны” исемле мәкаләсе (Казан утла-ры, 1966, №10) бөек шагыйрь ижатын киң әдәби контекстта карауы, традицияләр дәвамчанлыгын конкрет яктыртуы белән аеруча кызыклы.

Х.Госманның үз чорының әдәби процессы, аерым әдипләрнең ижаты хакында язылган

тәнкыйть мәкаләләре дә бар. Аның “Татар поэзиясе антологиясе”нә (1956) язган кереш мәкалә-се татар шигъриятенә мең еллык үсеш-үзгәреш юлын колачлы яктырта.

Х.Госман 1958 елда “О современной татарской литературе (к I съезду писателей РСФСР)” дигән китап бастыра. Биредә автор татар әдәби-ятын тарихи контекстта карый, сүз сәнгатенен миллилегенә җитди игътибар итә. “Если писатель хочет, – ди ул, – чтобы его произведение стало национальным в лучшем смысле этого слова, то он должен глубже знать свой народ, вникать в его душевный мир, психический склад, его быт, должен научиться различать тончайшие мелодии в музыке его языка и т.д.” (с. 19). Галимнең бу сүзләре бүген дә актуаль яңгырый.

Х.Госман аеруча шигърь төзелешен өйрәнүгә үзеннән зур өлеш кертте. Аның бу про-блемага багышланган күпсанлы хезмәтләре бар. “Татар шигъре (тарихи күзәтү)” (К., 1964. – 155 б.), “Шигърь төзелеше” (К., 1973. – 86 б.), “Древние истоки тюркского стиха” (К., 1984. – 184 с.), “Тюркский стих в средние века” (К., 1987. – 144 с.) һ.б. мәкалә-хезмәтләре өчен фәнни-тео-ретик тирәнлек, полемик рух, әдәби-тарихи про-цесс белән тыгыз бәйләнеш хас. Автор татар сүз сәнгатенә тарихи үсешендә аңа башка әдәбият-ларның теге яки бу дәрәжәдә тәэсире булуын та-ный, моның әһәмиятен күрсәтә. Әмма, галим фи-керенчә, төрки-татар шигъре, иң беренче чират-та, үзенә эчке казанышларына, сөйләм ритмика-

Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасында

сына, мәкаль-әйтемнәргә, иң борынгы төрки поэзиясенә нигезләнәп шәкелләшкән, үскән һәм бөек Тукайларны тудырырлык дәрәжәгә ирешкән.

Х.Госман төрки шигырен хәзерге фәнгә билгеле булган иң борынгы истәлекләрдән башлап өйрәнә. Аның рун ядкарьләрен, Йосыф Баласагунлы, Кол Гали, Рабгузый, Котб, Сәйф Сараи, Нәваи әсәрләрен шигъри яктан тикшергән язмалары гомумтюркология фәне өчен дә бик мөһим.

Галимнең гыйльми эшчәнлегендә әдәби мирасны туплау, өйрәнү, кабат халыкка житкерү мөһим бер юнәлешне били. Х.Госман катнашында 1951, 1954 елларда татар халык ижатының күренекле ядкарьләре басылып чыкты. Ул “Татар поэзиясе антологиясе”н (1956), Н.Такташ әсәрләрен, Г.Кандалыйның әдәби мирасын төзеп чыгаруга үзенә зур өлешен кертте.

60 еллардан башлап үткәндәге язма мираска игътибар көчәйде. Х.Госман инициативасы белән төрле фәнни-археографик экспедицияләр даими оештырыла башлады. Аларда галим үзе дә катнашты. А.Фәтхи, М.Госманов, М.Әхмәтжанов һәм башкаларның археографик тикшеренүләр белән мавыгып китүе дә шактый дәрәжәдә Х.Госман эшчәнлегенә бәйле.

Докторлык диссертациясен яклагач, Хатип Госман Борынгы һәм Урта гасыр әдәби мирасы белән кызыксынуын гаять арттырды. Моның сәбәпләре дә бар. Мәгълүм булганча, 40-50 елларда Татарстанда элеккеге мирасны каралту, бу юнәлештәге тикшеренүләргә киртә кую куркыныч төс алды. Татарстан партия өлкә комитетының Тел, әдәбият һәм тарих институтының эшчәнлегенә, әдәбияттан VIII сыйныф дәрәсегә турындагы карарлары – моның ачык билгесе. Аларда ислам дине белән бәйләнешле һәр нәрсә каралтып күрсәтелә, Мәүла Колый, Утыз Имәни, Г.Кандалый кебек авторларның ижатлары “примитив”, “халык мөнфәгәтьләреннән ерак”, “зарарлы” дип билгеләнә. Мондый рәсми караш 50-60 елларда да яшәп килә. Шушындый шартларда Х.Госманның элеккеге әдәби мирасны мөмкин кадәр тулырак тупларга, фәнни нигездә өйрәнергә чакыруы бер батырлык иде. Үзе ул бу эшнең башында торды. Аның катнашында 1969 елда Котбның “Хәсрәү вә Ширин” әсәре (1342) гарәп хәрефләре белән ике кисәктә басылып чыкты. Бер елдан соң Хисам Кятиб дастанның (1369) тәнкыйди текстын, тиешле шәрех-аңлатмалар белән, дөнья күрдә. 1980 елда Зәйнәп Максудова белән берлектә ул Сәйф Сараиниң (1321-1396) “Китабе Гөлестан бит-төрки” кулъязмасындагы текстларны гарәп хәрефләре белән Казан университеты нәшриятында бастырып чыгара. 1966, 1967 елларда XIV һәм XVIII йөз шагыйрьл-

әренәң әсәрләрен үз эченә алган ике әсбап дөнья күрә. 1981 елда студентлар өчен “Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаclarы” дигән күләмле генә китап нәшер ителә. Бу басмалар Казан университетында гына түгел, ә татар әдәбияты өйрәнелә торган башка вузларда да уку-укуту әсбабы буларак бик теләп кулланылалар. Х.Госман катнашында югары уку йортлары өчен язылган “Әдәбият теориясе” (1980), X сыйныф укучыларына адресланган әдәбият дәрәсеге дә бар.

Х.Госман, рухи мирасны өйрәнүгә мөнәсәбәтле рәвештә, татар язма әдәбиятының туу һәм үсү шартлары хакында да мөһим теоретик концепция булдырды. Аның фикеренчә, хезмәт бүленеше (аеруча акыл хезмәте белән физик хезмәт арасында), утрак тормыш, сөүдә-һөнәрчелек үзәкләре-шәһәрләр булу, башка илләр һәм халыклар белән багланыш – язма әдәбият туу һәм үсүдә төп факторлар. Болар исә Идел-йортта элек-электән булган һәм шуңа нисбәтән татар язма әдәбиятының да мең елдан артык тарихы бар.

Х.Госман гыйльми-теоретик хәзерлекле, мөстәкыйль фикерле фәнни кадрлар үстерүне һәрвакыт күз уңында тотты. Н.Юзиев, Ф.Хатипов, Ш.Садретдинов, М.Бакиров, Х.Миңнегулов, К.Дәүләтшин, Ә.Шәрипов, А.Сәяпова, Э.Нигъмәтуллин, Ж.Зәйнуллин һәм башкалар – болар бар да турыдан-туры аның житәкчелегендә әзерләнгән фән докторлары һәм кандидатлары. Галим

Кабер ташларын укыганда

Гариф Ахунов белән

телчеләр, тарихчылар, философлар әзерләүгә дә үзеннән билгеле бер өлеш кертте. Гомумән, Х.Госманның ярдәмен, таләпчәнлеген тойган, аны үзенң остазы дип санаган кешеләр гаять күп.

Мәгълүм булганча, соңгы дәвер татар әдипләренң һәм журналистларының төп өлеше – Казан университетының татар бүлеген тәмамлаган кешеләр. Аларның университетка килүендә, ижади талантлары ачылу да һәм үсүдә, сүз осталары булып житешүдә, әлбәттә, Х.Госманның да тынгысыз шәхесе, әдипле һәм галимлек сыйфатлары зур роль уйнагандыр. Чөнки ул кешеләрне магнит кебек үзенә тарта, мавыктыра, дөртләндерә белә иде.

Х.Госман хақында сүз алып барганда, аның педагоглык, лекторлык эшчәнлеген телгә алмау зур гөнаһ булып. Бу урында инде аның шәкерт, хезмәттәше Нил Юзиев сүз бирик: “Хатип ага-ның лекцияләрен тыңлаганнар беләләр: ул һәрвакыт кызыклы яңа бер дөнья ача. Дөртләнәп, мавыгып, пафос белән сөйли ... Хәтерә төпсез кое шикелле. Кирәк икән – ул сиңа Такташның поэмаларын яттан укып китәр, кирәк икән – мисалга Гөтедән яки Сөйф Сараидан өзеklär китерер... Хыялы бай, теле йөгере, фикере тиз эшли”. (Әдәбият хәзинәләре. – К., 1978. – 154 б.). Н.Юзиев сүзләренә өстәп шуны әйтәсе килә: Х.Госман, иң беренче чиратта, тел-әдәбиятның төмен, кыйммәтен белергә, аларны яратырга, аларны саклау, үстерү өчен көрәшергә, армый-талмый хезмәт итәргә өйрәтте.

Ул халык, жәмгыять тормышында актив катнашты. Төрле киңәшмә-жыелышларда, конференция-сөзләрда фән, мәдәният һәм мәгарифнең мөһим мәсьәләләре, милләт язмышы хақында чыгышлар, докладлар ясады. Халыкара форум-конгрессларда татар кавеменең, фәненең дәрәжәсен югары тотты. Миңа 1997 елда Алма-Атада Мохтар Ауэзовның тууына 100 ел тулу

тантаналарында катнашырга туры килде. Бу бөөк әдиплең 60 еллыгында, ягъни 1957 елда Татарстаннан вәкил булып Х.Госман катнашкан икән. 40 ел вакыт үтүгә карамастан, казакъның өлкән буын әдипле-галимнәре аның ялкынлы, тирән эчтөкләк чыгышларын хәзер искә төшерделәр.

* * *

Пермь якларының гадәти генә бер авылында туып, катлаулы, озын гомер юлы үткән Х.Госман үзендә әдипле, галимлек һәм педагоглык сыйфатларын туплаган гаять үзенчөкләк, қабатланмас зат иде. Ул – шәхес культының авыр һәм каршылыклы чорларын да, сугыш газәпларын да, 50-60 еллар аралыгындагы “жөпшөклөк” дәверен дә, аннан соңгы торгынлык елларын да башыннан кичергән инсан. Болар бар да аның шәхесенә, эшчәнлегенә билгеле бер дәрәжәдә йогынты ясагандыр. Озын-озак һәм катлаулы юл үткән кешенең плюс-минуслары, дус-дошманнары булуы табигый. Аның хезмәтләрендә бәхәслә, каршылыклы яклар, бүгенгә укучылар тарафыннан кабул ителмәслөк урыннар да бар. Әмма Х.Госман гомере бую халык өчен янып, көеп, фидакәрләрчә яшәде. Әдәбиятка, фөнгә, мәдәнияتكә үзен зур өлешен кертте. Аның хезмәтләре безнең рухи мирасыбызны тагын да баөтты, үстерде. Аларда бүгенгә һәм иртөгәгә тормышыбыз өчен файдалы, гыйбрәтле яклар гаять күп. Күренекле галимнең эшләре аның шөкөртләре, яшь буюн тарафыннан дәвам иттерелә. Милләтебезнең меңәрләгән фидакәр затларын тәрбияләгән, чирек гасыр буюна Х.Госман житөклөгән татар бүлегенә инде менә 1989 елдан бирле аерым факультет буларак яши, үсә. Анда хәзер 5 кафедра, 14 фән докторы, ике дистәдән артык фән кандидаты, меңгә якын студент бар. КДУ составындагы Шөрыкь институты да шушы факультет нигендә оешып, берәздән аерылып чыкты.

Татар жәмәгәтьчеләгә, аеруча Казан университеты коллективы Хатип ага Госманны һәрчак хәтердә тотта. 1998 елда олуг галимнең тууына 90 ел тулу киң күләмдә билгеләп үтелде. Шул уңай белән 14 майда Казан университетында уздырылган искә алу кичәсендә М.Зәкиев, М.Госманов, Т.Галиуллин, Р.Мөхәммәдиев, Ф.Сафиуллина, Х.Миңнегулов һәм башка галимнәр, әдипләр Хатип ага хақында жылы сүзләр әйттеләр, хезмәтләренә бүгенгә фән өчен дә әһәмиятле булуын искөрттеләр.

Филология фәन्नәре докторы, әдипле, галим, педагог, журналист, фронтовик һәм жәмәгәт эшлеклесе Хатип Госман углы Госманов – халыкка каһарманнарча хезмәт итүнең күркәм үрнәгә.

СИНЕҢ ЮЛЫНДАГЫ КЕШЕ

Аркадий Фокин

АРКАДИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ФОКИН – журналист, тәржемәче. Тарих фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан Республикасы Милли-мәдәни оешмалары ассоциациясе чыгарган АНКО (актуальное национально-культурное обозрение – актуаль милли-мәдәни күзәтү) журналының шеф-редакторы.

Фокин А.В. Человек на твоём пути.

Автор делится своими воспоминаниями о встречах с известным татарским ученым и литератором Х.У. Усмановым.

Балачак хатирәләре гажәп дәрәжәдә таркау булсалар да, барыбер гадәттәге мантыйкка буйсыналар. Хатип абый турындагы беренче истәлектәрем сугыштан соң әтисез үсү сәбәплә хәтергә сеңеп калган. Якын туганнардан ул гына, озын сугыш юлын беренче көннән алып соңгысына кадәр үтеп, исән-сау өйгә кайткан. Минем өчен – сугыш башланып бер ел үткәч әтисен югалткан бала өчен – бу хәл мөҗизага тиң иде. Күп кенә яшьтәшләрем өчен дә шулай булгандыр.

Күз алдында мондый күренеш. Эсседән әлсерәгән Кама буйлап чиксез зур саллар, йөк төягән баржалар, ишкәкле жиңел көймәләр, пар һәм мотор көче белән йөргән суднолар йөзә. Чаллы малайларының горурлыгы булган иң матур урында – ике катлы дебаркадерда – Казаннан килүче паракорык көтәбез. Ул килеп туктауга, аннан сузылган басмага ук төшеп, килгән һәм каршы алу халык арасынан үзбәзлекләренә эзлибез. Менә алар – Хатип абый һәм Марфа түти (без аңа нигәдер Маруся түти дип эндәшәбез), балалары Венера, Марс һәм әле имүдән туктамаган кечкенә Мидхәт. Үзләре белән капчыклар, төеннәр, чемоданнар. Безнең уебызча, текә баскычтан текә тауга мендереп, элеватор капкасы янына илтәп кую өчен әйберләр артык күп, шуңа күрә носильщиклар ялларга туры килә.

Сугыштан соңгы еларда мондый ерак районнарда автобуслар йөрми, әлбәттә. Берәр жиргә барыйм дисәң, колхозлар белән элеватор арасында йөрәп торган, моннан ерак түгел генә урнашкан авторота машинасын көтәсәң. Менә шундый бер машина әржәсендә Усмановлар гаиләсе Мәләкәс авылына юнәлә. Анда безнең әби яши иде.

Марфа түтинен дә, икетуган сеңел һәм энеләрен дә ул вакыттагы кыяфәтләре хәтердә калмаган. Мидхәтнең чәенә бик күп шикәр комы сал-

ганнарына гажәпләнүемне генә хәтерлим. Авылдагы тормышның артык тук булмавын белгәндәдер инде, Усмановлар үзләре белән берәр капчык шикәр комы һәм мантыйк ярмасы, башка ярмалар һәм макароннар алып кайталар иде – билгеле инде, Хатип Усмановичның ялга бирелгән акчасы рәхсәт иткәнчә.

Балаларча фараз итү булгандыр инде: мине бер нәрсә таң калдырган иде – ял итәргә кайткан Хатип абый чынында бер дә ял итми. Иртәдән кичкә хәтле нәрсәдер укый, яза. Сирәк кенә бу эштән аерылып, уку өенә китә – атна элек чыккан газетларда язылганнарга караганда, андагы радиоалгычтан яңарак мәгълүматлар тыңлап була. Кайвакыт авыл буйлап йөри, төрле кешеләр, бигрәк тә картлар белән сөйләшә. Сөйләшкәндә дә блокнотына нидер язып ала. Соңрак кына аңладым – Хатип абыйны фольклор кызыксындырган, ул халык җырларын, мәкаль-әйтемнәрен җыйган. Болардан тыш, филология фәне өлкәсендә фәнни эш алып барган, әдәби иҗат белән дөнья кызыксынган. Бу елларда ул роман язарга уйлап йөргән.

Сугыштан соң

Хатип Усмановичның бала чагымда ук күзгә ташланган бу үзенчәлеге – һәрдаими эш белән шөгыльләнүе – аның табигый сыйфаты булган икән. Сирәк кенә Казанга барган чакларымда да мин аны гел язу өстәле артында күрә идем. Мондый чагында аңа беркем дә комачауларга ярамый. Ышанмаслык хәл: хәтта өтисенең өстәле астында жәяү йөргән Мидхәтнең дә шушы язылмаган кагыйдәне бозганын хәтерләмим. Ә бу жиңел эш түгел иде – коммуналь фатирдагы бердәнбер бүлмә зур гаилә өчен зал да, йокы бүлмәсе дә, ашау бүлмәсе дә, Хатип Усмановичның кабинеты да. Шуңа карамастан, аның эшкә бирелгәнлеген башкалар һәм, әлбәттә, үзе тарафыннан да бар нәрсәдән өстән куела иде.

Хәтта ерактан туганнары килгәндә дә, ул эшен өзми, колач жәеп каршыларга ашыкмый. Жәмләсен, фикерен төмамламыйча, сүз уртасында барын да ташлый алмый иде ул. Аннан соң бер мизгелдә килеп чыга, сораптыра, тыңлай, хәлләренә керә, хәсрәтләрен уртаклаша. Шунысын да әйтергә кирәк: кемнең кем икәннән – социаль хәленә, туганлык дәрәжәсенә, яшенә карамастан, барысына да бертигез мөгаммәләдә булып иде. Хәтеремдә, мин әле малай гына идем: берничә минутка өстәленнән башын күтәреп, олы кеше белән сөйләшкән кебек минем хәл-хәвәлләремне сорашып, ничектер сиздермәстән кирәкле карарга китергән иде. Ир-ат йогынтысы күрми үскәнгә күрә, иң ихтирам иткән кешенең сиңа күрсәткән игътибары бүләккә тиң иде инде. Мин моны яшермәдем, үзе исән чагында да әтием урынына калган кеше дип атадым.

Үзем олыгая барган саен, аның гадәттән тыш сәләтенә – һәрвакыт һәм һәрнәрсәдә кеше булып кала алуының яңадан-яңа якларын ача бардым. Ул сугыш турында сөйләми иде. Ничектер, сүз уңаенда: сугыш хисапсыз бөләләр кыла, кешеләрне юлдан яздыра, дигәнә генә хәтеремдә. Шуңа күрәдер инде, ижатында да адәмнәр суешуыннан килеп чыккан ерткычлыкка каршы тора алган, тугрылыклы, әхлакий саф кешене сурәтләргә омтылды. Минә ул чакта да, хәзер дә әле таң калдырганы – сугыш дөһшәте аның холкын боза алмаган, киресенчә, кешеләргә уңай мөнәсәбәттә булу, аларның фикерен хөрмәт итү, демократизм сыйфатлары көчәя генә барган.

Сугыштан соңгы елларда барысы да бергә үрелгән иде – жиңүчеләрнең тантаналы кайтуы да, ялтырап торган офицерларның эвакуацияләнгән гаиләләрен алып китәр өчен тиз генә килеп китүләре дә, сугыш афәтендә какшап демобилизацияләнгән солдатларның эчкечелеккә бирелүе дә, авыр елларда үрчеп киткән шпана белән яралыларның аяусыз кыйнашулары да, балаларын берүзләре күтәргән юанчысыз тол хатыннарынның интегүләре дә. Шушы шартларда кеше житешсезлекләренә сабырлык белән карау һәм оптимистик тормыш позициясен саклау сыйфаты бик сирәк очрый иде. Бер мөлне, комсомолда эшләгәндә, колакка ни керде шуны тикшерми-нитми тыңларга тырыша башлаган чакта, Румыния хакимияте тоткан юл турында яшьләргә хас катгыйлык белән әйтеп салдым бит. Янәсе, Сталин юк хәзер, урынга утыртыр

иде аларны. Хатип Усманович мине тыңлап, текәлеп берәз карап торды да, бәхәскә кермичә һәм каршы фикерен исбатларга маташмыйча, тыныч, бик тыныч кына әйтеп куйды: “Бәлки, урынга утырту кирәкмидер?” Күп еллар үтте, уйлап карасан, тормыш та узды. Хатип Усманович безнең арада күптән юк инде, әмма бу вакыйга безнең тыныша алмаган дөнья шартларында һаман да ориентир булып тора.

Тормыш юлында Кеше очрау – зур бәхет бит ул.

Марфа Романовнаның Чаллыдагы туганнары белән

ФИЗИКТАН ЛИРИК ЯСАДЫ

Хәлил Сәлимов

ХӘЛИЛ ХӘЛИМ улы СӘЛИМОВ – филология фәннәре докторы, профессор, Алабуга дәүләт педагогика университетында укыта һәм татар фонетикасы өлкәсендә фәнни эш алып бара. Татар теленең беренче орфоэпик сүзлеген төзүче, «Татар грамматикасы» китабының авторларыннан берсе. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Сәлимов Х. Х. Физика превратил в лирика.

Автор делится своими впечатлениями о встречах с Хатипом Усмановым в годы своего студенчества.

Хатип ага Госман – минем язмышымны үзгәрткән кеше. Эш болай булды. 1966 нчы ел. Ул елны (“унберьеллык”тан “унъеллык”ка күчкән ел) урта мәктәпне бер үк вакытта ике класс – “унынчылар” һәм “унберенчеләр” тәмамлады. Югары уку йортларына керү – мөмкин булмаган дәрәжәсендә. Менә шул елны без фәкыйрегез Казан дәүләт университетындагы механика-математика факультетының “механика” бүлегенә (ә анда конкурс – бер урынга 8 кеше иде) кабул ителдем. Инде моңа шатланырга һәм алны-ялны белмичә укырга гына инде ләбаса! Юк бит. Мәктәптә бергә укыган дусларымның берничәсе шушы университетның “татар теле һәм әдәбияты” бүлегенә кергән икән. Болар белән очрашкан саен, и тоты-

налар андагы уку процессының никадәр күчкән икән сөйләргә, андагы әдәби түгәрәкләрне, сәнгать түгәрәкләрен мактарга (ә мин – мәктәптә шигырьләр, җырлар язып маташкан кеше), мине тәмам әсәрләндереп бетерделәр. Түзә алмадым, киттем туган тиешле абыма (Салих Вәлиди, ул вакытта Татарстан китап нәшриятының директоры). Минем зарларымны тыңлап торды да: “Туктал, энем, бер дусларым шалтыратыйм”, – ди. Сөйләштеләр дә, миңа әйтте: “Бар әле син татар әдәбияты кафедрасына, Хатип Госман дигән кеше белән сөйләшеп кара әле”, – ди.

Бардым, кердем. Карыйм: куркыныч дәрәжәдә олы гәүдәле бер абый утыра. “Нәрсә, энәкәш, шагыйрь буласың киләмени?” –

Студентларның фәнни конференциясендә

ди бу. Ризалыгым белдереп, ым кагам һәм мәктәптә язган шигырьләрем (әгәр аларны шигырь дип атап булса) тупланган дәфтәрне сузам. Ул аларны чак кына ирония катыш елмаю белән, һәм, гадәттәгечә, аскы иренен өскесенә каплап куеп, укып чыкты да “Ярый, һәркем шагыйрь булып бетә алмый, бәлки син дә зур шагыйрь була алмассың, ләкин бит башлы егетләр (ә ул минем “алтын медалье” икәнмен белә иде инде) математикага гына түгел, филологиягә дә бик кирәк”, – диде. “Быел кабул итү имтиханнарын Мөхәммәт абың Мөһдиев алды, аңа барып бер имтиханны тапшыр (медалистларга бер имтихан житә бит!)”, – ди бу. Мөһдиевкә барган идем, “Рас Хатип ага шулай дигән икән, өендә генә “Мин яратам сине, туган ягым!” дигән темага сочинение язып кил инде син, энәкәш!” – ди...

Менә шулай итеп, Х.Госманның жинел кулы белән, мехмат студенты 5нче ноябрьдән тарих-филология факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлегә студенты булып китте. Укый башлагач та, ул мине әдәбият фәне дөньясына тартып карады: борынгы кулъязмаларны укырга өйрәтергә тырышты, әдәбият һәм эстетика мәсьәләләрен өйрәнергә тәкъдим итте. Ләкин канымдагы

төгәл фәннәргә күпмедер омтылыш үз ролен уйнады: мин диплом эшемне дә, кандидатлык, докторлык диссертацияләремне дә тел гыйлеме белән физика (акустика) арасында торган темаларга яздым. Тик барыбер үземне филология дөньясына кертеп жибәргән кешеләрнең берсе итеп мин Хатип аганы исәплим.

Хатип аганы хәтерләткән тагын бер хатирә – аның шигырь укуы. Хәзер үзем күп еллар бие студентларга сәнгатьле уку серләрен өйрәтәм. Кайсы гына шагыйрьнең (Х.Туфан, Н.Такташ, Ф.Кәрим һ.б.) әсәрләрен укырга өйрәнә башласак та, шул әсәрне Хатип аганың укыганын искә төшерәм. Төрәзә янына барып басар иде дә, күзләрен кыса төшеп, аскы иренен берәз кабартып, шигырьне укудан ләззәт алып, шигырьнең төмен тоеп, әсәрнең бөтен нечкәлекләрен беткәнчә тоемлап-сиземләп шигырь укый башлар иде. Юк, бу шигырь уку гына түгел, ә шигырьнең эченә “сөйрәп алып кереп китү” була иде.

“...Менә тыңлап карагыз әле, ничек яңгырый бит бу шигырь!..”, “...Игътибар итегез әле, күпме хис бит бу юлларда!” Бу – Хатип ага сүзләре! Ул безне шулай шигърият дөньясына, филология дөньясына алып керде. Ул безне “физиктан лирик” ясады.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ТАҢИР-ЗӨҺРӘ СЮЖЕТЫ*

Хатип Госман

Таһир һәм Зөһрә турындагы легенда күп халыкларга билгеле. Татар халкында да ул күптән мәгълүм. Төрки халыкларының аерым шагыйрьләре бу легенда нигезендә зур-зур әсәрләр язганнар. Шулардан берсе — шагыйрь Саяди. Аның “Дастан Бабахан” әсәре XV йөзләргә карый һәм ул Таһир белән Зөһрә вакыйгасын “татар илендә” булган хәл итеп сурәтли. Зур күләмле бу әсәрнең беренче битләреннән үк без таныш мотивларга очрыйбыз: Бабахан патшаның да, вәзире Баһирның да балалары юк. Аллага ялвару. Аннан — илаһи хәлләр: берсенең кызы, икенчесенең ир баласы булачак, алар бер-берсен сөячәкләр, аларны кавыштырырга тиеш булып... Балалар туган алар һәм үсәләр. Бабахан патшада мәкерле уйлар кузгала:

*Үз-үзидән әйтер: “Шаһ ирермен,
Ки бу татар илигә хан ирермен.*

*Вәзирем Баһир ирде кара угълы (гади кеше
баласы. – Х.Г.),*

Ки бу Таһир ирер һәм анын угълы.

Рәва (тин) ирмәс вәзире берлә ханы,

Кода булса, мәләмәт (түбәнлек) тартса җаны.

“Аксөякле” “асыл зат” Бабахан үз кызын “кара халык” нәселеннән килгән Таһирга бирергә теләми. Шушы хәл Таһир белән Зөһрәне һәлакәткә китерә.

Патша тарафыннан рәхимсез эзәрлекләнсәләр дә, әсәрдә Таһир белән Зөһрә ялгыз түгелләр: барлык намуслы кешеләр, халык – алар ягында. Җәзалар өчен Таһирны мәйданга китергәч, Зөһрә җыелган халыкка хәлнең дәрәсән белдереп калырга ашыга: “Белсен барча халык гашиыйклыгымны!” – ди. Аның бу ниятендә халыкны иң гадел хөкем иясе итеп тану бар. Таһир җәзалангач, “бар халык күзидин түктә яшени”, – диелә шигырьдә. Патша белән халык арасы, шулай итеп, явызлык белән гаделлек арасы итеп күрсәтелә. Әмма шулай да гаделлек иясе – халыкның явызлык иясе – патшага каршы нинди дә булса актив бер протест ясагы яки шундый бер

*Бу текст Х. Госманның «Бөек Октябрь революциясе һәм татар поэзиясе» исемле монографиясеннән (Казан, 1960) алынды. Аның икенче басмасы «Шигърият гомере» атамасы белән дөнья күрдә (К., 1978). Текст шушы басма нигезендә китерелә (86-95 б.)

эшкә ниятләнүе әсәрдә күрсәтелми. Тарихи каршылык әсәр ахырында автор тарафыннан сентименталь планда хәл ителә: хан да халык кичергән кайгыга кушыла, аңарда да үкенү туа.

“Дастан Бабахан”нан сон, дүрт йөз елдан артыграк вакыт узгач, XIX гасыр татар шагыйре Әхмәт Уразаев-Кормаши 1879 елда “Кыйссаи Таһир илә Зөһрә” исемле яңа әсәр яза. Аның сюжеты, нигездә, Саяди әсәренекеннән аерылмый. Ләкин образларны тасвирлауда Кормашида кайбер яңалыклар, романтик мотивларны тирәнәйтә торган кайбер яңа элементлар, яңа эпизодлар барлыгын әйтергә кирәк.

Шул ук патша, шул ук вәзир. Шул ук баласызлык гае. Ходайга ялвару. Теләкнең кабул булуы. Саяди әсәрендә патша белән вәзир бу яңалыкны төшләрәндә күрәп беләләр. Кормашида исә башкача: кайгылы патша белән кайгылы вәзир бакчада йөргәндә, аларга карт дәрвиш очрый, ул боларның хәсрәтен белә икән, куенынан бер алма чыгарып, аны нәкъ урталай бүләдә, бер яртысын патшага, икенче яртысын вәзиргә тоттыра. Йокы алдыннан ашарга куша. Берегезнең ир, берегезнең кыз баласы булып, ләкин үсеп җиткәч аларны кавыштырырсыз, ди. Туачак Таһир белән Зөһрәнең бер алманың ике яртысыннан яралып китүен алдан искәрткән бу поэтик деталь Саядидә юк. Мәнә Таһир белән Зөһрә үсеп тә җиткәннәр, аларның инде мөхәббәтләре башланган. Ләкин, Саядидән аермалы буларак, Кормаши әсәрендә хан аларны кавыштыру турында уйлый:

Вәгъдәм көне җиткәндер,

Бирер көнем җиткәндер,

Җан кызымның туены

Күрер көнем җиткәндер.

Тик арага Зөһрәнең анасы – ханча кереп, эшне бөтенләй үзгәртеп ташлый.

Саядидә ханчага роль бирелмәгән. Ул әсәрдә, персонаж буларак, бөтенләй күренми. Кормашида исә ул әсәрнең сюжетын алып баручы мөһим персонаж булып әверелә. Патшаның туй турындагы ниятен белгәч, ханча аны гаепли: “Ханнар башы булсаң да, олугъ солтан булсаң да, кызың җаен белмисең”, – ди.

Хәйләкәр һәм мәкерле ханча патшаны үз уеннан кайтара, аның күңеленә Таһирга каршы дошманлык уты ягып җибәрә. Кормашидагы бу яңалык сарай интригасын тирәнрәк ачарга, патша характерындагы тискәре сыйфатларны тулырак күрсәтергә ярдәм итә: патша акыл-фикер ягыннан чикләнгән, дөүләт эшләрендә үзенең юлы булмаган, хатыны тизгенендә генә бара торган вак җанлы, ләкин мөхәмәтсез бер кеше булып күз алдына килеп баса. Бу хәл, Саяди әсәре белән чагыштырганда, поэмага психологик характеристика элементын кертә, индивидуальләштерү чараларын баеа.

Саядидә Таһир вакыйгасы болай бара: Зөһрәгә гыйшкы – Шат суына ташлануы – Багдад патшасы сарае – кайтуы – җәзалануы; Кормашида: Зөһрәгә гыйшкы – зинданга ябылуы – котылуы – Зөһрә янына кайтуы – Шат суына ташлануы... Күренә ки, соңгысында бер буын өстәлгән.

Саядидә Таһир Багдадтан кайткач, патшадан яшерен рәвештә никах укытыла, ике гашыйкның дусларыннан гына торган таррак туй мәҗлесе дә булып үтә. Кормашида бу башка вакыйга белән алмаштырылган: патша үз кызын шаһзадәгә бирә, зур туй мәҗлесе җыя. Хыялый Гөл патшасы иленнән (Багдад патшасы түгел инде) яшерен рәвештә кайтып килгән Таһир туйга, үзен танытмас өчен, хатын-кызлар киеме киенеп килә. Бу да әсәрнең сюжетын баеа.

Саядидән Кормашига кадәр узган чор эчендә Таһир-Зөһрә кыйссасы, кайбер кимчелекле фактларга карамастан, тулаем яхшырган, камилләшкән. Шунысын аерып әйтергә кирәк, бу камилләшү әсәрнең борыңгы төп идея-эстетик тенденциясен үстерү, тирәнәйтү юнәлешендә барган: “аксәякле” “асыл зат” патшаның “кара халыкка” нәфрәт белән каравы әсәрдә Зөһрә белән Таһирның мөхәббәтен харап иткән төп сәбәп төсендә күрсәтелгән. Әсәр “кара халык” хаклы, патша ягы хаксыз дигән тойгы белән сугарылган. Шулай да, бу идея патша строен, социаль-политик күренеш буларак, гаепләүгә, фаш итүгә кадәр күтәрелеп җитә алмаган. Кормаши да үз әсәренә ахырында: “Болар барчасы падишаһның вәгъдәсендә тормаганы сәбәпле булды”, – дип, барлык эшләр өчен патшаның ихлас күнелдән үкенүен күрсәтә, ягъни ул асылда билгеле бер дәрәҗәдә иҗтимагый-политик тенденциясе булган вакыйгалардан тар бәр нәсихәт чыгару, бөтен әшәкелекне патшаның шәхси сыйфатларына кайтарып калдыру белән чикләнә [1].

Саяди әсәре ачыгыжәк шигырь белән язылган. Кормаши исә, кыю яңалык эшләп, әсәрнең тезмә өлешен татар һәм казакъ дастаннары өчен хас җиңел, йөгәрек санижәк шигырьдә җырлап биргән. Аның әсәре татар халкы арасында гаять зур популярлык казанган. “Минем гоманымча (исәп, уй, фикер. – Х.Г.), – дип язып калдырган Г.Тукай, – кечкенә чагында шушы китапны укып егъламыйча үскән ирләремез вә хатыннарымыз сирәктер” [2]. Фәтхи Бурнаш та аны башта халык теленнән ишеткән, халык теленнән үзләштергән, соңрак аңарда бу әсәрне яңартып эшләү нияте дә туган. “Халык әдәбиятына мөхәббәтемнән, – ди Бурнаш, – гәрчә башка шәрәкә миллиәтләре әдәбиятыннан үзләштерелгән булса да, “әй татар сез, татар сез” шикелле һәрбер татар карчыгының, телендә ятланган мисрагълары (шигырь юлы. – Х.Г.) белән һәм мөәллиф (язучы. – Х.Г.), һәм халык тарафыннан үзенеке итеп кабул ителгән шушы “Таһир-Зөһрә”не эшләргә, сәхнәләштерергә уйлаган идем”. Шагыйрь үзенең бу ниятен кайчан

гамәлгә ашырган? Без бу сорауга да шунда ук җавап табабыз: “17 елның башларында керешелеп, 18 елның башында тәмам булган һәм шул вакытларда Кариев тарафыннан Казан сәхнәсенә куелган иде”, – ди автор [3]. Әсәрнең язылу вакытын бу хәтле ышанычлы чыганактан белү безнең өчен гаять әһәмиятле: аның Февраль һәм ахырга таба Бөек Октябрь революциясе вакыйгалары жәелеп барган шартларда, шул революцияләрнең һавасын сулап язылган булуы бәхәссез. Шуңа да без бу әсәрдә революция рухы мәсьәләсен һич тайчанмыйча, бөтен ачыклығы белән куя алабыз.

Әйе, Фәтхи Бурнашның “Таһир-Зөһрә” трагедиясендә революция рухы бар. Моңы нидән күрергә мөмкин? Югарыда әйтелгәнчә, халык ике лагерьга аерылганда, шагыйрь милләтчеләр ягын түгел, революция ягын сайлады. Бу хәл аның романтизмына мөһим ачыклык кертте: милләтчеләр урта гасырларны, ханнарны идеаллаштырсалар, Бурнаш боларга капма-каршы юлга басты, үз әсәрендә ханнарның асыл сыйфатларын фаш иткән образ бирде. Дәрәс, без югарыда Саяди әсәрендә дә, Кормаши әсәрендә дә хан белән халык арасы явызлык белән гаделлек арасы итеп күрсәтелгән, ләкин ике шагыйрьдә дә финалда ханның халык белән бергә үкенүчә төсәндә тасвирлануын әйткән идея. Бурнаш та хан белән халык арасын явызлык белән гаделлек арасы итеп ала, тик ул хан белән халык арасында килешү ихтималын бөтенләе белән инкяр итә. Автор үз әсәрен ханның явызлыгына, кешелексезлегенә каршы кыю, килешмәүчән көрәш жыры итеп яза, аны ханнарга, патшага, халыкны изеп торучы кара көчлөргә каршы үт дөрлөткән пафос белән сугара. Бу – яшь шагыйрьнең борынгы легендага революцион рух өрүен күрсәткән бер дәлил була алса кирәк. Сүз дә юк, Февральдә халыкның патша белән үз арасын мөңгәгә өзүе, моның ил халкында, шул исәптән татар халкында да, көчле революцион рух күтәрәнгелә тудыруы яшь шагыйрьгә, әлбәттә, иҗат дәрәтә биргән булырга тиеш. Алай гына да түгел, ул аңа иҗат принципларын дәрәс билгеләргә ярдәм дә иткән – хан образын революцион караш яктылыгында тасвир итәргә мөмкинлек биргән.

Әсәрдәге образларны төркемнәргә аеруда да автор революцион позициядән, революцион караштан чыгып эшли: ул барлык явыз, ерткыч, намуссыз кешеләргә хан ягына, барлык гаделлек, хаклык ияләрен Таһир һәм халык ягына кискен рәвештә аерып куя. Һәр аерым персонажның холкын-фигылен, рухи сыйфатларын күрсәтүдә дә ул шул ук юл белән бара. Бу бигрәк тә Таһир образын тасвирлауда күренә.

Саядидә дә, Кормашида да Таһир барыннан да элек саф һәм сүрәлмәс мәхәббәт герое буларак тасвир ителгән. Тарихи яктан караганда ул чорлар өчен мондый караш аклана да. Чөнки бу заман-

нарда, бер яктан, кешенең индивидуальлеген танымый һәм танырга теләми торган патриархаль әхлак рәхимсезлегә хөкәм сөрә, икенче яктан, ислам дине кешенең мөстәкыйль рухи көчләре уянуыннан курка һәм кешедәге рухи азатлыкка омтылышны бөтен чаралар белән томаларга, сүндерергә тырыша иде. Шушындый шартларда Таһир белән Зөһрәнең саф һәм сүрәлмәс мәхәббәтә патриархаль әхлак һәм дини фанатизм каршында кеше рухи көчләренең тантанасын гәүдәләндерде, рухи реакция караңгылыгына каршы кабынган гуманизм нуры булып балкыды. Бу шул заман тарихи шартларында халык массаларының азатлыкка омтылучы теләкләренә тиң килгән күрә дә халыкчан сыйфат булып әверелде. Дәрәс, әсәрләрен күзләрдә үк тагын да тирәнрәк китә торган өченче мотив та бар иде: Таһир жәмгыятьнең “затсыз” катлавыннан чыккан герой, хан белән аның арасындагы конфликтны тудырган сәбәп тә шунда. Әмма бу мотив тиешенчә үстерелмәде, зур, гражданлык проблемаларын күтәрү дәрәжәсенә күтәрелә алмады. Бу юнәлештә Кормашида бер ишарә бар барын: әйтик, хан Таһирның башын кистерергә ниятләнгәндә, дәүләт эшен алып баручы акыл ияләре, галимнәр ханнан Таһирны үтермәвен үтенәләр. “Бер жирдә дошман пәйда булса, күп гаскәргә баш кыйлырмыз. Кулыннан ни дисәгез дә киләде, мондый баһадир ир егетне бикяр заигъ кыйлу (юкка харап итү. – Х.Г.) дәүләтегезгә лаек имәс”, – диләр. Әмма бу киңәш ханга тәэсир ясамый. Бурнашка килгәндә исә, ул Таһирны тик мәхәббәт герое итеп кенә калдырмый, аны баега, үстерә. Биредә әсәрнең революция шартларында язылуы хәлиткеч сәбәп булган дияргә кирәк. Чөнки революция барышында халыкта гражданлык, патриотлык, илнең тарихи язмышы өчен бөтен нәрсәңне корбан итәргә әзер тору кебек сыйфатлар аеруча тирән, аеруча матур булып ачылалар. Зиһенә үткән, тойгысы сизгер һәм намусы саф кешеләр халыктагы бу яңалыкны шунда ук күрә алалар. Яшь шагыйрь Бурнаш та аны күргән, күргәнә түгел, революцион гражданлык тойгысын халык белән бергә үз дә кичергән; революцион ташкын эчәндә хәрәкәт итеп, үз дә рухи яктан үскән, баеган һәм халыктан килгән бу байлыкны, үз күңелә аша үткөрәп, Таһир образына да биргән булырга тиеш. Шуңа күрә аның әсәрендә Таһир безнең күз алдыбызга туган иленең гражданы, якынлы патриоты булып килеп баса.

Берничә мисал китерик.

Илнең тыныч көрвәннарына курыша дәүләт кешеләре тарафыннан юлбасарларча һөҗүм ясалган. Аларга каршы гаскәр жибәрергә кирәк. Таһирны гаскәргә башлык итеп билгелиләр. Үз өстенә йөкләнгән изге бурычны намус белән үтәп чыгарга ант бирә [3, 30 бит – Киләчәктә барлык өзекләр дә шушы басмадан китереләчәк һәм чыганакның жәяләр эчәндә тик бите генә күрсәтеләчәк].

*Халык өчен, аккан каннар өчен
Үч алырга ямин итәм (ант итү. – Х.Г.) мин...
Әйдә, дуслар, бергә ерак илгә,
Шатлык һәм мәбезгә бүгенгә;
Ат калдырык бергә туган илгә, –
Сагынып яд итәргә гомергә.*

Дерес, Таһирның шатлыгы озака сузыл-
мый: ханча оештырган интрига нәтижәсендә
хан аны кулга алдыра, сугыш кырына түгел,
төрмәгә озата.

Бер чагыштыру ясау кызыклы булыр. Корма-
ши Таһирның төрмәдән азатлыкка чыгуын мифик
планда күрсәтә: аны Хозыр Ильяс коткара. Бур-
наш бу мотивны саклаган. Әмма шуннан соң ике
шагыйрь бер-берсеннән шактый аерыла: Корма-
шида Таһир туры Зөһрә янына кайта. Моңы
белгәч, хан, аны тотарга дип, күп санлы гаскәр
жибәрә. Таһир бер үзе меңләгән гаскәргә каршы
зур гайрәт белән сугыша, күпләрен кыра. Бурнаш
башкача тасвирлый: Таһир төрмәдә утырганда, ил
гаскәрләре дошманга каршы каты сугышлар алып
баралар, ләкин дошманның жиңә алмыйлар.
Төрмәдән котылгач, Таһир Зөһрә янына түгел,
туп-туры сугыш кырына юнәлә (44 бит):

*Туган илдән, аның шатлыгыннан,
Кайгысыннан егет качармы?
Иптәшләре кылыч сайлаганда,
Сахраларда тыныч ятармы?*

Таһир килгәч, сугышның барышы кискен
төстә үзгәрә, дошман тар-мар ителә. Туган
иленә булган кайнар хисе аның соңгы сулышында
да суынмый, дарга менәр алдыннан да Таһир үз
Ватанына мәхәббәт белдерә (74 бит):

*Сау бул, туган илнең бар нәрсәсе,
Сау бул, сахраларым, кырларым,
Сау бул, туган илем...*

Таһир патриотизмының сыйфатын да Бур-
наш ачык билгели: бу – сарай “патриотизмы”
түгел, бәлки сарайларга каршы юнәлдерелгән ха-
лык патриотизмы. Әсәрнең ахырында, Таһирны
жөзәләу картинасы фонында борчылган халык фи-
кере гәүдәләнгән аңлау читен түгел (71-72 бит):

*Килер бер көн, анда бөтен халык
Ләгънәт укыр шушы патшага,
Бары шушы залым аркасында,
Кан катышып, күздән яшь тама.
Шушы залым солтан аркасында,
Туган илне ходал каргады,
Илдә кан йотмаган карт калмады,
Яшь түкмәгән бала калмады.
Түбән халык канын эчә-эчә
Безнең солтан туйды...*

Таһир үзен хан һәм аның яраннары каршында

кыю, горур тота, аларга нәфрәттен яшерми, шушы
“түбән халык” ачуын аларның йөзләренә бәрәп
әйтә, “сез канлы көчләргә таянмагыз, ул көч сезгә
бары бер көнгә” дип кисәтү ясы (69 бит):

*Сезгә дә бар урын кара жырда,
Жир күтәрмәс, белегез, гомергә.
Канлы куллар! Әйдә, абруйсызлар,
Менә инсан – корбан итегез.
Ләкин табылыр миннән көчләрәкләр,
Тар-кар килер алтын тәхтегез.*

Ул әче мәсхәрә белән ханга болай ди:

*Нәләт сезгә! Нәләт сарайларга!
Сарайдагы тәхеткә!
Жәллад! Бетәсез сез!..*

Ул үлем алдында да бәхетле көннәр килчә-
геннән өмет өзми, атасын юата, тиздән сарайлар
жимереләчәген, “дөньяда халык өстен булача-
гын” әйтә (49 бит):

*Солтаннарның кискән олтаныннан
Чыгар коллар, чыгар мазлумнар,
Һәркемгә дә алда сызылып ятыр
Тормыш өчен матур ак юллар.
Кайгырма, карт...*

Әсәрнең революцион пафосын башка образ-
лар мисалында да шулай күрсәтеп булыр иде. Без
исә Зөһрә образына карата бер-ике искәrmә ясау
белән чикләнмәкче булабыз. Борынгырак
әсәрләрдә үк Зөһрә өчен рухи азатлыкка омтылу
хас. Бу аның, “асыл затлы” кыз булуына карамас-
тан, сословие чикләрен үтеп, “кара халык” нәсе-
леннән килгән Таһирны чын йөрәктән сөюендә
гәүдәләнә. Революция бусагасында шундый ук рух-
та язылган бүтән әсәрләр дә күренгәләде.
Мәсәлән, Г.Шәрифинең “Нәнкәжан” әсәре шун-
дыйлардан. Мондагы Туктамыш хан – Нәнкәжан –
Сәләхетдин образлары “Кыйссаи Таһир илә
Зөһрә” әсәрендәгә хан – Зөһрә–Таһир хәленә куеп
тасвир ителгән. Г.Шәрифидә Нәнкәжанның шун-
дый ук рухи азатлыкка омтылуын күрсәтә.

Фәтхи Бурнаш вакыйганың бу традицион
тәртибен, әлбәттә, шул килеш ала. Ул революция
китергән яңалыклар ярдәмендә Зөһрәнең рухи
дөнья чикләрен берәз киңәйтә, аның хис, кичереш,
фикерләре дөньясына ижтимагый мотивлар кертә.
Ләкин барыбер бу образда шагыйрьнең яңалыгы
Таһир образындагы хәтле үк була алмаган. Мо-
ның сәбәбе дә бар: Таһир сарай интригасы эчендә
генә түгел, бәлки халык, ил, дөүләт язмышына ка-
гылган зур вакыйгаларга да бөйләнешле итеп
бирелгән. Бу хәл аңарда гражданлык сыйфатла-
рын ачыграк күрсәтергә мөмкинлек тудырган.
Зөһрәнең хәрәкәт сферасы исә сарай тирәсе
белән чикләнә. Шуңа күрә аның көрәше, ялгыз
кешенең бунты сыман, шактый тарая...

ӘДӘБИЯТ

1. Кыйссаи Таһир илә Зөһрә. – Казан, 1902. – 65-66 б.
2. Тукай Г. Академик басма. II том. – Казан, 1948. – 230 б.
3. Бурнаш Ф. Таһир-Зөһрә. – Сембер, 1920.

МИЛЛИ МӘГАРИФ СИСТЕМАСЫ ҺӘМ УКЫТУ ЫСУЛЫН САЙЛАУ ТУРЫНДА

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы **ШАКИРЖАНОВ** — техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясенең корылма механикасы кафедрасы доценты, “ФӘН һәм ТЕЛ” журналының баш редакторы урынбасары.

75тән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында татарча өч уку кулланмасы, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә” китаплары, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәрәсләр алып бара.

Шакиржанов Р. А. О национальной системе образования и проблеме выбора метода обучения.

В начале статьи рассмотрены исторический путь развития и основные элементы школьной педагогики – вопросы воспитания, образования и обучения. Во второй части рассматриваются этапы развития национальной просветительской школы. Далее анализируются нынешнее состояние школьной педагогики, причины и последствия ее глубокого кризиса. В четвертой части статьи проводится параллель между алгоритмической основой татарского языка и современными развивающими методами обучения. Делается вывод о том, что на пороге нового тысячелетия в школе необходимы кардинальные преобразования с введением новых технологий обучения, базирующихся на национальных традициях.

1. Мәктәптә тәрбия һәм белем бирү

Тәрбия һәм белем бирүче оешмалар арасында мәктәп төп урынны алып тора. Мәктәпнең төп максаты – яшь буынны тәрбияләп һәм укытып, жәмгыятькә файдалы шәхесләр әзерләү. Шуңа күрә ул бүгенге көн таләпләренә туры килә торган тирән һәм нык белем бирергә, алган белемне куллана белергә өйрәтергә, аны өзлексез камилләштерүгә омтылыш тәрбияләргә, мөстәкыйль белем алу күнекмәләренә бирергә тиеш.

Мәктәптә алып барылган эшчәнлекне ике төп юнәлешкә бүлөп карарга мөмкин.

Тәрбия – гаилә һәм жәмгыятьнең бергәләп шәхес формалаштыру эшчәнлеге. Гаилә жәмгыятьнең күзәнәген тәшкил иткәнгә күрә, жәмгыятьнең киләчәге андагы гаиләләргә, ягъни кешеләргә бәйле. Киләчәктә сакланып калу һәм үсү өчен алар икесе дә матди һәм рухи байлыklar житештерергә тиеш. Шуңа күрә алмашка килүче яшь буын алдагы буыннар туплаган тәҗрибәне кулланырга, баетырга һәм камилләштерергә, матди һәм рухи мәдәниятне үстерүгә үзеннән өлеш кертергә тиеш. Өлкән һәм кече буыннар арасындагы шушы элемент һәм күчешне тәрбия үти дә инде.

Кешелек дөньясы һәрбер тарихи чорда тәрбияләү тәҗрибәсен туплый һәм камилләштерә килгән. Шунлыктан, төрле чорлардагы

тәрбия бирү системаларының охшаш яклары күп. Мәсәлән, тупланган тәҗрибәне яшь буынга тапшыру, белем бирү, сәламәтлек һәм рухи көч турында кайгырту, дөньяга караш булдыру. Әмма, һәр чордагы тәрбия системалары жәмгыятьнең үсешенә бәйле булганга, аларның үзләренә хас максат, эчтәлек, оештырылу ысуллары булган.

Борынгы жәмгыятьтә тәрбияләү яшь буынга өлкән буын тәҗрибәсен өйрәтүдән торган. Ул төрле эшләр башкарганда, йолалар үтәгәндә, уеннар аша, аерым тормыш кагыйдәләре белән бирелгән. Бу чорда балалар бер дәрәжәдә тәрбия алганнар. Ир-ат һәм хатын-кыз хезмәте төрле булганлыктан, малайлар белән кызлар тәрбиясендә генә берәз аерма булган.

Феодализм чорында төрле катлау балаларын тәрбияләү төрлечә алып барылган. Мәсәлән, крестьян балалары гаиләдә көндәлек хезмәт аша тәрбияләнәләр. Һәр мәктәптә дини тәрбия зур урын алып торган.

Буржуаз жәмгыятьтә дә тәрбия төрлечә – ярлыларга бер төрле, бай балаларына махсус тәрбия бирелгән. Соңгыларына белем дә тирәнрәк бирелгән. Чөнки югары катлам балалары икътисадта, сәясәттә, фәндә һәм мәдәнияттә алдынгы булырга, ә алар чыккан югары катлам жәмгыятьтәге өстенлеген сакларга тиеш булган.

Социализм чорында СССРда яшь буынга тигез тәрбия бирелә иде. Әмма, дин дәүләттән аерылган булса да, мәктәптә дингә каршы

тәрбия алып барылды. Гомумән, тәрбия интернациональ, коммунистик рухта, милләтләрне юкка чыгару юнәлешендә барды. Соңгы елларда бездә тәрбия капиталистик илләр, аеруча АКШ йогынтысында үзгәрә бара – матди байлыктар белән акча рухи байлыктардан өстен куела. Халыкның төрле катламнарга бүленүе бай балаларын укуга өчен түләүле, махсус тәрбия бирә торган мәктәпләр ачылуга китерде.

Гадәттә, тәрбия ике өлешкә бүлсәң карала: гаилә һәм җәмгыять тәрбиясе. Элегрәк тәрбия күбрәк гаиләдә алып барылган. Кешелек дөнъясының тарихи үсешендә җәмгыятьнең роле арткан саен, тәрбияләү эшендә дә аның роле арта барган. Хәзерге җәмгыять тәрбия процессында аеруча актив катнаша, аңа җитәкчелек итә. Шуңа күрә җәмгыять тәрбиясе торган саен киңәя бара – аңа хәзер мәктәпкәчә тәрбияне дә, мәктәп тәрбиясен дә, мәктәптән тыш тәрбияне дә, хәтта гаилә тәрбиясен дә кертәләр.

Укыту – белем һәм күнекмәләрне укучыга тапшыру процессы. Укыту барышында белем алу һәм тәрбиянең төп максатлары тормышка ашырыла. Шуңа күрә укыту кешене тормышка һәм хезмәткә әзерләүнең төп чарасы булып тора. Укыту җәмгыять үсешенә билгеле бер этабында – язу барлыкка килгәч һәм таралгач, тупланган белемнәрне теркәп бару мөмкин була башлагач кына барлыкка килгән. Мәктәпләр дә шуннан соң барлыкка килгәннәр.

Укыту – бербөтен процессны тәшкил итә һәм аерылгысыз ике өлештән тора: 1) дәрәс (сабак) бирү, өйрәтү; 2) уку, өйрәнү. Бу икеяклы процесс нәтиҗәле барсын өчен аның һәр ягы дәрәс оештырылырга һәм алар бербөтен система тәшкил итәргә тиеш. Ә моңа ирешү өчен педагогика фәннең теоретик һәм гамәли тикшеренү нәтиҗәләре, халык педагогикасының гасырлар буенча тупланган тәҗрибәсе кулланыла. Шуларга таянганда гына укытучы (әлеге процессның субъекты) белем бирү һәм өйрәтүгә нәтиҗәле алып барырга, укучының мөстәкыйль эшенә дәрәс җитәкчелек итәргә, ә укучы (процессның объекты) – белем һәм күнекмәләрне актив рәвештә үзләштерергә мөмкин.

Белемнәрне системалы рәвештә өйрәнү, күнекмәләр алу, осталыкка ирешү процессы уку дип атала. Ул тормышка, хезмәткә, нинди дә булса эшчәнлеккә әзерлек шарты булып тора. Уку нәтиҗәсендә кешелек дөнъясы туплаган рухи байлыктар буыннан буынга тапшырыла.

Уку төрле шартларда һәм төрлечә барырга мөмкин: өйдә уку, мәктәптә уку, читтән торып уку, үзлегенчән уку һ.б. Шуларның гомуми таралганы һәм иң нәтиҗәлесе – мәктәптә уку. Мәктәптә уку яшь буынга киләчәктә кирәк бул-

ган гомуми белем биреп кенә калмый, тормышта махсус уку яки һөнәри белем алу өчен нигез дә булып тора.

2. Татар мәктәбенен мәгърифәтчелек нигезләре

Мәктәптә тәрбия эшләре педагогика фәне нигезендә алып барыла. Чөнки тәрбия – бу фәннең төп төшенчәсе дә, һәр яктан тикшерү предметы да булып тора. Педагогикада тәрбия дөнъяга караш тәрбияләү, акыл тәрбиясе, әхлак тәрбиясе, хезмәт тәрбиясе, эстетик тәрбия, физик тәрбия кебек аерым юнәлешләргә бүленә. Әмма мондый бүленеш шартлыча гына, чөнки, югарыда әйткәнчә, тәрбия процессы бербөтен, ул даими һәм өзлексез барырга тиеш.

Педагогика фәне беренче буржуаз революцияләр чорында барлыкка килгән. Зур акыл иясе, милләтне буенча чех Ян Коменский беренчеләрдән булып төзек педагогик система эшли. “Бөек дидактика” дигән китабында ул “Кеше тормышта лаеклы яшәсен өчен җәмгыятькә файда китерә торган белем алырга тиеш” дип яза, укуга һәм тәрбия проблемаларын тикшерә, укучылар төркеменә дәрәс бирү системасын төзи. Швейцария педагогы, демократ Иоганн Песталоцци исә кеше психологиясен исәпкә алган тәрбия һәм укуга системасын тәкъдим итә.

17 гасырда Көнбатыш Европада мәгърифәтчелек хәрәкәте киң тарала. Ул урта гасырларда, Яңарыш чорында барлыкка килгән гуманистик идеалларны, фикер хөрлеген үзенә әләм итеп ала. 19 гасырның 50нче елларында Россиядә феодализмга каршы хәрәкәт киң таралгач, анда да ижтимагый-педагогик эшчәнлек киң колач жәя. Мәктәпне үзгәртү юлларын тикшерүдә атаклы галимнәр, язучылар, халык мәгарифе эшлеклеләре катнаша. Алар арасында Александр Радищев, Александр Герцен, Лев Толстой, Константин Ушинский һ.б. була.

Мәгърифәтчелек идеяләре татарлар арасында да тиз тарала. Әгәр рус мәгърифәтчеләре феодализмга каршы, халык мәнфәгатьләре, мәдәният һәм сәнәгать үсеше өчен көрәш алып барсалар, татарлар (һәм Россиядәге башка халыктар), боларга өстәп, империядәге милли изгүгә каршы көрәш, милли бәйсезлек идеяләрен кертәләр һәм мәгърифәтчелекне милли яңарышның нигезе итеп алалар. Татар мәгърифәтчеләгенә әлеге үзенчәлегә филологиядә һәм мәгарифтә аеруча нык чагыла. Телдәге гарәп һәм фарсы сүзләреннән арынып чын татар теленә кайтуга, жәдидчә укуга, милли тарихны торгызуга омытылыш, тугандаш төрки халыктарны берләштерү идеяләре – шуның чагылышы.

Мәгърифәтчелек – татар мәктәбенң нигез ташын тәшкил итә. Шуңа күрә татар мәгърифәтчеләре дәрәсләкләр тәзүгә һәм бастыруга, уку-укыту эшләрен оештыруга зур таләпләр куялар [1]. 1778 елда Россиядә татар телендә беренче басма әлифба – Сәгыйт Хәлфинның “Татар теле әлифбасы” дәнъя күрә. Хәсәен Фәезханов 1862 елда татар мәктәп-мәдрәсәләрен яңарту проектын эшли. Бөек татар мәгърифәтчесе Каюм Насыйри яшәп килгән схоластик, тормыштан ерак торган тәрбия системасын кире кагып, прогрессив педагогикага мөрәжәгать итә. Дәрәсләкләр язганда ул түбәндәге принципларны алга куя:

- һәрбер фән буенча үз дәрәсләге булырга, аның кереш өлешендә бу фән төгәл билгеләнергә, дәрәсләктә фәннең төп эчтәлегә һәм идеясе чагылырга, өйрәнүнең теоретик һәм гамәли әһәмияте күрсәтелергә тиеш;

- дәрәсләктәге материалның эчтәлегә һәм стиле укытыласы дәрәсләкнең эчтәлегенә туры килгә, балаларга аңлаешлы булырга тиеш;

- дәрәсләк һәм дәрәс балаларның аңын, уйлау сәләтен, тапкырлыгын, мөстәкыйльлеген, инициативасын үстерерлек биремнәргә бай булырга тиеш.

Дидактика өлкәсенә килгәндә, Каюм Насыйри урта гасыр мәселман педагогикасында кулланылган формализм, схоластика һәм ятлау методлары белән канәгатьләнмичә, башка халыкларда кулланылган принципларны оста файдалана. Алар арасында:

- теорияне тәҗрибә белән, һөнәрнең фәнни нигезен гамәл белән бәйләү;

- материалны укучының үсеш дәрәжәсен исәпкә алып, төрле мисаллар белән баеп сайлау;

- чиратлаштырып, системалы укыту;

- балаларда туган илгә мәхәббәт, кыюлык, батырлык, тапкырлык, хезмәт сөючәнлек, дәрәсләк, тугрылык, сәламәт акыл, ихтыяр көче һ.б. әхлак сыйфатларын тәрбияләү.

Әхлак тәрбиясенә төп нигезе итеп Каюм Насыйри хезмәт тәрбиясен ала. Гади крестьян гаиләсендә балалар кечкенәдән үк хезмәткә өйрәнәп үсәләр. Мондый гаиләләрдә тәрбиясез, бозык кешеләр сирәк очрый. Ә бай гаилә балалары иҗтимагый файдалы хезмәт белән шөгыльләнмиләр, аларның һөнәрләре юк. Шуңа күрә тәрбиясез, бозык кешеләр иң беренче чиратта бай гаиләләрдән чыгалар, ди ул.

Каюм Насыйри укытучы хезмәтенә дә зур бәя бирә. Чөнки укытучы – яшьләрнең остазы, ул үсеп килүче яш буынны киләчәк тормышка әзерли, балаларның белем һәм тәрбия дәрәжәсе, хәтта характеры формалашу да укытучыга нык бәйле. “Тәрбия” мәкаләсендә Каюм Насыйри укытучы алдында мондый таләпләр куя: укытучы

укучыларга һәрвакыт игътибарлы булырга тиеш; ул укучыларның психологиясен исәпкә алырга, аларга тән җәзасы бирмичә генә укытырга тиеш; укытучы баланың күңелендә үзенә әти-әнисенә, туганнарына һәм җәмгыятькә, хезмәткә һәм белемгә мәхәббәт, эшсез буш селкенеп йөрүгә һәм мәгънәсез күңел ачуларга нәфрәт тәрбияләргә тиеш.

Күренекле мәгърифәтче, дин белгече, фәлсәфәче һәм педагог Галимжан Баруди 1891 елны татарның беренче милли университеты вазифасын үтәгән “Мөхәммәдия” мәдрәсәсенә нигез сала, аның җитәкчесе, мөдәррисе була. Ул шул чордагы мәгариф эшенең торышы милләт өчен зарарлы дигән нәтиҗәгә килә. Галимжан Баруди, дини мәдрәсәләрдән баш тартмыйча, инженерлар һ.б. әзерли торган дәнъяви мәктәпләр кирәклегенә төшенә. Шул ихтыяждан чыгып, “ысулы җәдидә”, ягъни Аурупа мәгарифе, Шәрык казанышларына нигезләнгән яңа метод белән укытуны гамәлгә кертә. Яңа системаны юлга салу йөзеннән, бер-бер артлы дәрәсләкләр чыгара. Алай гына да түгел, яңа төр мәктәп-мәдрәсәләр өчен дәнъяви белемле мөгаллимнәр әзерләүгә дә зур хезмәт куя.

Гомумән алганда, татар халкы үз язмышында искиткеч тирән эз калдырган, аны яктылыкка, нурга илткән мәгърифәтчеләргә бик бай. Моңы исбатлап торасы да юк – күренекле фикер ияләре, галимнәр, мәгариф эшлеклеләре Габденнасыр Курсави, Шихабетдин Мәрҗани, Ризәтдин Фәхрәтдин, Исмәгыйль Гаспралы, Шәмсетдин Күлтәси, Муса Биги, Шакиржан Таһири, Габдерәшит Ибраһимов, Мөхәтдин Корбанғалиев, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Нурғали Надиев һәм күп кенә башкаларның исемнәрен атау да җитә.

3. Хәзерге мәктәптә уку-укытуның торышы

Хәзерге татар мәктәбе үзенә эшчәнлегендә мәгърифәтчеләрнең тәҗрибәсен һәм казанышларын киң куллана. Ул гомуми белем бирү мәсьәләләрен генә чишәп калмый, укучыларга табигать һәм җәмгыять үсеше турында белемнәр дә, хезмәт күнекмәләре дә бирә. Шуңа ук вакытта, мәктәп әхлак, тәрбия мәсьәләләрен дә читләтәп үтми, чөнки алар укыту процессын яхшылап оештырырга, укучыларның җитәрлек дәрәжәдә белем алуына ярдәм итәләр.

Мәктәптә укыту-тәрбия эшләре җитәрлек дәрәжәдә оештырылса гына ул үзә алдында торган җитди бурычларны уңышлы үти ала. Шуңа күрә, өлгә бурычларны яхшырак үтәү өчен, укыту процессында аерым ысуллар, чаралар, оештыру формалары кулланыла. Заманына карап, алар төрлечә булганнар, укыту нәтиҗәсенә төрлечә

йогынты ясаганнар. Мәсәлән, 20 гасыр бусага-сында жәдидчә укытуга күчү, бик прогрессив күренеш буларак, татар халкының милләт булып оешуына, алгарышына китергән.

Мәгариф өлкәсендә зур уңышларыбыз булса да, кимчелекләребез дә житәрлек. “Кин жәмәгәтчелекне аеруча нык борчыган актуаль проблемаларның берсе – милләтнең хәзерге яшәү рәвеше, яшә буынны тәрбияләүдәге житди кимчелекләр, шушы һәм башка өлкәләрдәге милли традицияләренң елдан-ел югала баруы, шәһәрдә генә түгел, авыл жирендә, аеруча яшьләр, шул исәптән хатын-кызлар арасында да, эчүчелек, наркомания, СПИД һәм венерик авырулар һ.б. Болар чын-чынлап заман афәтенә әйләнәп бара. Әгәр шушы афәткә каршы ныклы киртә куелмаса – бу татарның бердәм оешкан милләт буларак үсешен генә түгел, гомумән, аның яшәешен шөбһә астына алачак. Болар – милләтне эчтән ашый, корыта, аны һәлакәткә алып бара торган житди социаль авырулар. 20 гасырның соңгы чирегендә бөтен дөньяга кин таралган глобальләшү галәмәте һ.б. факторлар безне менә нәрсәгә китерде” [2]. Шушы афәтләргә каршы тору өчен соңгы елларда педагогика һәм психология фәннәре өлкәсендә зур эзләнүләр алып барыла. Менә инде берничә дистә ел буге мөктәп һәм алдыңгы фәнни-педагогик фикер уку-укыту процессын нәтижәләрәк итү юлларын эзиләр, укытуның традицион методикасын үзгәртү, яна педагогик технологияләр куллану өстендә эзиләр.

Яна меңеллык һәм 21 гасыр башында мөктәп педагогикасы алдында яна зур проблема килеп басты. Ул – моңарчы мәгарифтә кулланылып килгән технологиянең искерүендә, аның уку-укыту процессын тоткарлаучы, консерватив алымга әвереләп баруында. Бу хәл күп еллар дәвамында укыту системасын стандартлаштыра бару, чикләү, аның белән үзәк аша гына идарә итү һ.б. сәбәпләрдән килеп чыкты.

Шунысы аяныч, безнең мәгариф системасында бүген башлыча ике укыту методикасы гына кулланыла:

1) укытучы аңлата, укучылар аның тыңлап утыралар һәм аңлатканны хәтерләп (ятлап) калалар;

2) укытучы стандарт биремнәр бирә, укучылар аларны үтиләп.

Бу методикалар укытучы эшчәнлегендә аңлату-күрсәтүнең өстенлек итүенә, ә укучының әзер белемнәренә хәтерләп-ятлап калуына китерә. Нәтижәдә, алынган белемнәр укучы аңында системага салынмый, фәнни фикерләү һәм гомумиләштерү нигезләре тәрбияләнми. Шуларга өстәп, бүгенге мәгариф системасы алдында яна проблема да туды: бер яктан, бик күп яна фәннәренә – ин-

форматика һәм компьютер технологиясен, маркетинг нигезләрен, менеджмент, базар икътисады, фермерлык, социология һәм психология, экология, мәдәният һ.б. яна фәннәренә өйрәнәргә кирәк, ә икенче яктан, аларны өйрәнәргә вакыт житми.

Традицион мәгариф системасының шушындый зур кимчелекләре булу һәм шулар белән бергә яна проблемалар да туу – иске укыту технологиясен үзгәртеп, яна чорда яна технологияләргә күчәргә кирәклеген искәртә. Инде бу торгынлыктан чыгарга, мәгариф системасын яңача үзгәртәргә вакыт житте. Фәлсәфи яктан караганда, бу вакыт таләбе – яна чорда һәр нәрсә яңача үзгәрәргә тиеш.

Бүген педагогикада америка социологы Толкотт Парсонс керткән “социальләшү” (русча: социализация) дигән яна төшенчә кулланыла башлады. Ул аерым затның шөхес булып формалашуын, ягъни шөхеснең үзә яшәгән жәмгыятькә, берлеккә, төркемгә хас кыйммәтләренә, тәртип һәм максатларны үзләштерү процессын аңлата. Хәзерге көндә, бу төшенчәгә нигезләнәп, шөхеснең үзә турыдан-туры юнәлтелгән яна (инновацион) ысуллар эзиләнә. Аларның күпчелеге Иоганн Песталоцциның кеше психологиясен исәпкә алып укыту идеясенә нигезләнә.

Мәсәлән, Липецк укытучыларының тәжрибәсе, Л.В. Занковның үстерешле укыту теориясе, укыту процессын оптимальләштерү, хезмәттәшлек педагогикалары, Л.Н. Ланданың программалы укыту теориясе, Мирза Исмагыйль улы Мәхмүтовның проблемалы укыту теориясе, Д.Б. Эльконин һәм В.В. Давыдовның укыту эшчәнлегә теориясе, Әхмәт Зәки улы Рәхимовның психодиактикасы, шулай ук, аерым фәннәр – математика (В.Ф. Шаталов), химия (Гузик), рус әдәбияты (Иванов), башлангыч класслар (С.М. Лысенкова) һ.б. буенча дидактик системалар төзелү – әлегә эзләнүләрнең житди нәтижәсе булып торалар. Алар, педагогик тәжрибәне баеудан тыш, укыту закончалыкларын ачыкларга да ярдәм итәләр.

Мөктәп, анда бирелә торган белемнәр, уку-укыту эшләрәненң торышы – барысы да дөүләт күләмендәгә мөһим проблемалар. Чөнки дөүләтнең иминлегә, халыкара абруе, халкының тормыш дәрәжәсе анда яшәгән кешеләрнең интеллектына, ижади потенциалына, белеменә бәйле. Ә бу күрсәткечләр турыдан-туры мөктәп эшчәнлегенә чагылышы булып тора. Мәсәлән, 20 гасыр атом төшен таркату, космоска чыгу, компьютер ижат итү, мәгълүмат технологияләре эшләү гасыры булды. Шунның белән бергә, ул ике бөтендөнья сугышы, революцияләр, милләтара конфликтлар, кешелек дөньясын тиз арада юкка чыгарырылык кораллар ясау гасыры да иде. Ничек кенә уйласаң да, болар һәммәсе – кеше миенә

эшчәнлегә, аның ниндидер тәртиптә фикерләү һәм карар кабул итү нәтижәсе. Шунлыктан, кешенең һәрбер гамәле – аның психикасының (ми эшчәнлегенен) чагылышы булып тора.

Тагын шунысына да игътибар итәргә кирәк: жирдә кеше башкара торган гамәлләрнең масштабы, кимәле елдан-ел үсә бара. Шуңа күрә, үз-үзен бетермәсен өчен, кешелек дөнъясы яңа 21 гасырда яңача фикер йөртәргә, логикага нигезләнеп эзлекле гамәл кылырга өйрәнәргә тиеш. Ә моның өчен "...һәрбер кешенең интеллектуаль үсешен, аның фикерләү тәртибен диалектик юнәлешкә борырга кирәк" [3].

Акылы сәламәт булган һәр кеше бу фикергә кушылып дип уйлыйм. Чөнки дөнъядагы һәр нәрсә, һәр күренеш диалектикага буйсына, барлык процесслар диалектика законнары буенча бара. Шуңа күрә диалектик фикер йөртү дөнъяда барган процессларда катнашу, аларны аңлау һәм куллану, кешелек дөнъясын һәлакәттән коткару чарасы булып тора.

Кызганыч, әмма бүген мәктәптә кулланыла торган укуыту ысулы диалектикага нигезләнми. Чөнки укуытучы, класстагы укучыларга теге яки бу теманы үзгә белгәнчә аңлатып һәм өйрәтеп, аларга белемне үзгә белгән күләмдә һәм кимәлдә бирә, ягъни аларга үз фикерен һәм логикасын тага. Ә класстагы укучыларның башлангыч белемнәре төрлечә, алар төрлечә уйлыйлар, яңа материалны төрлечә кабул итәләр. Әмма аларга мөстәкыйль уйларга, ижади фикер йөртәргә мөмкинлек бирелми. Шулай итеп, хәзергә мәктәптәгә укуыту системасы укучыларның ижади үсешенә киртә булып тора.

4. Татар мәктәбенә нинди укуыту ысулын сайларга соң?

Соңгы елларда кулланыла башлаган үстәрешле укуыту технологияләре, диалектик фикерләү ысулларына нигезләнеп, укучының ижади үсешенә куелган киртәне алып ташлыйлар. Аларны кулланганда укучыга мөстәкыйль фикер йөртү мөмкинлегә бирелә. Укучы төрле әйбер, объект, күренешләрнең үзлекләрен, алар арасындагы бәйләнешләрне мөстәкыйль ачыкларга өйрәнә, аның сәләте, интеллекты үсә. Бу технологияләрдә төп ысул булып диалектикадагы абстракттан конкретка күтәрелү ысулы (русча: метод восхождения от абстрактного к конкретному) кулланыла. Философиядә өйрәнелә торган бу ысулның асылы – элегрәк танып белгән, ягъни шөхәскә таныш һәм аңлаешлы факт һәм төшенчәләр аша яңа төшенчәне, күренешне һ.б. үзләштерү. Шуңа күрә, үстәрешле технологияне кулланганда, укучы аңа мәгълүм булган, үзләштергән төшенчәләр

аша яңа төшенчәне танып белергә – аны аңларга, мәгънәсенә төшенергә тиеш. Бу мөстәкыйль танып белү процессында укуытучының роле әзәр белемнәренә биреп (аңлатып) торуда түгел, ә бөтенләй башка – укуытучы укучыга аерым фактларны эзлекле рәвештә китерә, аның фикерләү юнәлешен вакыт-вакыт дәрәсләп тора, максатка ирешү юлларын күрсәтә. Шунлыктан, бу технологияне кулланып укуытканда, бер факттан икенчесенә күчү – танып белүнең эзлекле, логик баскычлары буенча барырга тиеш (шуңа күрә дә ул диалектикада "күтәрелү" дип атала). Философия фәне өйрәткәнчә, бу баскычлар эзлекле **4 логик этаптан** тора:

- 1) фактларны өйрәнү;
- 2) проблемалы ситуация тудыру;
- 3) фактларны теоретик эшкәртү;
- 4) куллану.

Әгәр төшенчә катлаулы булса, логик баскычлар санын арттырырга мөмкин. Әмма, һәр баскычта әлегә 4 этап булырга тиеш.

Хәзер кайбер укуыту ысулларын күзәтеп китик.

Программалы укуыту ысулы Русия мәктәпләрендә узган гасырның 70нче елларында кертелә башлаган иде. Казан шөһәренең 15нче мәктәбендә унынчы класста укуытканда миңа да математиканы шул ысул буенча укуып карарга туры килде. Бу ысул аерым аппаратлар ярдәмендә класстагы укучыларның белемен тикшерүгә нигезләнгән иде. Укуытучы башта дәрәс бирә, аннан соң дәрәстә күнегүләр эшләтә, ә соңрак (икенче дәрәстә) укучыларга өйрәнелгән тема буенча берничә төрле жавабы булган сораулар тәкъдим ителә. Укучылар дәрәс жавап номерларын әлегә аппаратларга керткәч, укуытучы алдында торган аппарат аларга билгә куя. Күргәнебезчә, бу ысулда барлык укучылар белемнәре һәм сәләтләре буенча бертигез дип карала. Шунлыктан, аны кулланганда сәләтле укучылар сәләтсезләр белән тигез укуырга, ә укуытучылар, барлык укучылар да укуда өлгерсеннәр өчен, бирелә торган белем дәрәжәсен киметергә мәжбүр булдылар. Нәтижәдә, укучыларның гомуми белем дәрәжәсе кимеде, шуның белән мәгарифкә дә зыян килде.

Шуңа ошаган күренеш безнең көннәрдә дә күзәтелә – программалы укуытуга ошаган ысул Россия һәм Татарстан мәктәпләренә кулланыла башлады. Бу яңа ысул – шул ук программалы укуытуның яңача күчәрмәсә генә, аның исеме генә яңа – тестлар куллану. Ул да, элеккегесә кебек үк, укучының белемнәренә югары дәрәжәдә үзләштерүенә китерә алмый. Чөнки анда да әзәр жаваплар арасынан дәрәсен генә сайлап ала белергә кирәк. Әгәр программалы укуыту махсус аппаратлары булган бай мәктәпләрдә генә кулланылган

булса, хәзер, компьютерлар барлык мәктәпләрдә дә диярлек булу сәбәпле, яңа ысул кинрәк кулланыла башлады. Шуңа күрә аның мәгарифкә зыяны тагын да күбрәк булачак.

Мәгълүм булганча, педагогикада белем алуның дүрт дәрәжәсе билгеләнә: 1) тану, 2) аңлау, 3) куллану, 4) иҗат. Шушы шкала буенча караганда, әлеге тест системасын кулланып укуытканда бирелгән тестларны уңышлы үтәү өчен белемнәргә иң түбән (1нче һәм 2нче) дәрәжәдә үзләштерү, ягъни *тану* һәм *аңлау* житә, ә алынган белемнәргә куллана белү, бигрәк тә иҗади рәвештә куллану таләп ителми. Димәк, бу системаны куллану укучыларыбызның гамәли һәм иҗади потенциалын киметеп, илебезнең киләчәгенә яный.

Россия һәм Татарстан мәгариф тарихына тулаем күз салганда, бездә күптәннән кулланылган белем бирү системасы әлеге шкаланың өченче – *куллану* дәрәжәсенә ирешүне максат итеп куйганы күренә. Чөнки дәрәжәләрдәгә бирем һәм мәсьәләләрнең күбесе белемнәргә куллануға юнәлтелгән. Ә белемнәргә тагын да югары – *иҗат* дәрәжәсендә куллану бары тик инша, рефератлар язу рәвешендә генә каралган.

Узган гасырның 80нче елларында мәгариф өлкәсендә Татарстанда эшләнгән яңа система – академик Мирза Мәхмүтов тарафыннан тәкъдим ителгән проблемалы укуыту методы кулланыла башлаган иде [4]. Жентекләп караганда – бу система белем үзләштерү шкаласының иң югары, дүртенче дәрәжәсенә – иҗатка юнәлтелгән. Чөнки аны кулланганда укучыларга белемне иҗади юл белән үзләштерү мөмкинлегә бирелә: укучылар алдына чишә алырлык проблемалар бер-бер артлы куелып тора, ә укучылар аларны укуытучы ярдәмә белән эзлекле рәвештә чишәләр. Ни кызганыч, Россия шартларында бу система киң үсеш ала алмады. Нигә шулай булды соң? Моның сәбәпләрен ачыклау өчен татар кешесенең танып белү алгоритмына (ягъни, аның дөньяны танып белү эзлеклегенә, тәртибенә) игътибар итик.

Ошбу мәкаләнең авторы, татар жөмлөсендәге сүз тәртибен өйрәнәп, татар теленең танып белү алгоритмын күзәтү → *фикер йөртү* → *гамәл* тәртибендә барганын һәм диалектикага нигезләнгән ачыкланган иде [5]. Шулай ук, русча танып белү алгоритмының татарчадан тамырдан аерылганы да ачыкланды. Шушы анализ нәтижеләрен кулланганда, югарыда куелган сорауга җавап бирергә мөмкин. Моның төп сәбәбе – әлеге ысул татар кешесә тарафыннан эшләнгән һәм татарча фикерләүгә нигезләнгән. Шунлыктан, ысулның язмышы алдан ук билгеләнгән: татар мохитендә кулланылса, ул нәтижелә һәм отышлы була, ә рус мохитендә турыдан-туры кулланылса,

нәтижә бирми. Чынлап та, проблемалы укуыту ысулын кулланганда укучылар логик фикерләргә, алга куелган проблеманы эзлекле чишәргә тиешләр. Болай фикер йөртү татар теленең танып белү алгоритмын (тәртибен) кулланып үскән, аның буенча тәрбияләнгән татар балаларына уңайлы. Башкача фикерләүче, башка мохиттә, башкача тәртиптә фикерләп тәрбияләнгән рус балалары өчен ул кулай түгел, чөнки алар проблеманы рус теленең танып белү алгоритмы буенча, гамәл аша, сынап һәм кабатлап карап (математиклар әйткәнчә, сынау һәм ялгышу ысулын кулланып) чишәргә күнеккәннәр. Рус халкының “повторенье – мать ученья” дигән мәкале бу үзенчәлекне бик ачык чагылдыра. Шулай итеп, рус теле белән проблемалы ысул арасындагы әлеге каршылык булу бу ысулның Россиядә нәтижелә кулланылышына чик куйган да инде.

Әгәр бу ысул татар мәктәпләрендә, татар мохитендә эзлекле кулланылган булса, зур нәтижә биргән булыр иде дип уйлыйм. Чөнки, диалектик фикерләргә ана теле аша балачактан ук өйрәнгән татар баласына эзлекле фикер йөртү, анализ һәм нәтижә ясау тәртибен махсус өйрәтәсе дә юк. Хәтта, берәз күпертеп әйткәндә, “диалектик ысул күнекмәләре татар баласының канында, фигылендә ята, аңа генетик рәвештә күчкән” дияргә дә була. Уку-укуыту да ана телендә алып барылса, логик эзлеклек, диалектика таләп ителгән фән телен өйрәнү, фәннәргә яхшылап аңлау татар укучысына жиңелрәк һәм тизрәк тә биреләчәк, алган белемнәргә дә төплерәк булачак. Инде укуыту процессында да дәрәс бирү, яңа төшенчәләргә аңлату эшләре диалектик баскычларга бүленеп, үстерешле технология кулланып алып барылсалар, уку процессы тагын да тизрәк һәм нәтижелерәк барыр иде.

Үстерешле технологияләрнең кайсысын кулланырга соң? дигәндә, безгә үзбәзнен татар галимнәргә тарафыннан эшләнгән ике ысул – М.И.Мәхмүтовның проблемалы укуыту методы белән Ә.З.Рәхимовның психодидактика методлары кулай булыр иде. Чөнки, авторлар әлеге ысулларны педагогикадагы дөньякүләм тенденцияләргә исәпкә алып кына түгел, үзләргә татар буларак татар кешесенең фигылен, фикерләү үзенчәлекләрен тоеп-сизеп эшләнгәннәр. Шуңа күрә дөньякүләм дәрәжәдә алдынгы бу ике ысул (һәм аларга нигезләнгән технологияләр) бүгенге көндә татар мәгарифе өчен иң кулай булып торалар.

Проблемалы укуыту технологиясә укучыны югары үсешкә – белемне иҗади куллана белергә юнәлтә. Ул сәләтлә балаларны укуыту өчен бигрәк тә кулай. Аны югары мәктәп студентларын укуытканда куллану да зур нәтижә бирер иде.

Укучыны гомуми үстерүгә юнәлтелгән психодидактика ысулы да татар балаларын укытуда зур уңышка китерер дип ышанасы килә. Чөнки анда да проблемалы укытудагы кебек үстерешле технология кулланыла. Әмма бу ысулда өстәмә фактор – кеше психологиясе дә исәпкә алына. Шуңа күрә ул проблемалы укыту ысулыннан катлаулырак. Психодидактиканың төп максаты – психология фәненә таянып, укучының танып белүен, тою-интуиция сыйфатларын, ихтыяр көчен, ижади сәләтен үстерү, уку барышында аның темпераментын һәм холкын исәпкә алып, үзләштерү, фикерләү, күзаллау процессларын тизләтү. Бүген кайбер мәктәпләрдә бу ысул кулланыла башлады инде.

Шулай да, әлеге ысуллар никадәр яхшы булсалар да, укучыларда әхлак, кешелелек сыйфатларын тәрбияләү өлкәләрендә алар әле кулланылмый. Моның төп сәбәбе – безнең жәмгыятьтә, шул исәптән мәктәптә дә, бүген тәрбия мәсьәләләренә житәрлек игътибар бирелмәү, дип уйлыйм.

Үткөрелгән анализдан чыгып, инде төп нәтижәне дә чыгарырга мөмкин: бүген безгә татар теленә туры килә торган, аның логик төзелешенә тәңгәл булган һәм, шунлыктан, халкыбызга ярак-

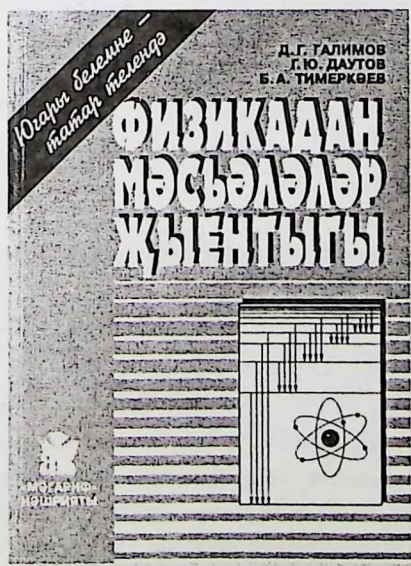
лы һәм ләеклы, үзе күп буыннар дәвамында туплап һәм камилләштереп килгән тәрбия алымнарын эченә алган **үз педагогик системабыз кирәк**. Ул халкыбызны алгарышка, мәгърифәтнең яңа баскычына этәргеч көч, инкыйраздан аралап калырлык чара булып иде.

Бу хакта татар зыялылары күптән уйланганнар. Мәсәлән, Гаяз Исхакий “Ике йөз елдан соң инкыйраз” дигән повестенда татарның мөстәкыйльлеге булмау, аның үз киләчәгенә битарафлыгы нинди аяныч нәтижәгә китерәчәген күрсәткән. Мәгърифәтчеләребез дә шуны гел истә тотып эш иткәннәр. Инде безгә дә моны истән чыгарырга ярамый. Милли йолаларны, тарихи аңыбызны, рухи һәм мәдәни байлыгыбызны, халык педагогикасын кулланганда, мөстәкыйль фикер йөрткәндә генә әлеге инкыйразны булдырмакка мөмкин. Узган гасыр бусагасында мәгърифәтчелек идеяләре татар халкының үсешенә никадәр зур йогынты ясаган булсалар, инде яңа 21нче гасыр бусагасында әлеге идеяләргә тагын да үстәрәк, үстерешле технологияләр кулланып халкыбызның алгарышына этәргеч көч бирә торган, телебезгә, фигылебезгә мауфыйк милли укыту-тәрбия системасын булдыру зарур.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хужиевметов Ә.Н. Мәгариф тарихы һәм фәлсәфәсе. – Казан: Матбугат йорты, 1998.
2. Хәсәнов М.Х. Алдынгы фән үзәге. Өченче Бөтендөнья татар конгрессының “Фән, мәгариф, мәдәният һәм мирас” секциясендә ясалган нотык //Мирас, №1, 2004, 68-75 б.
3. Рахимов А.З. Психодидактика. – Уфа: Творчество, 1996.
4. Махмутов М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975.
5. Рәшит Шакир. Татар теленә танып белү алгоритмын фән һәм жәмгыятьне үстерү өчен куллану //ФӘН һәм ТЕЛ, №3, 2002, 53-58 б.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Физикадан мәсьәләләр жыйнтыгы: Югары уку йортлары өчен
/Д. Г. Галимов, Г. Ю. Даутов, Б. А. Тимеркәев. – Казан: Мәгариф,
2004. – 280 б.

ISBN 5-7761-1332-6

Әлеге мәсьәләләр жыйнтыгы югары уку йортларының 1нче һәм 2нче курс студентлары өчен физика курсы программасына нигезләнеп төзелгән. Һәрбер бүлектә кыскача теория һәм шушы бүлектә караган мәсьәләләрнең чишелешләре китерелә. Жыйныкка 1000гә якын мәсьәлә керә, аларның күбесен авторлар үзләре төзөгән.

Тәкъдим ителгән мәсьәләләр жыйнтыгыннан техникум студентлары, мәктәп укытучылары, аспирантлар да файдалана ала.

НУРИХАН ФӘТТАХ ЭЗЛӘНҮЛӘРЕННӘН

Хөрмәтле укучыларыбыз!

Татарстан Республикасының халык язучысы Нурихан Фәттаһ үзенең фәнни хезмәтләре белән дә киң танылды. Тарихи лингвистика өлкәсендәге эзләнүләре, тикшеренүләре ничек башланганы турында ул болай дип язган иде: “Барыннан да элек минем үз телемне, тарихымны беләсем, аңлыйсым килде. Каян башланган, ничек яралган безнең телебез”. Тикшеренүләренә кайбер нәтиҗәләре бәхәсләр тудырса да, авыр сүзләр ишетелсә дә, ул үзенең юлыннан тайпылмады. “Шәжәрә”, “Язык богов и фараонов” хезмәтләрен яңа мәгълүматлар белән тулландыру өстендә гомеренең соңгы көннәренә кадәр эшләде. Нурихан аганың тормыш иптәше Руфина ханым журналыбызга китергән ике кечкенә нәсер моңа дәлил булып тора.

Редакция

Нурихан Фәттаһ 2003 елның апрель аеннан башлап чирле булды. Хәле начарланганнан начарлана барды. Хәле авырайган саен үзенә хас үзәтлек белән, бер минутны әрәм итәсе килмичә эшләргә, иҗат итәргә тырышты. Менә шул соңгы көннәрдә язган (төгәлрәк әйтсәк, язып бетереп 14 февральдә нокта куйган) мәкаләсен журнал укучыларына тәкъдим итәм.

Руфина Фәттахова, 26/IV-2004

Из изысканий Нурихана Фаттаха.

Народный писатель Республики Татарстан Н.С. Фаттахов (1928-2004) до последних дней жизни продолжал пополнять свой знаменитый историко-лингвистический труд “Язык богов и фараонов”, о чем свидетельствуют две небольшие заметки, переданные редакции его супругой Руфиной Фаттаховой.

Тарих ничек ясала

Казан тарихчысы С. М. Шпилевскийның “Древние города...” дигән китабы 1877 елда басылган. Китапта башка әсәрләрдә булмаган яисә төшереп калдырылган күп кенә фактлар тупланган. Безнең өчен иң әһәмиятле фактларның берсе – Александр Македонский һәм македоннар турында.

Френ язганча, кайбер тарихи чыганыкларда Болгар шәһәренең Александр Македонский чорында салынуы турында әйтелгән. Мамадыш шәһәреннән Д. В. Хлебников андагы бер таныш муллада “Әл-борак-тавирих” дип аталган бик кадерле елъязма булуы турында Невоструевка хәбәр иткән. Әлегә елъязмада Иерусалимның башлангыч чоры, Александр Македонский һәм аның төрле шәһәрләр салдыруы турында язылган.

Шпилевский 1220 елда русларның болгар шәһәре Ошельне яулап алулары турында хәбәр итә. “Об этом городе интересное прибавление встречается в Тверской летописи (стр. 331), где сказано, что он основан Александром Македонским”, – ди Шпилевский.

Мондый “ташка язмаган” фактларны тарихчылар күрмиләр дә, белмиләр дә. А.П.Смирновның “Волжские булгары” (1951) китабында русларның 1220 елда Ошельне яулап алулары турында әйтелә әйтелүен, тик Шпилевскийның “при-

бавление”се төшереп калдырыла.

Чыннап да, булды микән соң безнең якларда атаклы сугыш остасы?

Македоннарның мифик ата-бабасы (герой-эпонимы) Македон дип аталган. Ижек нигезендә бу: маке-дон, татарча – мәке-дән.

Мәке – русча “прорубь”. Мәке сүзе Башкортстандагы бөрә (бирск) сөйләшкәндә генә очрый. Мәкенәң вәке, пәке вариантлары бар, әдәби телдә – бәке. Македон “мәкедән” (бәкедән) алынган дигәнне белдерә. Татарда балаларны бәкедән, коедан, елгадан, чишмәләрдән алып кайталар дигән ышану бар (гадәттә балалар белән сөйләшкәндә кулланыла).

Тик, әйтергә кирәк, бүгенге тарихчылар бер нәрсәдә хаклы – безнең якларда Александр Македонский үзе булмаган – монда аның варислары һәм гаскәре генә булган.

Гун мәсьәләсе һәм ялганны чын итеп күрсәтү

Урта гасырлар тарихында гун дигән яулап алучылар бик еш телгә алына. Бик еракта, Кытай, Монголия якларында бергә оешалар, көч туплыйлар да, Көнбатышка таба хәрәкәтләнә башлыйлар. Чит халыкларны жиңәләр – берсен юк итәләр, икенчеләрен үзләренә кушалар. Менә шушы хәлне халыкларның бөек күченеш чоры дип атыйлар. В.Ф. Генинг белән А.Х.Халиков-

ның “Ранние болгары на Волге” китабында шундый юллар бар: “370 год явился началом новой эпохи в истории населения степей Причерноморья и Прикаспия.

Неисчислимые орды Гуннского союза, “этот подвижный и неукротимый народ, пылающий неудержимой страстью к похищению чужой собственности, двигаясь среди грабежей и резни соседних народов достиг аланов” (Марцеллин).

Нинди куркыныч халык булган икән бу, дип уйларсыз бәлки.

Ашыкмагыз. Хәзер икенче төрләрәк фактлар белән дә танышыгыз.

Бөек Рим империясе 395 елда икегә: Көнбатыш Рим һәм Көнчыгыш Рим империяләренә таркала. Көнчыгыш Рим империясе соңга табарак Византия империясе дип атала башлый. Бөек Рим империясе икегә бүленү белән генә латин телле һәм грек телле империяләр арасындагы үзара каршылыklar, сугышлар тукталып тормый. “Формальное существование Западной империи также продолжалось еще несколько десятилетий. За это время она пережила опустошительное нашествие гуннов, возглавлявшихся Атиллой” дип яза “Всемирная история” китабының II томы, 811 битендә.

Димәк, Атилла житәкчелегендәге гуннар, яу белән килеп, Көнбатыш Рим империясенә жирл-

әрен астын-өскә китереп киткәннәр имеш. Гаскәр башлыгы Атилла турында Византия язучысы, тарихчысы Приск Панийскийның “Сказания Приска Панийского” китабында (1861) Атилланың гуннар житәкчесе буларак Көнбатыш Рим империясенә һөжүме турында бер сүз дә юк.

Чынында Атилла Бөек Рим империясенә гаскәр башлыгы – полководецы була. Ул латин телен белә, грек телен белми. Уңай моменттан файдаланып, ул үз империясен төзүгә ирешә. Ләкин аны беркем танырга теләми – греклар да, латиннар да. Аңа бары үз көченә генә таянырга туры килә. Бик үк ышанычлы булмаган мәгълүматларга караганда, Атилла биләмәләре көнбатышка Одердан алып, көнчыгышта Иделгә кадәр, көньякта Македониядән алып, төньякта Океанга кадәр киңәя. Атилла бары сугышта гына аяусыз, тынычта ул гади халык белән тыйнак һәм әдәпле була. Атилла үлгәнме, үтерелгәнме, аның гаскәрләренә скиф (гот) Валамер баш булып кала. Гомеренә соңгы көннәрендәме, Валамер Атилла империясенә көнчыгышына килеп урнаша. Татарстанда, Болгардан 22 км читтәрәк, рус авылы Балымеры (Валамер) авылы бар.

Чыгышы белән Атилла – Саба кешесе.

РЕДАКЦИЯ ИСКӘРМӘЛӘРЕ

ШПИЛЕВСКИЙ Сергей Михайлович (1833-1907) – тарихчы-галим, дәүләт хокукы докторы, профессор, Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятен оештыручы һәм житәкчеләреннән берсе. “Древние города и другие болгаро-татарские памятники в Казанской губернии” исемле китап авторы.

ФРЕН Христиан Мартин (1782-1851) – шәркыятче галим, 1807-17 елларда Казан университеты профессоры, академик. Петербург фәннәр академиясенә Азия музее оештыручы һәм аның беренче директоры.

НЕВОСТРУЕВ К.И. – Мәскәү археологы, профессор. “О городищах древнего Волжско-Булгарского и Казанского царств в нынешних губерниях Казанской, Симбирской, Самарской и Вятской” (М., 1871) исемле китап авторы.

СМИРНОВ Алексей Петрович (1899-1974) – археолог, тарих фәннәре докторы, профессор. Идел буе Болгары шәһәрләрендә археологик казу эшләрен оештыручы һәм гыйльми житәкчеләрнең берсе.

ОШЕЛЬ – урта гасырлар Идель буе Болгары шәһәре. Эре сәяси һәм икътисади үзәк булган Ашлы рус елъязмаларында шулай аталган.

ГЕНИНГ Владимир Федорович (1924-93) – археолог, тарих фәннәре докторы, профессор. Беренчеләрдән булып Азелино, Имәнискә, Ломоватово, Кушнаренко культураларын тасвирлый.

ХАЛИКОВ Альфред Хәсән улы (1929-94) – археолог, профессор, ТР Фәннәр академиясенә мөхбир әгъзасы. Беренчеләрдән булып Казан яны, Идель-Чулман буе культураларын тасвирлый.

МАРЦЕЛЛИН Аммиан (IV гасырда яшәгән) – атаклы грек (Византия) тарихчысы. Аның “Тарих” исемле хезмәтендә ул чор туннары турында да имеш-мимеш рәвешендә мәгълүмат бар.

ПРИСК Паниялы (V гасырда яшәгән) – Атилла станында дүрт тапкыр булган Византия дипломаты. 448 елда Византия илчелеге составында Атилла янына барып кайткач, күргәннәре турында язма хисап бирә. Бу хезмәттән аерым өзекләр сакланып калган.

САБА – Саба калалары турында кызыклы мәгълүмат “Язык богов и фараонов” китабында китерелә.

СЫЗЫКЧА БУЛМАГАН ОПТИКА ҺӘМ АНЫҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Наил Гайсин, Шәүкәт Хөсәенов

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыекчаларда һәм кристалларда төшнәң магнитик релаксациясә өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзергә көндә Казан технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. 140тан артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

ШӘҮКӘТ ГАБДЕЛХАК улы ХӨСӘЕНОВ — педагогика фәннәре кандидаты, 13нче гимназия директоры, югары категорияле физика-астрономия укытучысы. Дәресләрне рус һәм татар телендә алып бара. Бер үк вакытта Казан дәүләт педагогия университетының гомуми һәм эксперименталь физика кафедрасында доцент вазыйфаларын үти.

Гайсин Н. К., Хусаинов Ш. Г. Нелинейная оптика и ее особенности.

В статье рассматриваются основы теории и практики нелинейной оптики, сообщается об успешных исследованиях в этой области казанских ученых.

Лазерлар ачылуға кырык ел чамасы вакыт узды. Шул еллар эчендә лазерлар белән бергәләп физикада яңа юнәлеш – сызыкча булмаган оптика зур үсеш алды, фән һәм техника өчен мөһим күпсанлы эффектлар ачылды.

Яктылык агымында импульслы лазерлар барлыкка китергән электр кырының көчәнешлеге молекула эчендәге электр кырының көчәнешлегенә якын. Мондый нурланыш тәэсирендәге тирәлек үзенә оптик үзлекләрен үзгәртә. Тирәлекнең оптик үзлекләренә үзгәреш, үз чиратында, бу үзгәрешләрне тудырган яктылык һәм тирәлектә таралучы башка электромагнитик дулкыннарның да үзлекләрен үзгәртә. Әлбәттә, бу очракта суперпозиция принцибы урынлы булмый. Тирәлектә һәм нурланышта элек күзәтелмәгән яңа күренешләр туа һәм алар яңа теоретик аңлатмалар таләп итә. Бу инде – сызыкча булмаган оптика дип аталучы яңа фән өлкәсә.

Суперпозиция принцибы бозылу тирәлекнең поляризация векторы P белән яктылык агымындагы электр кырының көчәнешлеге E арасындагы пропорциональлек югалуын аңлата. Бу очракта P һәм E зурлыктары арасындагы бәйләлекне дәрәжәләр рәт ярдәмендә күрсәтү җайлырак:

$$P = \chi_1 E + \chi_2 E^2 + \chi_3 E^3 + \dots + \chi_n E^n. \quad (1)$$

Таркатмадагы коэффициентлар χ_i тирәлекнең тиешле дәрәжәдәге сызыкча булмаган диэлектрик үзлештерүчәнлек коэффициентлары дип атала.

Киләчәктә без өченчә дәрәжәдән югары булмаган поляризация очрактары белән генә чикләнербез, ягъни ул бәйләнешләр

$$P = \chi_1 E + \chi_2 E^2, \quad (2)$$

$$P = \chi_1 E + \chi_3 E^3 \quad (3)$$

формулалары белән күрсәтеләчәк. Мондый очракта тирәлектә 3нче гармоникадан да югары булмаган гармоникалар гына барлыкка килә.

Сызыкча булмаган яктылык процессларын ике төргә бүлеләр. Аларның берсе тирәлекнең дисперсиясенә (сыну күрсәткеченә) бәйле булса, икенчесә аңа бәйле түгел. Беренче төрдәге процесста, сызыкча булмаган эффектлар барлыкка килсен өчен, фазалар синхронлыгы үтәлгән тиеш, ягъни тирәлектә таралу дәвамында төшүче яктылык нурланышы белән тирәлектә тудырылган икенчел нурланышларның фазалар аермасы даими калырга тиеш. Бу шарт үтәлмәсә, тирәлектә югары гармоникалы нурланышлар тарала алмый. Фазалар синхронлыгын махсус кристаллар ярдәмендә булдырырга була.

Хәзергә заман оптикасында зур роль уйный торган кайбер сызыкча булмаган оптик күренешләрне карап үтик:

– оптик детекторлау, яки матдәдә статик электр поляризация барлыкка китерү;

– гармоникалар генерацияләү, ягъни тирәлек аша узучы ω ешлыгындагы дулкын тарафыннан икеләтелгән (2ω), өчләтелгән (3ω) һәм аннан да

югары ешлыктагы өстәмә гармоникалар тудыру;
 – спектрның киң диапазонында яктылыкның ешлыгын үзгәртү;
 – гадәттән тыш нурланыш барлыкка килү;
 – сызыкча булмаган тирәлектә яктылыкның үзфокуслануы;
 – яктылыкның күпфотонлы йотылуы;
 – мәжбүри яктылык чәчелеше;
 – матдәне яктылык нурланышы ярдәмендә суыту.

1. Оптик детекторлау һәм гармоникалар генерацияләү

Тирәлектә төшүче яктылыкның ω ешлыгындагы электромагнитик дулкын дип караганда,

$$E = E_0 \cos(\omega t - kx) \quad (4)$$

Биредә: $k = \frac{\omega}{v} = \frac{\omega \cdot n(\omega)}{c}$ – дулкын саны, v – яктылыкның тирәлектәге тизлеге, c – яктылыкның вакуумдагы тизлеге, $n(\omega)$ – ешлыкка бәйле сыну күрсәткече. (2) формуласына (4) формуласын куйганда билгеле тригонометрик тигезләмәне куллансак, түбәндөгене табабыз:

$$P = \chi_1 E_0 \cos(\omega t - kx) + \frac{\chi_2 E_0^2}{2} + \frac{\chi_2 E_0^2}{2} \cos(2\omega t - k'x) \quad (5)$$

Тирәлектә полярлашуы өч кушылуыдан тора. Беренче кушылуы нурланыш ешлыгында тирбәнүче полярлашуны күрсәтә, башкача әйткәндә тирәлектә төшүче яктылык ешлыгында икенчел ω нурланышы тудыра. Сызыкча булмаган эффект башка кушылуларда да күренә. Икенче кушылуы тирәлектә статик (даими) полярлашу барлыкка килүен күрсәтә. Аны детекторлау дип атыйлар. Ул төрле приборлар ярдәмендә билгеләнә. Өченче кушылуы тирәлектә икеләтелгән ешлык (2ω) белән үзгәрүче полярлашу дулкыны барлыкка килүен күрсәтә.

Соңгы формуладан күренгәнчә, дисперсияле тирәлектә ω һәм 2ω ешлыгындагы дулкыннарның фаза тизлекләре v һәм v' аерым булганлыктан, икенчел дулкынның дулкын саны k' , гомуми алганда, $2k$ зурлыгына тигез түгел ($k' \neq 2k$). Шунинчә ω һәм 2ω ешлыгындагы дулкыннар арасындагы фазалар аермасы таралу барышында даими булып кала алмый. Дулкыннар Δx арасын узганда

$$\Delta\varphi = \Delta x(k' - 2k) = \frac{2\omega}{c} [n(\omega) - n(2\omega)] \cdot \Delta x \quad (6)$$

зурлыгында фазалар аермасы хасыйл була. Бу фазалар синхронизмы үтәлмәвен аңлата.

Дулкыннар зуррак ара узган саен, фазалар аермасы арта бара һәм төшүче нурланышның энергиясе эзлекле рәвештә 2ω ешлыгындагы дулкынга азрак күчә бара. Энергия күчү, $\Delta\varphi = \pi$ булганда, тулысынча бетә. Монинчә өчен яктылык дулкыннарының тирәлектә берничә микрометр юл узуы жите. Димәк, бу юл узу белән 2ω ешлыгындагы яктылыкны генерацияләү туктала, бу ешлыктагы нурланыш күзәтелми башлай.

Югарыда әйтелгәнчә, махсус кристалл тирәлектә сыну күрсәткечен үзгәртү ысулы белән фазалар синхронлыгын булдырып була. Мондый кристалларда югары гармоникалы нурланышлар да барлыкка килә һәм тарала.

2. Когерент яктылыкны теләсә нинди ешлыкта генерацияләү (параметрик генерация)

Әйтик, тирәлектә бер үк юнәлештә ω_1 һәм ω_2 ешлыгындагы ике дулкын

$$E = E_{01} \cos(\omega_1 t - k_1 x), \quad (7)$$

$$E = E_{02} \cos(\omega_2 t - k_2 x) \quad (8)$$

көрә ди. Тирәлектә полярлашуының нурланыш агымы көчәнешлеге белән бәйләнеше (2) формуласы белән бирелә. Бу очракта тирәлектәге суммар электр кырының көчәнешлеге түбәндөгечә күрсәтелә:

$$E = E_1 + E_2. \quad (9)$$

(7)-(9) формулаларын исәпкә алып һәм билгеле тригонометрик тигезләмәне кулланып эш иткәндә, (2) формуласы түбәндөгечә ачыла:

$$P = \chi_1 E_{01} \cos(\omega_1 t - k_1 x) + \chi_1 E_{02} \cos(\omega_2 t - k_2 x) + \frac{1}{2} \chi_2 (E_{01}^2 + E_{02}^2) + \frac{1}{2} \chi_2 E_{01} \cos(2\omega_1 t - k_1' x) + \frac{1}{2} \chi_2 E_{02} \cos(2\omega_2 t - k_2' x) + \chi_2 E_{01} E_{02} \{ \cos[(\omega_1 - \omega_2)t - k'x] + \cos[(\omega_1 + \omega_2)t - k''x] \}. \quad (10)$$

Бу формуладан күренгәнчә, баштагы ешлыктагы нурланышлар белән беррәттән тирәлектә статик полярлашу туа, икенче гармоникаларда $2\omega_1$ һәм $2\omega_2$, суммар $\omega_1 + \omega_2$ һәм аерма $\omega_1 - \omega_2$ ешлыкта дулкыннар генерацияләнә. Безне бу очракта күбрәк $\omega_1 - \omega_2$ һәм $\omega_1 + \omega_2$ ешлыгындагы нурланышлар кызыксындыра. Әгәр тирәлектә фазалар синхронлыгы үтәлсә, түбән ешлыктагы нурланышны югары ешлыктагы $\omega_1 + \omega_2$ нурланышка, ә югары ешлыктагыны түбән ешлыктагы $\omega_1 - \omega_2$ нурланышка әверелдерү мөмкин.

леге ачыла. Әгәр дә ω_1 ешлыгындагы нурланышның егәрлеге зур булса, аны йөртүче нурланыш итеп карарга була. Икенче нурланышның ω_2 ешлыгын салмак үзгәртеп, киң диапазонда үзгәртөргән яңа нурланыш барлыкка китереп була.

3. Гадәттән тыш нурланыш барлыкка килү

Тирәлеккә когерент булмаган яктылык төшкәндә тирәлек молекулаларының икенчел нурланышлары үзара бәйлә түгел, ягъни һәр молекула матдәнең калган молекулаларынан бәйсез рәвештә нурланыш тудыра һәм икенчел нурланышның суммар интенсивлыгы молекулалар саны N -га пропорциональ була.

Тирәлеккә зур егәрлекле когерент нурланыш төшкәндә, молекулалар системасы яктылык агымының электр кыры тәэсирендә туган тирбәнеше коллектив формада башкарыла. Бер фазада тирбәнүче молекулалар системасы тудырган полярлашу молекулалар саны N -га пропорциональ. Бу полярлашу тудырган икенчел нурланышның интенсивлыгы молекулалар санының квадратына (N^2) пропорциональ була. Мондый режимда башкарыла торган нурланыш гадәттән тыш нурланыш дип атала.

4. Яктылыкның үзфокуслануы

Яссы чик белән аерылган ике фэзаны карыйк. Әйтик, фэзаның сул ягында вакуум, аның сыну күрсәткече $n_B = 1$, ә уң ягында нинди дә булса тирәлек $n_T > 1$ булсын ди. Сул яктан уң якка таба яктылык тарала. Яктылык агымының юнелеше тирәлектә чигенә перепендикуляр. Интенсивлыгы кечкенә булган агымның аркылы кисеме вакуумнан тирәлеккә күчкәндә үзгәрми.

Зур интенсивлыктагы яктылык төшкәндә тирәлектәге яктылык агымының аркылы кисеме кечерәя. Бу эффектны яктылыкның үзфокуслануы дип атыйлар.

Әйтик, тирәлектен яктылык кырындагы полярлашуы (3) формуласы белән бирелә һәм тирәлектә фазалар синхронлыгы үтөлми. Бу тирәлектә бары тик төшүче яктылык ешлыгындагы нурланыш таралуын гына аңлата, ә югары гармоникадагы нурланышлар барлыкка килми.

Монохроматик яктылык дулкыны (4) формуласы белән бирелә дип санап, тирәлектәге электромагнитик кырның индукциясен түбәндәге формула белән күрсәтеп була:

$$D = \varepsilon_0 \left(1 + \chi_1 + \frac{3}{4} \chi_3 E_0^2 \right) E. \quad (11)$$

(11) формуласын

$$D = \varepsilon \varepsilon_0 E \quad (12)$$

формуласы белән чагыштырып,

$$\varepsilon = n^2 = 1 + \chi_1 + \frac{3}{4} \chi_3 E_0^2 \quad (13)$$

тигезләмәсен табабыз.

Бу формулага $1 + \chi_1 = n_0^2$ – гадәти “сызыкча” сыну күрсәткечен куеп, $\frac{3}{8} \chi_3 = n_2$ дип атап,

$$n^2 = n_0^2 \left(1 + \frac{2n_2 E_0^2}{n_0^2} \right) \quad (14)$$

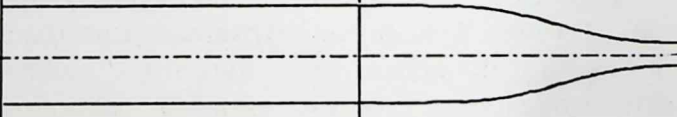
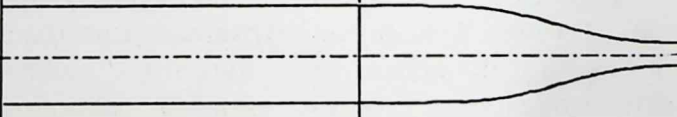
формуласын табабыз. $\frac{2n_2 E_0^2}{n_0^2} \ll 1$ булганлыктан,

$$n = n_0 + n_2 E_0^2 \quad (15)$$

килеп чыга.

Югары интенсивлыктагы яктылык агышында сыну күрсәткече яктылык дулкыны амплитудасының квадратына пропорциональ була.

Яктылык агышы кисемәндәге интенсивлык бөтен кисем буенча бертигез түгел, ул агымның күчәрәндә максималь зурлыкта була, кисемнән кырыена якынайган саен кими (1 рәс.).

Вакуум	Тирәлек
	
$n_B = 1$	$n_T > 1$

1 рәс. Вакуумнан тирәлеккә күчкән яктылык агымы тирәлектә үзеннән-үзе фокуслаша.

Димәк, тирәлектен сыну күрсәткече агым күчәрәндә максималь, ә кырыенда минималь була. Тирәлектә яктылык таралу тизлеге $v = \frac{c}{n}$ формуласыннан чыгып, яктылыкның таралу тизлеге агымның күчәрәндә кечкенә, ә агым кырыена күчкән саен өзлексез рәвештә арта баруын ачыклай алабыз. Димәк, бер үк вакыт эчендә агым кырыендагы нурланыш агым үзәгендәге нурланыштан озынрак юл уза. Мондый хәрәкәт яктылык агымының үзеннән-үзе фокуслашуына китерә. Яктылык агымының үзфокуслануы аның интенсивлыгын тагын да арттыра һәм тирәлектәге сызыкча булмаган күренешләр тагын да көчәя төшә.

5. Күпфотонлы йотылу һәм ионизация (күпфотонлы фотоэффект)

Фотон турында сүз бара икән, без бу эффектны квантлар төшенчәсен җәлеп итеп карарга тиешбез. Бу күзлектән караганда, яктылык йотылу атомның кечкенә энергияле (түбән) дәрәжәдән зур энергияле (югары) дәрәжәгә күчүе белән башкарыла:

$$h\nu = W_n - W_1. \quad (16)$$

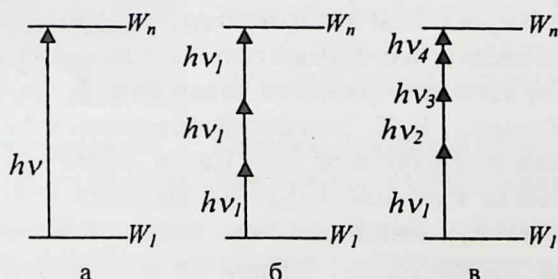
Биредә W_1 һәм W_n – түбән һәм югары энергия дәрәжәләре. Яктылык атомнар белән тәсир итешкәндә бер фотон йотыла һәм мондый процесс берфотонлы процесс дип атала.

Матдәгә зур егерлекле лазер яктылыгы төшкәндә, атом берьюлы берничә бердәй фотон йотарга мөмкин:

$$nh\nu = W_n - W_1. \quad (17)$$

Мондый процесс күпфотонлы йотылу дип атала. Бу очракта бер фотонның энергиясе берфотонлы йотылу энергиясеннән n мәртәбә ким. Күпфотонлы йотылу бердәй энергияле фотоннарны гына түгел, төрле энергияле фотоннарны йотып та башкарыла ала.

2 а, б, в рәсемнәрендә берфотонлы йотылу (а), бердәй энергияле (б) һәм төрле энергияле күпфотонлы йотылу (в) схемасы күрсәтелгән. Әгәр күпфотонлы йотылуда фотоннарның суммар энергиясе иң югары дәрәжә энергиясеннән артып китсә, атом ионлаша. Мондый ионлашуны күпфотонлы ионлашу, яки күпфотонлы фотоэффект дип йөртәләр.

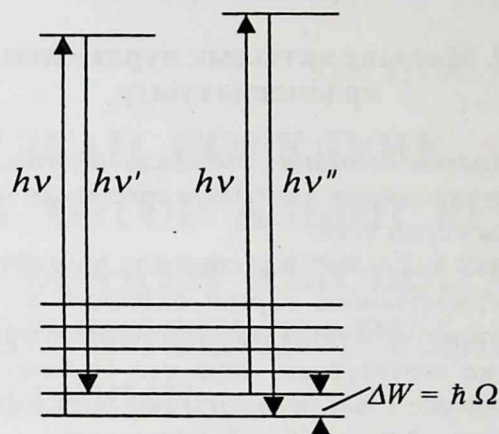

2 рәс. Ике энергия дәрәжәсе арасында:
а) берфотонлы, б) һәм в) күпфотонлы
яктылык йотылу схемалары

6. Яктылыкның мәжбүри чәчелеше

Сызыкча оптика чикләрендә, яки яктылыкның интенсивлыгы кечкенә булганда, матдәдә ике төрле молекуляр яктылык чәчелеше барлыкка килүе билгеле: ешлыгы үзгәрмәгән релей чәчелеше һәм ешлыгы үзгәргән комбинацион (яки раман) чәчелеш. Релейча чәчелеш сыеклыкларда яки газларда молекулаларның тәртипсез хәрәкәте аркасында барлыкка килгән тыгызлык флуктуациясенең һәм молекулаларның ориентацияләре флук-

туациясенең нәтижәсе. Яктылыкның комбинацион чәчелеше молекулалардагы атомнар тирбәнәшенең һәм яктылыкның электромагнитик кырының тәсир итешүе аркасында туа. Атомнарның тирбәнәше валентлы электроннарның энергия дәрәжәләренә бүлгәләнүенә китерә. Зиче рәсемдә электроннарның түбән бүлгәләнгән тирбәнәше энергия дәрәжәләреннән югары энергия дәрәжәсенә һәм югары энергия дәрәжәсеннән спонтан рәвештә түбәндәге энергия дәрәжәләренә күчүе күрсәтелгән. Яктылыкның интенсивлыгы кечкенә булганда, релейча чәчелештә дә, комбинацион чәчелештә дә бер фотон йотыла һәм бер фотон нурландырыла.

3 рәс. Электроннарның түбән бүлгәләнгән энергия дәрәжәләреннән югары энергия дәрәжәләренә һәм югары энергия дәрәжәсеннән түбән энергия дәрәжәләренә күчү схемасы.

Зиче рәсемнән күренгәнчә, ω ешлыгындагы төшүче нурланышның Ω ешлыгындагы молекуляр тирбәнәшләр белән тәсирләнүе

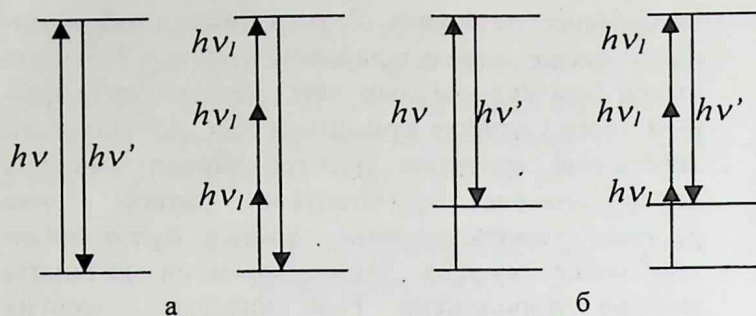
$$\omega' = \omega - \Omega, \quad (18)$$

$$\omega'' = \omega + \Omega \quad (19)$$

ешлыкларында нурланышлар тудыра. Нурланышның мондый компонентларын стокс һәм антистокс компонентлар дип атайлар.

Төшүче яктылыкның интенсивлыгы зур булганда, релейча чәчелештә дә комбинацион чәчелештә дә процесс берьюлы берничә фотон йотылу нәтижәсендә башкарылырга мөмкин. 4 а, б рәсемнәрендә берфотонлы һәм күпфотонлы релейча һәм комбинацион чәчелеш схемалары күрсәтелгән.

Бу рәсемнәрдән төшүче яктылыкның интенсивлыгы кечкенә яки зур булуына карап, яктылык чәчелеше төрле булуы күренә: интенсивлык зур булганда релейча чәчелештә дә, комбинацион чәчелештә дә төшүче яктылык ешлыгынан аерым ешлыктагы яктылык чәчелеше барлыкка килә. Зур интенсивлыклы яктылык тудырган мәжбүри молекуляр тирбәнәшләр күләм буенча когерент, шуңа күрә чәчелгән нурланыш та коге-

4 рәс. Берфотонлы һәм күпфотонлы а) релейча һәм б) комбинацион яктылык чәчелеше схемалары

рент була. Чәчелгән яктылык составында $\omega \pm \Omega$ ешлыгында гына түгел, шулай ук $\omega \pm 2\Omega, \omega \pm 3\Omega$ һ.б. ешлыктагы нурланышлар да була.

7. Матдәне яктылык нурланышы ярдәмендә суыту

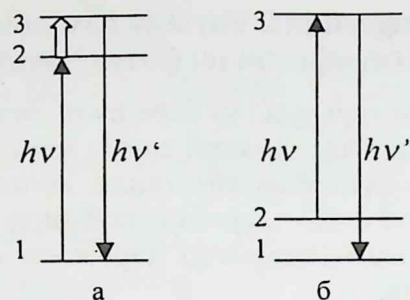
Сызыкча булмаган оптикада күзәтелгән тагын бер күренешне – яктылык ярдәмендә матдәне суытуны карап үтик.

Каты жисемнәрнең кристалл рәшәткәсендә үзара тәэсирләшми торган катышма атомнары бар дип күз алдына китерик. Бу катышманың энергетик структурасы гади: төп (түбәнге) энергия дәрәжәсе 1 һәм югарыгы парлашкан энергия дәрәжәләре 2 һәм 3 (5 а, б рәсемнәре).

Югарыгы энергия дәрәжәләренен арасы зур түгел, ул берничә kT зурлыгына гына тигез (k – Больцман константасы, T – абсолют температура) – югарыгы һәм түбәнге энергия дәрәжәләренен арасы бу аралыктан күп мәртәбә зур. Шуңа күрә атомнарның югарыгы энергетик дәрәжәләрдән түбәнге энергетик дәрәжәләргә күчүе тик фотон нурландыру белән генә башкарыла ала.

Әгәр югарыгы 2 һәм 3нче энергетик дәрәжәләр арасында термодинамик тигезләнеш бозылган булса, кыска вакыт эчендә (берничә наносекунд) тигезләнеш торгызыла.

Без карый торган система матдәне флуоресценция ярдәмендә суыту мисалы булып тора. Әйттик, ниндидер тар полосалы лазер 1-2 күчешенә көйләнгән. Атомдагы электроннарның лазер нурланышы тәэсирендә мәжбүри күчеш нәтижәсендә алар 2нче дәрәжәдә 3нче дәрәжәгә караганда артыграк тупланган була. Энергетик дәрәжәләр арасында тигезләнеш торгызылсын өчен, электроннар шунда ук 3нче дәрәжәгә күчәргә тиеш. 2нче һәм 3нче дәрәжәдә тупланган электроннар фотон нурландырып, 1нче дәрәжәгә күчә. Соңгы күчешләрнең вакыты 2нче һәм 3нче дәрәжәләр арасындагы тигезләнеш торгызылу вакытынан күпкә озын. Бу уйланма эксперименттан күренгәнчә, нурландырылган фотоннарның энергиясе йотылган фотоннарның энергиясеннән артыграк. Бу энергия аермасы нурланышка матд-

5 рәс. Флуоресценция ярдәмендә суыту схемалары

әнең эчке энергиясе бирелү хисабына башкарыла. Димәк, бу процесста матдәнең эчке энергиясе нурланышка бирелә, ягъни аның эчке энергиясе һәм температурасы кими.

Шундый ук ситуация 5нче б рәсемдә күрсәтелгән энергетик дәрәжәләр системасында да була ала: анда түбәнге энергетик дәрәжә ике якин 1 һәм 2нче дәрәжәләр системасыннан тора. Югарыгы дәрәжә 3 бүлгәләнмәгән. Бу очракта йоту процессын булдыру өчен лазерны 2-3 күчешенә көйләргә кирәк. Нурланыш процессы 2-1 һәм 3-1 күчешләре аша башкарыла. Ике очракта да матдәне суытыр өчен антистокс нурланышы кулланыла. Суыту процессын көчәйтү өчен гадәттән тыш нурланыш процессы да кулланыла ала.

Матдәне яктылык нурланышы ярдәмендә суыту нурландыручы тирәлекне генә түгел, шулай ук лазерның үзен суыту өчен дә кулланыла ала. Хәзерге зур егәрлекле лазерларның суыту системалары катлаулы, зур күләмле һәм кыйммәтле. Әгәр яктылык белән суыту процессы гамәлгә ашырылса, лазерларның суыту системасы гадиләнер, кечерәер һәм арзанаер иде. Хәзерге вакытта бу процессны эксперименталь һәм теоретик яктан өйрәнү интенсив рәвештә дәвам итә.

Казанда, Е. К. Завойский исемендәге физикатехника институтында һәм Казан дәүләт университетында югарыда каралган сызыкча булмаган яктылык күренешләрен һәм аларга бәйләнешле башка эффектларны, бигрәк тә резонанслы һәм кыска импульслы эффектларны, өйрәнү буенча зур эшләр башкарыла. 1963 елда У. Х. Копвиллем һәм В. Р. Нагибаров яктылык кайтавазы дигән күренешне теоретик рәвештә ачтылар. Бу күренешне ачу башка төрле кайтаваз күренешләрен ачуга зур этәреш ясады.

Гадәттән тыш нурланыш булуы турында беренче булып 1954 елда америка галиме Роберт Дике әйтте. Аның эшен дәвам итеп, У. Х. Копвиллем һәм В. Р. Нагибаров акустика өлкәсендә дә гадәттән тыш нурланыш булуын алдан әйттеләр һәм өйрәнделәр.

Кристалларда гадәттән тыш нурланышны күзәтү буенча беренче экспериментны да В. В. Самарцев житекчелегендә Казан физика-техника

институты хезмәткәрләре һәм Харьков физика-техника түбән температуралар институты хезмәткәрләре бергәләп куйдылар.

Россияда фотон кайтавазы буенча беренче эксперимент та 1982 елда Казанда, физика-тех-

ника институтында куелды. Бу институтта һәм Казан университетында фотон кайтавазының формасын өйрәнү, эхо-голография һәм каты жисемнәрне лазер белән суыту буенча киң тикшеренүләр алып барыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Делоне Н.Б. Взаимодействие лазерного излучения с веществом. – М.: Наука, 1989. – 278 с.
2. Делоне Н.Б., Крайнов В.П. Основы нелинейной оптики атомарных газов. – М.: Наука, 1986. – 181 с.
3. Дмитриев В.Т., Тарасов Л.В. Прикладная нелинейная оптика. – М.: Радио и связь, 1982. – 351 с.
4. Королев Ф.А. Курс физики. – М.: Просвещение, 1974. – 608 с.
5. Андрианов С. Н., Самарцев В. В. Оптическое сверхизлучение и лазерное охлаждение в твердых телах. – Казань: Изд. КГУ, 1998.
6. Петрушкин С.В., Самарцев В.В. Твердотельный оптический рефрижиратор: проблемы и ожидания. – Казань: Изд. КГУ, 2003. – 182 с.

© Мирсәяпов Ил. Т., 2004

УДК 624.012.35/45

КИСЕЛҮ ТОРЫГЫ ЗУР БУЛГАН БӨГЕЛҮЧЕ ТИМЕРБЕТОН ЭЛЕМЕНТЛАРДА ХӘТЭР АВЫШ ЯРЫК ҮСЕШЕ ТУРЫНДАГЫ ГИПОТЕЗА ҺӘМ КЫСЫЛГАН ӨЛКӘДӘГЕ БЕТОННЫҢ АВЫШ КИСЕМЕ АРУДАН ЖИМЕРЕЛҮ КРИТЕРИЕ

Илшат Мирсәяпов

ИЛШАТ ТӘЛГАТЬ улы МИРСӘЯПОВ — техник фәннәр кандидаты, доцент. Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенең архитектура кафедрасында укыта, хәзерге вакытта докторант. 60 гыйльми, методик һәм проект-конструкторлык хезмәтләре бар. Аларның күбесе тимербетон конструкцияләренң циклик йөкләмнәргә каршылыгын һәм чыдамлыгын исәпләү проблемаларына багышланган. Татар һәм рус телләрендә архитектура буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара. Архитектура буенча татар телендәге уку әсбаплары авторы.

Мирсаяпов Ил. Т. Гипотеза о развитии критической наклонной трещины в железобетонных элементах с большим пролетом среза и критерий усталостного разрушения по бетону сжатой зоны наклонного сечения.

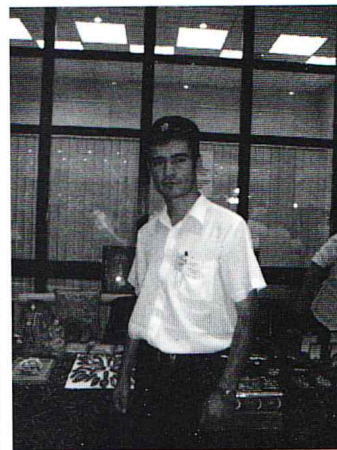
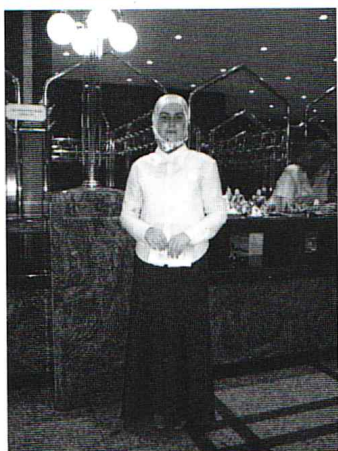
Рассматривается характер образования и развития критической наклонной трещины и характер разрушения в изгибаемых элементах с большим пролетом среза. Предлагается гипотеза развития критической наклонной трещины, когда она попадает в сжатую зону. На основе этой гипотезы описывается критерий усталостного разрушения по бетону сжатой зоны наклонного сечения и определяется объективная усталостная прочность (предел выносливости) бетона в зоне действия поперечных сил.

Тимербетон өрлекләре аручанлыкка сынаулар күрсәтүенчә, киселү торыгы зур булган бөгелүче элементларда авыш ярыклар төп кысучы көчәнешләр траекториясе буенча барлыкка киләләр һәм үсәләр. Шул чакта төп кысучы көчәнешләрнең төп сузучы көчәнешләргә нисбә-

те $\frac{\sigma_{mc}}{\sigma_{mt}}$ траектория озынлыгы буенча, өрлекнең сузылуы өлкәсендә 0 дән алып, кисемнең (0,5-0,6) h биеклегендә 1-8,5 кыйммәтенә кадәр

үсә. Шунлыктан, өрлекнең аркылы көчләр тәэсир итүче өлкәләрендә башта үрә ярыклар хасил була, аннары аларның траекториясе төп кысучы көчәнешләр траекторияләре буенча көкрәеп, авыш ярыкларга әвереләләр (1 рәс., OA, B сызыгы). Күпкәбатлы йөкләмнең билгеле цикллар саны N үткәннән соң бу авыш кисемнәрнең берсе тизрәк үсә һәм ачыла башлый һәм хәтәр авыш ярыкка әверелә. Ярык өрлекнең кысылуы өлкәсенә кәргәннән соң, әгәр ул төп кысучы

Татар яшьләре форумында (фоторепортаж)

Сугыш харитасы

XX гасыр башында булып узган Беренче бөтендөнья сугышы башлануга быел 90 ел тула. Шушы империалистик сугышның сәхнәсен, көчләр каршылыгын татар халкына аңлату өчен Казандагы «Милләт» татар китап нәшрияты 1914 елда бу картаны бастырып чыгара. Аны атаклы татар картографы Мөхәммәт Идриси сызган.

Картада Антанта Союзы (Англия, Франция һәм Русия) белән Германия һәм Австрия-Венгрия блогы каршы торган чикләр күрсәтелгән, илләр, елгалар, диңгезләр, шәһәрләр һ.б. атамалар татар телендә, гарәп язуында бирелгән.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы